

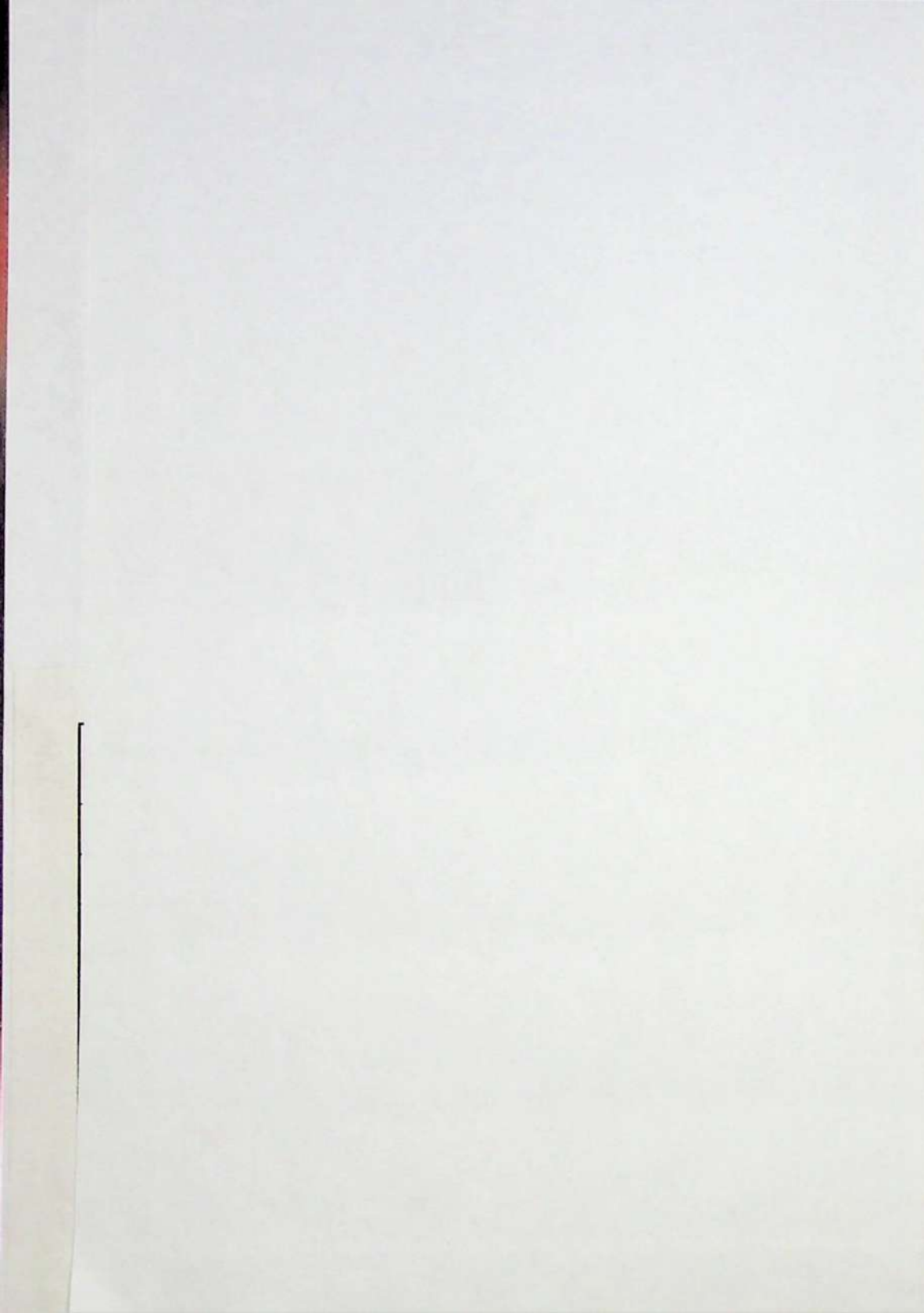
83.3(59)

15-25

МУРТАЗО ҚАРШИБОЙ

Унсон туъжиза излаб яшайди

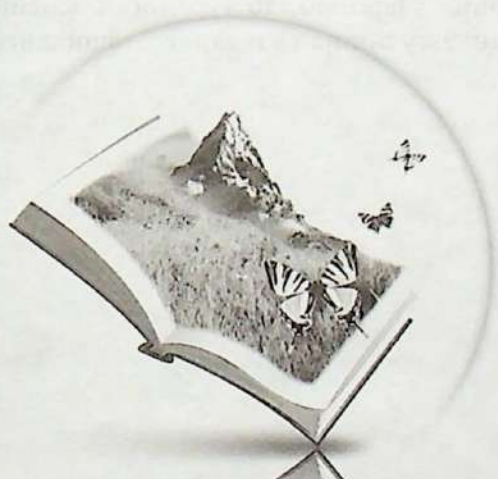
83.3

К-25

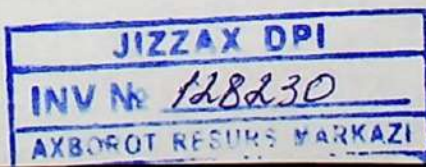
МУРТАЗО ҚАРШИБОЙ

Унсон туъжиза излаб яшайди

*Адабий-танқидий, маърифий-публицистик
мақолалар, таржималар*

ТОШКЕНТ – «О‘ЗБЕКISTON» – 2014

УЎК: 821-512-133(045)

КБК 83.3(5Ў)

Қ 25

Тақризчи:

филология фанлари доктори, профессор Наим КАРИМОВ

«Каттасини кутгин-у, кичигидан қолма, кичик мўъжизалар хар куни керак», деб ёзган эди атокли адибимиз Асқад Мухтор. Устоз таъкидлаган кичик мўъжизалар бугунги кунда инсоният учун улкан муаммоларга айланиб бораётгани сир эмас. Лекин ҳаёт қайси томонга қараб ўзгармасин, одамзод мудом мўъжиза излаб, эртанги кундан умид қилиб яшайди. Филолог Муртазо Қаршибойнинг адабиёт олаmidан мўъжиза излаб ёзган қораламалари – адабий-танқидий, маърифий-публицистик мақолалари ҳамда чет эл ёзувчилари асарларидан қилган бadiий таржималарини ўзарo боғлаб турадиган асосий гoя ҳам ана шу – инсоннинг эзгулик ва гўзалликка ташналиги бўлса ажаб эмас.

ISBN 978-9943-28-065-6

© «O'ZBEKISTON» НМИУ, 2014

ЎНГЛАНМАГАН ТАҚДИР ТАЛҚИНИ

*Истасангким, кўрмагайсен
бевафолиг, эй рафиқ,
Қилма олам аҳли бирла
ошнолиг, эй рафиқ.*

Алишер Навоий

Ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романида икки хил одамнинг тақдири (асл қисмати эмас, бергиси) бадиий таҳлил қилинади. Бу ёлғон тақдир эгаларидан бири – Назар Яхшибоев, иккинчиси – Ошно. Аслида, Саидкул Мардон таъбири билан айтсак, Ошно мавзуси – очилмаган кўриқ. Асосий гап – Яхшибоев хусусида. Ошно бошқалар қатори шунчаки илова, холос!

Булдуруқ кишлогининг дохийси Ҳотам Шўро эди. Мақсади – кишлоқнинг донғини оламга ёйиш, бунинг учун илмли, садоқатли кадрларни кўпайтириш. У Ўртақўрғон шаҳрига – дорилфунунга ўқишга юбориш учун ўнта ўспириндан иккитасини танлаб олмоқчи бўлади. Қуръа ташлайди. Ўқишга Яхшибой чўпоннинг ўғли билан Калонкул бўёқчининг боласи борадиган бўлади.

Назар Яхшибоев ўқишга бориб ўтирмаса ҳам бўларди. Чунки унинг ким бўлиши шундоқ ҳам маълум эди. Бир умр етолмаган орзуси Ҳотам Шўронинг мартабаю даражаси бўлди. Бу орзуга етиш учун ўқишга бориб овора бўлиш шартмиди? Ошнога келсак, унинг йўриғи бошқа.

Йўлда, Ўртақўрғонга кетар ҳаддида Назарнинг Жонузоқ карвон билан қилган қисқа суҳбатини эслайлик. Йўлқира ҳақида гап очилади:

«— Карвоннинг йўлини тўсмасанг, бас, — деди карвонбоши жиддий туриб, — қароқчиам карвоннинг йўлини тўсмаган.

— Йўғ-е, — деб кулди норғул йигит. — Тўсган, таллаган эмасми?

— Тўсмаган, — деди карвонбоши. — Тўхтатган, холос. Кейин, оларини олиб бўлиб, яна карвонни ўтказиб юборган. Тушундингми?

Норғул тушунмади, яна нимадир эътироз айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин хушбичим йигит унинг енгидан тортди, карвонбоши отини буриб, карвон бошига караб кетди».

Жонузоқ карвон айтганидек бўлди ҳам. Яхшибоев тез орада ўғрилиқ йўлига кирди. Муҳтожлик шунга мажбур қилди. Эҳтимол, Яхшибоевнинг ўрнида бошқа биров бўлганида вазиятдан кутулишнинг ўзгача йўлини топар эди (Ошно сингари). Аммо муҳтожликдан чиқишнинг ҳар қандай йўли ҳам моҳиятан ўғрилиқ экан-да. Аммо Яхшибоев қасддан бировга ёмонлик қилмайди — карвоннинг йўлини тўсмайди, ёмонларни талайди-ю, яхшиларга зиён етказмайди. Унинг ўғрилигидан яхшиларга фойда етса етадики, зарар етмайди.

Роман воқеаларидан яна бир ҳақиқат аён бўладики, ўғрилиқ ва тўғрилиқ деганлари аслида ғоят нисбий гаплар экан.

Сирасини айтганда, ёзувчилик Яхшибоевнинг иши эмас эди. Лекин у бундан ҳеч хижолат тортиб ўтирмасдан, чорасини топади — ижод соҳасига қароқчилик илми, баъзи журналистларимиз ибораси билан айтадиган бўлсак, амалиётини жорий этади.

Икки дўст (ҳозирча дўст деб турамизда энди) суҳбатларининг бирида Ошно ёзишга ҳеч қўли борма-

ётганидан нолийди. Яхшибоев масалани хаспўшлаб ўтирмасдан, эсласанг, биз у пайтларда нон учун ёзардик, деб қўя қолади. Бу гап Ошнонинг нафсониятига тегади. Дарров вазиятни юмшатишга ўтади, бекор гап, кўнгил учун ҳам ёзган пайтимиз бўлган, дейди. Яхшибоев яна, тап тортмасдан, дангал гапириб қўя қолади: «Орифий ҳам кўнгил учун ёзади... Кўнгил бир чақага арзимаслиги ҳам мумкин». Ошно ноилож зоҳиран силлиқ, ботинан кутку сўзлар билан жавоб беришга мажбур бўлади: «Кўй бу гапларни, ярашмас экан. Ҳа, айтгандай, бу гапларни Булдуруқдаям айтасанми? Айтмасанг кераг-ов, омон юрибсан-ку...»

Ошно истардики, ўз кечмишидаги хато-камчиликлар одамларга фазилат қилиб етказилса. Ўзи тавба қилмаган гуноҳлари ўзгалар учун ибрат намунаси бўлса.

Яхшибоев ҳаёт ҳақидаги сохта, бўлар-бўлмас гаплардан кўра, қанчалик аччиқ ва дағал бўлмасин, турмушнинг реал ҳақиқатини кўпроқ билади, ҳис этади. У гуноҳкор заминда юрса, Ошно бамисоли еттинчи осмонда парвоз қилади.

Ошно – ҳавойи одам. Ўртақўрғонга илк бор келган кунларининг бирида Ошно Яхшибоевга ёлворади. Энг яқин кишилари – онаси, сингилларининг шаънини ўртага қўйиб қасам ичади. Қасамки, Яхшибоевга хиёнат қилмаслик ҳақида. Демак, у қандайдир Яхшибоевни деб инсон учун асрлар давомида ор-номус, ғурур, шаъну шараф тимсоли бўлиб келаётган меҳрибон она, мунис сингилларни ҳам сотишга тайёр. Унинг учун азиз нарсанинг ўзи йўқ. Онасию сингилларини ўртага қўйиб қасам ичган одам эртага Яхшибоевдан ҳам воз кечиб юбормаслигига ким кафил бўла олади?

Яхшибоев – Ошнонинг толеига ошна, қисматига шерик одам. Бир сўз билан айтганда, Ошнонинг сояси. Модомики шундай экан, сояга қарайлик-да, аслият, асосий объект – Ошно хусусида фикр юритайлик. Шундагина Ошно киму Яхшибоев ким – янада аён бўлади.

Ошно бир қарашда содда, мўмин-қобил йигит. Истаган одам уни қайриб олиши, домига тушириши мумкин. У тез қайрилади, лекин қайрилсагина кўкка сапчийди. Унда мустақиллик, журъат камроқ, йўқ даражада, десак ҳам бўлади. Шунинг учун унда шубҳа мўл, кўркув зўр! У рисоладагидек бўлиш учун интилишга, моҳир ижрочи бўлишга мойил. Албатта, бунинг ҳеч бир ёмон жиҳати йўқ. Лекин, гап шундаки, унинг ҳаёт ҳақидаги, рисоладагидек одобли бола бўлиш хусусидаги фикр ва қарашлари ўта жўн, примитив.

Мойира воқеасини олайлик. Мойира ким? Кўчада юрган эрмакталаб қиз. Ошно шунга уйланмоқчи. Яхшибоев қўйиб берса, уйланади ҳам! Ошно у билан қилиб қўйган «шўхлиги»ни совет кишисининг ахлоқ кодексига тўғри келмайдиган иш сифатида баҳолаб, виждони қийналган бўлади.

Ана шундай содда-гўллиги, маънавий мўртлиги учун Ошнони ютиб юбориш ҳам, ҳазм қилиш ҳам осон. Яхшибоевни ютиш қийин, ютилса ҳам ошқозонни бузади, ични оғритади. Чунки у – чапанироқ, журъатлироқ, дағалроқ, ёмонроқ.

Ошно ҳаммага бирдек яхшилик қилаверади, У – ўта яхши. Лекин бу яхшиликдан кўпинча ёмонлар фойдаланади. Чунки озгина ғурури, орияти бўлган яхши одам ҳамма вақт ҳам кимсанинг олдига бош эгиб бормади. Ҳар кимга ҳам сиғинмайди. Негаки, сиғиниш – тамадир, тама – камситилишдир.

Яхшибоев сал яхшироқ. У ҳаммага ҳам яхшилик қилавермайди. Яхшилик қилишдан аввал кимсанинг авра-астарини ағдариб кўради. Ўзини сотсаям, текинга сотмайди, ҳақини нақд қилиб, кейин сотади.

Ошно ҳаммага бирдай яхшилик қилиш мумкин, деб ўйлайди. Билмайдик, бир хилдаги яхшилик одамларни аста-секин ғуруридан айиради, ялтоқи қилиб қўяди. Яхшилик одамлар устидан ҳукм юргизадиган, уларни камситадиган кучга айланади.

Яхшибоев эса одамига қараб яхшилик қилгиси келади. Токи яхшиликнинг меваси ёмонлик бўлиб чиқмасин.

Юзаки қараганда, Ошно Яхшибоевни ўғрилик йўлидан қайтариб, тўғри ўзанга бошқариб қўйгандек кўринади. Аслида, Ошно танлаган йўл ҳам ўғрилик эди. Бу йўлда инсоннинг маънавияти, эркинлиги, шаъни, миллати, ватани ўғирланар, Жонузоқ қарвоннинг таъбири билан айтганда, қарвон — эзгуликнинг йўли тўсилар эди. Лекин бу ўғрилик қонун билан мустаҳкамланган, жозибали шиорлар, ғояларга ўралган ўғрилик эди. Шунинг учун ҳар сафар Ошнонинг қўли баланд келаверади. Чунки у фақат ҳукмрон ғоя номидан гапиради.

Яхшибоевнинг эса аксинча — ҳамиша қўли паст келаверади, чунки у реал турмуш моҳиятидан келиб чиқиб иш тутади. У ҳаётга реал қарайди. У — реалист.

Ошно эса ҳамма нарсага идеал нуқтаи назардан баҳо беради. У — коммунистик идеалга нисбатан реалист, турмушга нисбатан эса идеалист.

Аслида, Яхшибоев ва Ошно — икки олам. Улар ҳеч қачон бир қозонда қайнай олмайди, қайнагунча бўлмасдан бир-бирини еб тугатади. Ўртада зиддият бор. Зиддиятки, азалий ва абадий хусусиятга эга.

Бу икки характер бир танганинг икки томони. Яхшибоев сабаб бўлса, Ошно — оқибат, Ошно тасодиф бўлса, Яхшибоев — зарурат. Такдир тақозоси билан уларнинг йўли кесишиб, шунчаки ошно бўлиб қолишди. Аслида-чи? Босиброқ қарайдиган бўлсак, ошноликнинг иплари — эриш-аврови тиркираб узилиб кетади. Ошнони бир кутб, Яхшибоевни эса бутунлай бошқа кутб оҳанрабоси тортиб кетади.

Ошно юртни лолазорга айлантирмоқчи бўлди. Бу гап ҳовлиқма инқилобчиларнинг жаҳон инқилобини амалга ошириш ҳақидаги сафсаталарини ёдга солади. Аммо реал иш — Булдуруқ даштига, ўз қишлоғига сув чиқариш ҳақида гап кетса, у минг бир баҳонани рўқач қилади.

Яхшибоев иложисизликдан кириб қолган ўғрилиқ йўли Ошнони жиркантиради, Ошно танлаган, мунофиқликдан иборат бўлган ҳаёт тарзи эса Яхшибоевнинг ҳавасини келтиради. Нега? Яхшибоевнинг ўғрилигида, ҳар қалай, тўғрилиқ кўпроқ эмасмиди?

Ошнонинг артистлик билан кўрсатган исёни Яхшибоевда меҳр-шафқат уйғотади, уни номақбул йўлдан қайтишга мажбур этади. Яхшибоевнинг чин дилдан қилган жайдари исёни эса Ошнонинг ғазабини кўзгайди. Нега? Яхшибоев йўлтўсарлик қилиб пул топса, Ошно Ватани – Булдуруқ, устози – Ҳотам Шўро ҳақида сохта ва уйдирма гапларни тўкиб, («Бургутнинг парвози» мақоласи) чой чақага эга бўлади. Хуллас, Ошнонинг «тўғрилиги»да ғирром бор.

Яхшибоев ўз фикри, ғоясини (аслида унда ғоя йўқ, ғоя унинг учун тана эҳтиёжи, турмушнинг оддий мантигидан иборат) ялтироқ шиорларга ўраб ўтирмайди, борини борича гапирди. Шунинг учун улар, ҳар бир нарсани ҳукмрон мафкура мезони билан ўлчайдиган Ошнонинг наздида, ножўя гаплар бўлиб туюлади. Ошнонинг ўзи эса ҳар бир сўзини қонун-қоида ва мафкуранинг ўтқир илмоқларига ўргимчак тўридек ўраб-чирмаб гапирди. Токи унга ҳужумга ўтиш ниятида бўлганлар ана шу кўринмас тўрга ўралиб йиқилсин.

Асарда айна шу зайлдаги икки хил одам, икки жўранинг латифанамо муносабатлари талқинида ҳаётнинг реал манзараси очила боради. Шакл қанча содда бўлса, мазмун шунча мураккаб, шакл қанча гўзал бўлса, мазмун шунча шафқатсиз, шакл қанча кинояли бўлса, мазмун шунча фожиавий тус олиб бораверади...

Кулгили лавҳалар жиддий ишора ва рамзларга, дарвешнамо монологлар фалсафий пайровга, эгри суратлар тўғри киёфаларга айлангандек бўлади.

«Яхшибоев ким ўзи, ким бўпти у? Ошнонинг салтанати туғдирган бир мужмал ҳодисада буям! Ёки бошқа-

чами? Формуласи нима унинг? Формуласи не бўлмасин, таркибига Ошнодан салгина аралашгани аниқ. Кимки нуфузли кимса бор, унинг вужудига Ошно аралашган, Ошно – ҳаво, Ошно – ер, Ошно – сув, Ошно – нон... Ошно – ҳамма нарса...»

Ошно ҳаммани ўзига тортади. Унинг сеҳри борми? Ё кудрати зўрлиги учунми? Ундай десак, Яхшибоев, ҳали Ошно ўсмир бўлган пайтдаёқ унга тан берган эди. Сабаби нима? Сабаби шуки, у – заиф, у – ожиз. Лекин, унинг кучи заифлигида, унинг зеҳни ожизлигидан. Яхшибоевлар ожизларга тез қайишади, заифларга дарров мафтун бўлиб қолади. Чунки кўнглида ёмонлик йўқ. Сиртдан Ошно – сипо, Яхшибоев – дағал, Ошно – ақл-хуши жойида, Яхшибоев тентакнамо бир одам бўлиб кўринади. Яхшибоевча ташбеҳ санъатини қўлласак, Ошно – олча гули, сал шамол турса, ер билан яксон бўлади; Яхшибоев – ажрик, шамол унга тегмай ўтади. Ошно – нозик кўзгу, бир тош билан чил-чил бўлади; Яхшибоев – тошойна, болға билан урса ҳам ярми бутун қолади. Ошно – шарбат, бир томчи захар томса ичиб бўлмайди; Яхшибоев – шарбат тагидаги қиём, захар томган жойини олиб ташлаб еса бўлади. Ошно – чинни кўза, қўлга олгани кўрқасиз, ўзингизга ишонмайсиз; Яхшибоев – мис кўза, отиб ўйнагингиз келади.

Аслида, Ошно Яхшибоевдан ҳам мужмалроқ нарсада. Айни кишда Дарғом ариғининг суви қуриб қолишини билмайдиган одамдан не умид? Хотинига тоға бўлмиш кишининг маъракасига ўзи боришдан кўрқиб, жўрасини юборадиган кимсадан нима хайр? Қор ёғиб тиззага чиққан паллада, «далаларимизда ҳосил мўл», деб ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам ишонтирмоқчи бўлган кишига нима дейсиз? Қўпориб олиниб бошқа жойда «кўкартирилган» дов-дарахтларга қараб завқланадиган одамни қандай даволаш мумкин (бунинг устига, унинг ўзи энг зўр шифокорликни даъво қилиб турган бўлса)? Фақат тавба,

деймиз, холос. Чунки ҳар биримиз қайсидир маънода Ошно, қайсидир маънода Яхшибоев эканмиз. Ҳар биримизга Ошнодан нимадир, Яхшибоевдан нимадир ўтган...

Ошно билан Яхшибоев ўртасидаги муносабатлар шарҳи уйнинг томию тўрт девори экан. Саидкул Мардоннинг тарихи, укалари билан бўлган муносабатлари талқини – уйнинг сувоғи.

Ошно – сохта ватанпарвар, Мойирадан қолган ахлоқсизлик белгиси – чандикни юксак ахлоқ – Ватан ҳимоясида қатнашганлик, фидойилик нишони қилиб кўрсатади.

Четдан қараганда, Ошно Яхшибоевга кўп яхшиликлар қилгандек туюлади. Дейлик, у Яхшибоевни уйлаб қўйди. Кимга? Муҳсинага! Муҳсина ким? У ҳар томондан Ошнонинг рисоласига тўғри келадиган қиз: замонасига мос, ғоявий жиҳатдан соғлом, одоби жойида, энг асосийси — Муяссархоннинг дугонаси. Муяссархонга дугона бўлган қиз ёмон бўладими? Муҳсина Ошно билан Муяссархон ёқиб қўйган шам бўлди. Яхшибоев эса унга бориб урилган капалак эди (Муҳсинанинг қўйлагига тикилган «маскировка» – гўбалак шунга ишора)... Қанотлари куйди. Куйганики, Олияни севиб қолиб, учаман деганида билинди – учолмади!

Яхшибоев одамдек яшашни истар эди. Майли, гуноҳ қилсин, майли, виждонига доғ тушсин, лекин тирик одамдек яшасин.

Бироқ, Яхшибоев гуноҳ қилса, касри Ошнога урмайдими, Яхшибоевнинг виждонига доғ тушса, бу доғ айланиб келиб Ошнонинг пешонасига томмайдими? «Эл нима деб ўйлайди, ўртоқ Яхшибоев!»

Ошно аслида Яхшибоевни уйлантирмаган экан, Муҳсинани турмушга берган экан. Яхшибоев учун Муҳсина эмас, Муҳсина учун Яхшибоев танланибди. Муҳсина – асосий қисм. Чунки у идеалга яқин. Яхшибоев эса шунчаки илова. Муҳсина Яхшибоевга тегиб деярли

ҳеч нарса йўқотмади, Яхшибоев Муҳсинага уйланиб бор-йўғидан жудо бўлди.

Яхшибоев севган аёли билан турмуш қуриб, бахтли бўлишни истайди, лекин Ошнонинг наздида бу нарса ахлоқий бузуқликка киради. Яхшибоев Булдурук даштига сув чиқариб, боғ яратишни ният қилади. Ошнонинг наздида бу – маҳаллийчилик. Яхшибоев Қурбоной ва Шоймардонов сингари зотларни фош этиб, ҳавони тозалаш ҳаракатига тушади. Ошнонинг наздида бу республика эришган ғалабаларни камситиш бўлиб кўринади. Яхшибоев хотинини йўлга солмоқчи бўлади (ҳеч қурса шу ишни қилиш мумкиндир, зора рухсат берилса), Ошнонинг сиёсий «лугат»ида бунга ҳам изоҳ тайёр: **ёзувчи одам хотинига бой-феодалларча муносабатда бўлса яхшимас!**

Ошно – коммунистча рисоладаги одам. У расмий мафкура ва қонун-қонданнинг ҳамма бандларига тўлиқ мос келади. Унинг ҳаракатларидан сиёсий хато ҳам, ғоявий камчилик ҳам топилмайди. У – барча устун ва кошинлари маҳорат билан жой-жойига қўйилган меъморлик қошонаси! Яхшибоев эса ҳар қандай рисолага ҳам сиғавермайди. Сиғдирилса-да, Ошнодек тек ётмайди. Қафасдаги шердек, ҳар замонда норози бўлиб ириллаб кўяди. Лекин чикиб кетолмайди, чикиб кетиш учун тулқига айланиши лозим.

Яхшибоев умрининг сўнгида тулки ҳам бўлиб кўрди.

Ошно ҳаммага керак, ҳаммага асқатиши мумкин. Яхшибоев фақат Ошнога керак. Йўқ, у Муҳсинага керак, Муҳсина – Муяссарга, Муяссар эса – Ошнога! Яхшибоев Ошнога дахлдор, холос. Ошнога дахлдорлигидан у ҳамма учун муҳтарам зотга айланади.

Ошно оддий ҳодисаларга ҳам идеал тус беради. Унингча, ижара кулба эгаси ўзига тўқ одам бўлгани учун ижара ҳақи олмаслиги керак. Мойира совет даврида вояга етгани учун соф қиз бўлиши шарт, социализмда қурилган

молхоналар олийжаноб бўлмоғи ва улардан олийжаноб моллар етишиб чиқиши лозим...

Хукмрон мафкура коидалари Ошнонинг бўйнидаги сиртмоқ эди. Бу сиртмоқнинг иккинчи учидан тутган одам уни ҳар мақомга солиб ўйнатарди. Катта Пахтакор, Шоймардонов ва бошқалар худди шундай қилди. Сиртмоқни фақат Ошнонинг ўзи юлиб отиши мумкин эди. Бироқ у сиртмоқни гулчамбар деб ҳаёл қиларди.

Яхшибоев ўзича, Ошнони мен яратдим, деб юради. Шуни айтиб керилиб ҳам қўяди. Аслида-чи? Ошнонинг яратилиш нуқтасигача Яхшибоевни ким етаклаб келди, Ошнонинг ўзимасми? Яхшибоев ўғрилиқ йўлидан қайтмаганида, Мухаррир тоға билан учрашармиди? Уларнинг формуласи мана бундай: Яхшибоев – Ошно, Ошно – Яхшибоев, Яхшибоев – Ошно, Ошно – Яхшибоев ва ҳоказо тарзида алмашилиб келаверади. Уларнинг бири фақат калласи билан ўйлайди, вужуди – ўлик, иккинчиси эса фақат вужуди билан ҳис этади, каллани ишлатмайди.

Ошно Яхшибоевни ўз қаричидаги идеал инсонга айлантирмоқчи эди, бўлмади. Яхшибоев эса Ошнони заминга тушириб одам қилишга уринди, кучи етмади. Бандасининг айтгани бўлавермас экан-да?!

Ошно вилоят миқёсида раҳбарликка кўтарилгач, Булдуруқка келиб, болаларга совғалар бериб кетади. Совғаларки, ҳар бир хонадонга кириб боради. Бундан кутилган мақсад нима эди? Бу ўйинчоқ тарихидан хабардор бўлган болалар ўз-ўзидан Ошнога сиғина бошлаши аниқ эди. Уларнинг келажаги шу тариқа бадном қилинади.

Яхшибоев эса Булдуруқ болаларига боғ қолдирмоқчи.

Яхшибоев қилдан қийик ахтариб ўтирадиган одамга ўхшайди. Инсонки бор, ҳаммасидан бирор нуқсон топади. Топганда ҳам асослаб, ишонтирадиган қилиб топади. У – донишманд. Ҳар бир гапи нишонга бориб тегади, юракни ўйиб кетади. Чунки унинг фалсафаси шунчаки фалсафа эмас, турмушнинг аччиқ фалсафаси. Чиғириқдан

ўтказилмаган, тарашланмаган, тиши уриб синдирилмаган фалсафа.

Дурустрок саводи ҳам бўлмаган одам қандай қилиб донишманд бўлиб қолди? Донишмандлик Ошнога ярашарди. Яхшибоев эса... Аслида, Яхшибоев дурустрок ўқимагани, дурустрок ишламагани, рисоладагидек яшамагани учун ҳам донишманд бўлиб қолди. Ўнганмаган тақдир доно қилиб қўйди. У Саидкул Мардондек хокисор, покиза одамдан ҳам бир иллат топади: «Ана, Саидкул Мардонни Булдуруққа обориб, итдай ишлатиб, анча жойга боғ эктириб, роса дийдиё қилдим-ку? Уям лаққа тушди, ишонди. Умуман, ишончли одам у. Ўлигингни ишониб топширсанг ҳам бўлади. Ҳар ҳолда, итларга ташлаб юбормайди. Худодан кўрқади. Йўқ, одатда мунақалар худосиз бўлади, булар кўпроқ ўзларидан кўрқишади. Виждон деб аталмиш азиз матоҳлари бор, ўшани кўтариб югурганлари-югурган; аравага қўшилган отдай хоришади, пешонадан реза-реза терни артиб олишади, билишмайдики, қўллари — бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ, Искандар Зулқарнайнинг қўлидай бўш, бўш! Искандар сал ақллироқ бўлган, у бор-йўғи ўлаётган пайтида қўлларини бўшатиб олган, лекин Саидкул Мардонга ўхшаган афандиларнинг қўллари туғилган чоғларидан бери бўм-бўш!»

Дунёда инсон ҳаракатларини тартибга солиб турадиган иккита мезон бор. Бу — манфаатнинг барқарорлигию ўлимнинг ҳақлиги. Бошқа ҳақиқатларнинг ҳаммаси шуларнинг соясида қолиб кетаверади. Яхшибоевнинг фалсафаси ана шу мезон мантиғидан келиб чиққан бўлса не ажаб? Чунки Яхшибоевнинг ўзи ҳам шу мезонлар қаршисида ожиз, уларнинг қаршисида ҳамма ҳам ожиз. Ана шу ожизлик сабаб ўзининг устидан ҳам, ўзгаларнинг устидан ҳам кулади. Кулганики, донишмандлик бўлиб туюлади. Ўғри қариса, сўпи бўлади, деганлари рост экан-да!

Яхшибоев ва Ошнонинг илк қадамлариёқ ихтиёрсиз ҳаракат натижаси эдики, бутун умрлари ҳам истакларидан ташқарида кечди. Улар бошиданоқ бир нарсани икки хил тушунишарди, охиригача бир-бирини тўғри англамади. Улар азалдан дўст эмасди (шунчаки ошно, «Қалинлик, дўстлик, ошнолик, борингки, ҳарифлик деганлари бариси ёлғон аслида. Бариси – сароб, босиброқ тикилганда тарқаб кетади. Лекин тикилиб қарайдиган одам йўқ»), абадгача дўст бўлолмай кетишди.

Ошно Яхшибоевдан чўчирди. Ўлсам, мағзава ағдаради, деган ҳадиғи бор эди. Шунинг учун Яхшибоевнинг сирли ўлими унчалик ҳам сирли бўлмаса керак. Ошно жўнашдан аввал орқа-олдини тозалаб кетган бўлса не ажаб? Ахир, у озодаликни, батартибликни жондилидан севарди.

Айни вақтда Яхшибоев ҳам анойи эмасди. У ҳам ўзига абадиятни таъминлаб қўйган эди. Унинг ўлар ҳаддида қилган шумликлари шоҳ Искандарниқидан кам бўлмади. Саидкул Мардонни ишга солиб, боғ бино қилдирди. Нега энди айнан Саидкул Мардонни? Биринчидан, Яхшибоевнинг ўзи тан олиб айтганидек, Саидкул Мардон тоза, ҳалол одам, таланти ҳам ўзига яраша. Яхшибоев у билан ҳамкорлик қилиши натижасида эл-юрт назарида, келажак олдида бироз тозаргандек, гуноҳидан фориғ бўлгандек таассурот қолдиради. Иккинчидан, Саидкул Мардон тама қилишни билмайди. Учинчидан, у ҳеч қачон бировнинг бошидан мағзава ағдарган эмас, ағдармайди ҳам. Демакки, унинг тилида Яхшибоевнинг нуқсонлари ҳам фазилат бўлиб зикр этилади. Ва ниҳоят, Яхшибоев Саидкул Мардонни ҳеч вақт менсиган эмас. Уни қудук, ўзини шоҳ сиридан хабардор сартарош деб билган. Хоҳлаган пайти келиб, қудукқа ичини ёриб кетаверган. Боғ яратишда ҳамкорликка чақириш ва сўнгги васиятларини-да Саидкул Мардонга билдириш билан у ўша қудуқнинг оғзини ҳам бир йўла беркитиб кетди.

Бундай қараганда, Яхшибоевдан ҳартугул боғ қолди. Ошнодан нима қолди? Яхшибоевдан қолгани Ошнодан қолгани эмасми? Бириники иккинчисига татимайдими? Йўқ, машойихлар айтмишларки, ҳар кимки ўлса, қабри бўлак...

Қиссанавис ҳикоялари, назаримизда, Саидкул Мардоннинг ўзидек мужмалроқ. Бу ҳикоялар асли, ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, муаллифнинг нағмаси, холос. У шу тариқа китобхонни асарнинг ёзилиш жараёни — «кухния»си билан таништирмакчи, «айб»нинг барчасини Саидкул Мардон бечоранинг зиммасига юклаб (Яхшибоевники каммиди), ўзи «чет»дан томошабинлик қилмоқчи бўлади.

Ёзувчи гўёки ўзини иккига бўлиб ташлайди: Яхшибоев — бироз жайдари, бироз содда ва танти Мурод Муҳаммад Дўст; Саидкул Мардон — нозиктаъб Мурод Муҳаммад Дўст. Бошқа образларнинг барчаси ана шу икки «қаҳрамон» воситасида асарга кириб келади. Ёзувчи шу тариқа «чет»га чиқиб олади.

Бу дунёда фақат яхшилиқнинг ўзи билан ҳеч нарсага эришиб бўлмас экан. Яхшилиқка бироз қувват — гоҳида айёрлик, гоҳида алдов, гоҳида зар, гоҳида зўр — хуллас, қулай бир восита, қуроли ҳам керак экан. Шунда, ҳеч курса Яхшибоев каби, умр сўнгида кўнгилдаги энг зил армонларни аритишнинг йўлини топса бўлар экан. Йўқса, Ошно сингари, юксак мартаба эгаси бўлатуриб ҳам, кадрдон қишлоғига бир гиёҳ ўтқазишнинг эвини қилолмасдан, қуруқ ваъдаларга маҳлиё бўлиб ўтиб кетиш ҳеч гап эмас экан.

Романдан олган ибратимиз ана шу.

1989 йил

МУҲИТ ЭРКИДАГИ ТУТҚУНЛИК

Миллий адабиётимизнинг XX асрдаги атоқли намояндаларидан бири Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг 1923 йилда ёзилган «Сомон парча» шеъри «Топширдим ўзимни муҳит эркига» деган мисра билан бошланади. Гўё ана шу сатр воситасида шоир ҳам ўз қисматига, ҳам ўтган асрнинг 20-йилларида ўлкамизда ҳукм сурган сиёсий-ижтимоий муҳитга баҳо бергандек бўлади. Инсонни инсон эмас, балки давлатнинг улкан зулм машинасининг оддий мурвати деб билган тузумнинг чиркин моҳияти шоир мисраларида образли ифодасини топади:

*Муҳит гирдобида бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб борамен,
Ҳар амал, ҳар ишни «Ҳақ» деб борамен,
Вазминим қолмади бир узук қилча...*

Аслида, ҳеч кимга сир эмас, Ҳақ яккаю ягона бўлади. Ҳақдан ташқари «Ҳар амал, ҳар ишни «Ҳақ» деб борган»лар қандай одамлар? Бунинг учун лирик қахрамон айборми ёки муҳитми?

*Муҳит кучли экан, эгдим бўйнимни,
Чақмоқдек ялтираб ўчиш йўқ энди.
Ёлгон хаёлларга кўчиш йўқ энди,
Оқшнинг йўлига солдим кунимни...*

Гарчи шоир муайян кайфият асосида «Ҳар амал, ҳар ишни «Ҳақ» деб борамен» деб таъкидлаган бўлса-да, унинг ички – маънавий мавқеи жуда мустаҳкам бўлганига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Бу мисралардан байронона мардона иқроф («Альбомга» шеърини эсланг), лермонтовча нозик ҳиссиёт, ҳассос тиниқлик, шекспирона кароматгўйлик, машрабона саркашлик, дангаллик бордек. Шоир шеърятига хос

хусусиятлар ҳақида, албатта, алоҳида фикр юритиш талаб этилади. Биз бу ўринда Чўлпон ва ижтимоий-сиёсий муҳит муносабатларининг айрим жиҳатларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

«Сомон парча» шеъри 1923 йилда ёзилганини ҳисобга оладиган ва шеър муайян воқеа-ҳодисанинг бадиий-эстетик ифодаси эканини назарда тутадиган бўлсак, 30-йилларда Ўзбекистонда шахс ва давлат муносабатларида кўплаб ноҳақликлар юз бергани аён бўлади. Шубҳа йўқки, жисмоний таъқиб, оммавий қирғин бироз сусайган дамларда ҳам ички таъқиб, руҳий-маънавий қатағон муттасил давом этган. Ана шундай таъқиб шарпаси шоир ва ёзувчилар, зиёлилар онгида даҳшатли бир ваҳшийлик образига айланган, уларнинг қалбини таҳликага солиб, ботиний эркинлигини занжирлаб, руҳларини тушовлаб келган. Шу боисдан шоирнинг «Топширдим ўзимни муҳит эркига» деган сатрини ўқир эканмиз, у назарда тутган «муҳит эрки» аслида тутқунлик, «нима бўлса – бўлар», деб ўзни мажбуран, чорасиз ҳолда тақдир ҳукмига топшириш «эрки» эканини дарров ҳис қиламиз. «На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт! Кўзимда оғир бир «таслим» нури бор», дейди шеър муаллифи. Назаримизда, Чўлпоннинг шеърлари тушқунлик деворларига урилавериб қон бўлган юракнинг ноаларига ўхшайди. Дарҳақиқат, у эркинлик истаб қирган жойдан тутқунлик топди...

Абдулла Орипов ўтган асрнинг 70-йилларида ўз замонасига муносабат билдириб, «Давримдан қайга ҳам тушардим йироқ», дейди. Чўлпоннинг «Топширдим ўзимни муҳит эркига», деб эътироф этиши ҳам муаллифнинг давр фожиаларини ўз қалбидан ўтказиб, чуқур ҳис қила олганидан далолат беради.

Маълумки, шоирнинг ижоди 1927 йилда ҳам адабий доираларда, ҳам сиёсий-мафкуравий жабҳада қаттиқ танқид қилинган эди. Натижада Чўлпон маориф ходимларининг иккинчи қурултойи ҳайъатига арзнома ёзишга мажбур

бўлади. Эҳтимол, шу арзнома сабаб шоир танқидлар тифидан омон қолгандир. Чунки бошбошдоқлик, зулм ва зўравонлик авжига чиққан замонда Чўлпондек шоирларни жазога тортиш учун шўро матбуотидаги бир-иккита танқидий мақоланинг ўзи етарли эди.

Бошқа таниқли ўзбек ижодкор зиёлилари қатори Чўлпон ижодини ҳам ғаразли мақсадлар билан танқид қилиш, унинг шаънига турли айблар, тухмат ва маломатлар ёғдириш 1931–1932 йилларда расмий матбуотда янгитдан кучаяди, ҳатто шоирнинг қамалиши ҳам реал хавфга айланади. Ўша йиллар тарихидан аёнки, 1929–1932 йиллар оралиғида Ўзбекистонда Мунавварқори ва бошқалар иши, Қосимов иши, Боту ва Рамз иши, Бадриддинов ва бошқалар иши бўйича суд жараёнлари бўлиб ўтади. Бу кампаниялар борган сари бир-бири билан боғланиб, бу «иш»ларга мутлақо дахлсиз одамларни ҳам ўз домига тортиб, жиддий сиёсий тус олади. Чўлпондек муҳит «эрки»даги шоирнинг шундай жараёнларга тортилмасдан қолгани ўша давр ҳодисаларидан, шоир қисматида хабардор одамларни ҳайрон қолдирмаслиги мумкин эмас. Савол туғилади: истеъдодли шоир 1930–1932 йиллардаги қирғин мавсумларидан қандай омон қолди экан?

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг 1937 йилдаги «жиноий иш»¹ига доир баъзи ҳужжатлар бу масалага маълум маънода тўғрироқ ёндашиш имконини беради, деб ўйлаймиз.

Аввало, мазкур «жиноий иш»нинг ўзи, ундаги маълумотлар табиати ҳақида қисқача сўз юритайлик. Ушбу архив ҳужжатида Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодига доир масалаларда тасаввуримизни биров бўлса-да, тўлдиришга

¹ «Санъат» журналининг 1989 йил 8-сониди ва «Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 10-сониди чоп этилган мақолаларимизда мазкур иш ҳақида батафсил маълумот берилган бўлиб, бу ўринда улар қискартирилган ҳолда нашр этилмоқда. – М.Қ.

хизмат қиладиган ҳаққоний маълумотлар билан бирга кишини чалғитадиган, чалғитиш учун ўйлаб топилган «далил»лар ҳам анча. Улар айниқса «иш»нинг тергов қисмида кўп учрайди. Аммо улар ичида ҳам саралаб олса бўладиган, ўша давр воқеалари мантиғи, «иш»нинг ўзидаги бошқа хужжатлар мазмуни асосида ёндашилганда сохта либоси тўкилиб, ҳаётий қиммат касб этадиган маълумотлар ҳам бор. Демак, бундай далилларнинг талқини сохта, ўзи муайян даражада ҳақиқатга яқин, деб тахмин қилиш мумкин. Аммо ҳамма гап талқин қаердан бошланиб, далил қаерда тугашини ва аксинча, талқин қаерда тугаб, далил қаердан бошланганини ажрата олишда. Чунки, талқинлар далиллар моҳиятига мосланганидек, далиллар моҳияти ҳам талқинлар талабига кўра шиширилган.

Чўлпоннинг 1931–1932 йиллардаги ҳаётига доир мулоҳазаларимизни шундай далиллар асосида давом эттиришга ҳаракат қиламиз. Бу иш икки жиҳатдан муҳим, деб ўйлаймиз. Биринчидан, Чўлпоннинг ҳаётига оид баъзи янги маълумотларга эга бўламиз ва иккинчидан, мазкур «жиноий иш» ҳақида, бинобарин, шўро қатағон сиёсатининг моҳияти тўғрисида ўқувчида муайян тасаввур ҳосил бўлади.

1937 йил 29 июлда тузилган тергов баёнида Чўлпон тилидан қуйидаги маълумотлар қайд этилади:

«Мен Файзулла Хўжаев билан илк бор 1919 йили танишдим. Тахминан, 1931 йилда у билан алоқада бўла бошладим. 1930 йилда Боту, Рамз ва бошқа бир қатор миллатчи аксилинқилобчилар қамокқа олинганида мени ҳам қамамаса гўрга эди-я, деб хавотирга тушдим. Аммо Фитрат менга бир гапни айтди: Файзулла Хўжаев унинг боғида бўлганида, дебдики, мен беҳуда қўрқаётган эканман, чунки мен билан унга – Фитратга тегишмас экан.

1931 йилда мени матбуотда буржуа миллатчи аксилинқилобчиси деб роса пўстагимни қоқиб туриш-

ган пайтда Файзулла Хўжаевнинг олдига арз қилиб ва ёрдам сўраб бордим. У мени тинчлантирди ва 300 рубль пул берди, яна вақтинча Тошкентда кўзга кўринмасдан туришни, Москвага кетишни, жамоатчилик мени бироз унута бошлагач, қайтиб келишни маслаҳат берди, мен ҳам унинг айтганидек қилдим.

1932–1934 йилларда Москвада яшаб юрганимда Файзулла Хўжаев келган фурсатларда уч марта унинг ҳузурида бўлдим. У мени ҳамиша мамнун қарши олар, пул берар эди.

1934 йилда Тошкентга қайтишим билан Файзулла Хўжаев менга 500 рубль берди ва яхшигина уй ажратди. 1936 йилда Файзулла Хўжаев менинг соғлигим тўғрисида гап кетган бир суҳбатда ҳаётим кадрли экани, мени у зўр шоир деб билишини таъкидлаб, «Биз сиздан ажралиб қолишимиз мумкин эмас», деди ва менга энг яхши шифокорлар қўлида даволанишни таклиф этди.

Бундан ташқари, Фитрат билан иккаламизнинг суҳбатларимизда у менга бир неча бор ўзимизни асрашимиз зарурлиги ҳақида гапирган, таникли артист Қори Ёқубов эса мен билан учрашиб қолганида Файзулла Хўжаев мени жуда ҳурмат қилишини айтган эди.

Ана шу баён қилинган ҳолатларга асосланиб, ўйлайманки, Файзулла Хўжаев мен ва Фитратнинг фаол аксилинқилобий миллатчи эканимизни билиб, қандайдир мақсадларни кўзда тутиб, бизни қўллаб-қувватлаган».

Албатта, мустабид тузум «дарси»ни олган терговчилар ҳар қандай ёлғонни рост қилиб кўрсатишга моҳир бўлган. Аммо улар бир нарсани – ҳақиқатни бутунлай йўқ қилишга қодир эмас эди. Юқорида келтирилган кўчирманинг сўнгги жумласи терговчиларнинг иш услубини ўз-ўзидан фош этиб қўяди. Улар бир-иккита тўғри далил асосида ёлғоннинг бутун бир тегирмонини юргизиб юбормоқчи бўлишади. Назаримизда, кўчирмадаги маълумотларнинг айримлари Чўлпон ва Файзулла Хўжаев,

Чўлпон ва Фитрат муносабатларини керакли «ракурс»да кўрсатиш учун муайян даражада атайлаб бўрттирилган.

Чўлпоннинг Файзулла Хўжаев хузурига ёрдам сўраб борган-бормагани номаълум. Лекин, 1931 йилда шоирнинг Москвага боргани тўғри. Биз учун Чўлпон ҳаётига доир ана шу далилнинг ҳақиқат экани муҳим. Негаки, улар воситасида бошқа ҳақиқатларни билиб олиш имкони вужудга келади.

Ўша йили Чўлпон ижоди матбуот саҳифаларида шунчаки танқид қилиб қолинмасдан, унга сиёсий-мафкуравий айблар қўйиш ҳам кучаяди. Унинг номи билан боғлиқ атама – «чўлпончилик» «қосимовчилик», «чиғатойчилик» сингари атамалар билан ёнма-ён қўлланиб, улар каби даҳшатли салбий маъно урғусига эга бўлади.

«Қосимовчилик» атамаси Ўзбекистон Олий судининг раиси бўлиб ишлаган, 1930 йилда судланиб, отувга ҳукм қилинган Саъдулла Қосимов номи билан боғлиқ эди. Ўша йилларда бу атамасиз бирорта танқидий мақола ёзилмасди. Агар «қосимовчилик» атамаси Қосимовнинг суд жараёнидан сўнг жуда оғизга туша бошлаганини ҳисобга оладиган бўлсак, «чўлпончилик» атамасининг пайдо бўлиши ҳам шоир ҳаётига зимдан хужум, тажовуз бошланганини билдирар эди.

«Правда Востока» газетасининг 1931 йил 14 январь сониде «Ўқувчи» имзоси билан «Маданий жабҳадаги ўпирилиш» сарлавҳали мақола эълон қилинади. Унда Граматовичнинг ўзбек тилидан дарслик китоби танқид қилинади. Танқидга сабаб бўлган омиллардан бири дарсликда Чўлпоннинг «Гўзал» шеърининг берилиши экани аён бўлади.

Газетанинг ўша йилги 15 январь сониде Михаил Швердиннинг «Ўзбек йўқсул адабиётининг илк катта асари» сарлавҳали мақоласи босилади. Муаллиф Умаржон Исмоиловнинг «Пахта шунғиялари» асарини кўкка кўтариб мақтайди ва унга қиёсан Чўлпоннинг «Ёрқиной», Фитратнинг «Арслон» драмалари сохта

классик кўринишдаги аксилинкилобий зарарли асарлар экани ва шу боисдан ҳам улар сахнадан олиб ташланганини таъкидлайди. У фикрини давом эттириб ёзади: «Буржуа ёзувчилари Фитрат («Арслон»), Чўлпон («Ёркиной»), Қодирий («Ўткан кунлар», Мехробдан чаён»), Элбек, Муҳаммаджонов («Турмуш уринишлари») ва бошқалар ўзбек адабиётининг ўта ўнг қанотини эгаллаб келишяпти. Бу ерда Фитратнинг қатор асарларидаги туркпарастлик ҳақида, Чўлпон ижодидаги босмачилик кайфиятлари тўғрисида, Жулкунбой — Қодирийнинг савдо буржуазияси ва феодализмни мадҳ этгани хусусида, Муҳаммаджоновнинг шовинизми борасида гапириб ўтиришнинг ўрни эмас».

Умаржон Исмоиловнинг янги асарини таҳлилдан ўтказмоқчи бўлган танқидчи бутун кучини ўзбек адабиётидаги «буржуа миллатчилиги руҳидаги аксилинкилобий унсурлар»ни фош этишга қаратади. Яна шуни айтиб ўтиш керакки, муаллифнинг ўзи эътироф этишича, Умаржон Исмоиловнинг бу асарини илғор ўзбек зиёлиларидан бирортаси яхши баҳоламаган, Боту ҳатто у ҳақда танқидий фикрлар билдирган.

Ўша газетанинг 1931 йил 31 декабрь сониди М. Швердин ва бошқаларнинг «Бадий адабиётдаги чиркин либерализмга қарши» сарлавҳали мақоласида бошқа кўпгина «зарарли» адабий-сиёсий ва мафкуравий кўринишлар қатори «қосимовчилик» билан «чўлпончилик» ҳам тилга олиб ўтилади, уларнинг хавфидан жамият огоҳ этилади.

Албатта, 1931 йилда бевосита Чўлпоннинг ўзига, унинг ижодига қаратилган ёки унинг номи билан боғлиқ танқидлар кўп бўлган. Аммо уларнинг ичида профессор Абдурахмон Саъдийнинг мақоласи алоҳида ўрин тутати¹.

¹ Абдурахмон Саъдий. «Ўзбек нафис адабиётида миллатчи аксилинкилобчилик». «Ўзбекистонская правда» газетаси (ЎзКП(б) Марказқўми, Ўзбекистон Қасаба уюшмаси ва ЎзКП(б) Тошкент Фирка қўмитаси нашри, 1929–1934 йилларда чоп этилган), 1931 йил, 24–25 март сонлари.

Абдурахмон Саъдий Чўлпон ўз шеърларида большевикларга очикдан-очик қарши чиқаётганини, уларни «бўрилар», «шарпалар», «хўжалар» деб атаганини «шарх»лайди. Муаллиф ёзади: «Чўлпоннинг «Фарғона» газетасининг 1923 йил 119-сонида босилган «Хазон» шеърини ўқиб, индамасдан кўявериш ярамайди. Мана, унинг бир неча мисраси:

*Ай, совуқ эллардан муз кийиб келганлар,
У – қўпол товушингиз қирларда йўқ бўлсин.
Ай, менинг богимдан мевамни терганлар,
У – қора бошингиз ерларга кўмулсун!*

У Туркистонда кимки маҳаллий аҳолига мансуб бўлмаса, ҳаммасининг бошига ана шундай лаънат ёғдиради. Уларнинг бошлари «ерларга кўмулуши»ни интизорлик билан орзиқиб кутади».

Аслида, бу шеър «Куз чоғи...» деб бошланади. Унда шоир ўз кайфиятини табиат қонунларига қиёсан бадийлаштиради. Шоир рухнинг ўз фасллари борлигини, улар табиат билан муштарак қонуниятларга эга эканини ифода этишга интилаётганга ўхшайди:

*Билмадим, кимларнинг умиди йўқ бўлур,
‘Сўнг дамда япроқлар қизариб олдилар?*

Абдурахмон Саъдий Чўлпоннинг «Маданият» («Цивилизация»), «XX аср» шеърларини ҳам вульгар социологизм руҳида «таҳлил» қилади ва шоирга янги-янги айбларни ёпиштиради.

Бизнингча, бу сирадаги мақолалар Чўлпонни зада қилмаслиги, уни ҳаётдан ҳам, ижоддан ҳам бездирмаслиги мумкин эмасди. Шундай пайтда унинг Москвага кетиши мантикий ва табиийдек туюлади. Аммо шоирнинг душманлари уни Москвага кетказиб ҳам тинчиб кўяқолишмаган. Улар шоирнинг бошига янги балоларни ёғдириш режаларини тузишган.

Тошкент шаҳридаги Кафанов номидаги клубда 1932 йилнинг 5 майдан 17 июнигача Ўзбекистон Олий судининг прокурори бўлиб ишлаган Шамси Бадриддиновнинг ва бошқа бир қанча кишининг жиноий ишлари бўйича суд жараёни бўлиб ўтади. Шамси Бадриддинов 1924–1927 йилларда Фарғонада суд идораларида ишлайди. Фарғона музофоти судининг раиси сифатида 1927 йилнинг декабрь ойида ака-ука савдогар Ханянцлар «иши»ни ёпиб кўяди. 1932 йилда эса бу «иш» асосида унга жиноий айб кўйилади. Бадриддиновнинг судида қўқонлик Раҳмонов Абдурахмон, Содихонов Муҳиддин, Хўжаев Муҳаммадхон, Аҳмадхонов Маҳмудхоннинг «иш»лари ҳам кўрилади. Улар Қўқонда аввал Инқилобий қўмита котиби, сўнгра маориф шуъбасининг раиси бўлиб ишлаган Аҳмадхонов Маҳмудхоннинг батрак ҳамда «Янги Фарғона» газетасининг ишчи мухбири Алимов ва бошқаларга ўтказган ноҳақликларини қўллаб-қувватлашда, Аҳмадхоновнинг уйида аксилинқилобий мажлислар ўтказишда айбланишади. Бадриддинов эса буларнинг ҳаммасини билатуриб, индамаган бўлиб чиқади ва ҳоказо.

Хуллас, суд ишининг 12 майдаги эрталабки мажлисида гувоҳ ҳамда жабрланувчи бўлиб иштирок этган «Янги Фарғона» газетасининг ишчи мухбири Алимов кўрсатма беради. У Аҳмадхонов ва унинг атрофидагиларнинг ўзига нисбатан қандай жабр-зулм ўтказишгани ҳақида гапириб, бу гуруҳнинг муҳим сирларини билишини, улар 1929 йилда Аҳмадхоновнинг уйига йиғилиб, махфий мажлислар ўтказишганини хикоя қилади. Бу мажлисларда Фарғонани қандай қутқариш масалалари, босмачиликни кенг ёйиш ва бошқа нарсалар ҳақида гап борган эмиш. Ажабланарли яна бир жиҳати шундаки, бу мажлисларда Чўлпон ҳам қатнашган ва шеърларидан (аксилинқилобий шеърларидан албатта) ўқиб берган эмиш¹. Ғирт тухматдан иборат

¹ «Ўзбекистанская правда» газетаси, 1932 йил, 12 май

бундай бўхтон гаплар шоир ҳаётини бутунлай ўзгартириб юбориши, унинг 1937 йилдан аввал қамокқа олинишига сабаб бўлиши аниқ эди. Чунки у даврдаги суд ишларига хос бўлган хусусият шундан иборат эдики, бир иш давомида тингланаётган кўрсатмаларда бутунлай бошқа бир ишга алоқадор гаплар учраб қолса ёки шундай гаплар атайлабдан тўқиб чиқарилса, ўша янги чиқиб қолган «иш»нинг «гуноҳкор»лари ҳам йўл-йўлакай суд қилинар эди. Масалан, Бадриддинов ва бошқаларнинг судида Олий суд кўчма сессиясининг 11 май куни бўлиб ўтган кечки мажлисида давлат қораловчиси Катаняннинг таклифи билан гувоҳ Алимовни сўроқ қилиш тўхтатилади ва суд бутунлай бошқа бир ишни, Эгамбердиев деган кишининг ишини кўришга киришиб кетади¹.

Демак, давлат қораловчиси хоҳлаган пайтда Чўлпонни ҳам суд ишига тортишни талаб қилиши ва унга айблар тақаши ҳеч гап эмасди. Бизнингча, буни Чўлпоннинг ўзи ҳам яхши билган, ҳаётига тажовуз кучая бошлаганини сезган. Шунинг учун ҳам у 1932 йил май ойининг 27-кунида КП(б) Марказқўмининг Ўрта Осиё бюроси котиби Бауманга баёотнома ёзади. Ушбу хужжатнинг битта-биттадан нусхаси Ўзбекистон КП(б) Марказқўмининг биринчи котиби Акмал Икромов ва Ўзбекистон Халқ комиссарлари кенгаши, яъни ҳукумати раиси Файзулла Хўжаев номига юборилади. Бу баёотнома Чўлпоннинг юқорида зикр этилган «иши»да сақланади. Мазкур «иш»да Ўзбекистон КП(б) Марказқўмининг котиби Яковлевнинг 1937 йил 14 ноябрь куни Ўзбекистон Ички ишлар халқ комиссарлиги майори Аapresьян номига ёзган хати бор. Унда Чўлпоннинг Акмал Икромовга ёзган хати юборилаётгани, у Икромовнинг сейфидан олингани айтилган. Чўлпоннинг баёотномаси рус тилида ёзув машинкасида терилган. Уни тўлиқ келтирамыз.

¹ Ўша газета, ўша йил, 14 май

«КП(б) Марказқўмининг Ўрта Осиё бюросига
ўртоқ Бауманга
Нухалари: 1. Ўзбекистон КП(б) Марказқўмига
ўртоқ Икромовга
2. Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Кенгашига
ўртоқ Файзулла Хўжаевга
шоир Чўлпондан

Бадриддинов ва бошқаларнинг суд ишида гувоҳ ўртоқ Алимовнинг кўрсатмаларида яна, одатдагидек, менинг исмим баралла тилга олинадир («Ўзбекистанская правда» газетининг 1932 йил, май. 108-сонига қарангиз). Гарчи мени Шўро ҳукуматига қарши ва табиийки, инқилобга қарши бўлмағур «каромат»ларда айблаш янгилик бўлмаса-да, ҳар қалай, мана шу баёнотномани Сизнинг эътиборингизга ҳавола қилмоқни лозим топдим.

Ўртоқ Алимовнинг гапларидан шу нарсa маълум бўладики, айбланувчи Аҳмадхонов Инқилобий кўмита котиби бўлиб юрган чоғда уникида «аксилинқилобий тўда»ларнинг мажлиси бўлиб ўтганмиш, буни қарангки, бу йиғинда мен ҳам бўлган эканман. Мажлисда босмачиларга ёрдам уюштиришга қарор қилинади. Махсус отряд тузилади, уни қуроллантириш учун Аҳмадхонов қурол-яроғ топади. Уларни тақсимлашаётганларида мен — Чўлпон ўз шеърларимни ўқиган эмишман. Бу шеърлардан ўртоқ Алимовнинг эсида қолганлари мана булар экан:

*Қурол олинг қўлга, йигитлар,
Худо улуг ҳам қудратлидир!
Қурол олинг қўлга, йигитлар,
Парвардигор — биз билан бирга!*

Хўп, мен бунга кўнган ҳам бўлайин. Эҳтимол, шунақа мажлис қаердадир бўлиб ўтгандир. Аммо мен бундай мажлисларда ҳеч қачон қатнашган эмасман, ўша пайтдаги эътиқодимга кўра қатнаша олмасдим ҳам.

Ахмадхонов Инқилобий кўмита котиби лавозимини эгаллаган вақтда мен Кўкон (у мазкур лавозимни эгаллаган жойда) у ёқда турсин, ҳатто бутун Фарғона музофотида ҳам йўқ эдим. Мен Тошкентда эдим (1919 йилдан то 1923 йилгача). Фарғонага (Андижонга) босмачилик ҳаракати узил-кесил тугатилаётган бир паллада фронтнинг ўзбекча газетида ишлаш учун келганман (1923 йил). Мен Фарғонага Туркистон Марказий ижроия кўмитасининг сафарбарлиги ва Туркфронт ҳарбий инқилобий кенгаши йўлланмаси бўйича ва ўртоқ Тожиев Абдулҳай билан бирга борганман. У «Дархон» фронт газетининг муҳаррири эди, мен эса техник муҳаррир ҳамда адабий ходим эдим. Ўз вақтида бу газет жуда яхши баҳоланган. Менинг ундаги ишим ҳақида Абдулҳай Тожиев¹, Тадорский (Фарғона фронтининг собиқ кўмондони), Сегизбоев², Али Хўжаев ва Биксон ўртоқлар билишади.

Ўртоқ Алимовнинг эсида қолган шеър асло меники эмас. Менда умуман бунақа шеър бўлган эмас. Агар ўша даврдаги, яъни, босмачиларга ёрдам кўрсатиш бўйича хилма-хил ташкилотлар тузилган ва шунга ўхшаш шеърлар туғилган маҳалдаги омилларни ҳаққоний ёритишга эришилса, унда, аксинча, мен ўша маҳалда айнан босмачиликка қарши томонда турганим аён бўлади (менинг Тошкентда ўзбек тилида чиққан «Роста» газетидаги ишим ва бундан ташқари, тирик гувоҳлар Рискулов, Низомиддин Хўжаев, Моисей Цвилинг, Хирисанов-Сермяжний, Назир Тўрақулов ва бошқа ўртоқлар). Ўртоқ Алимовнинг ажойиб хотираси сал нарироқдаги нарсаларни ҳам эсга солса ёмон бўлмасди: 1917 йилда, ҳали ўзбеклардан бирон киши ишчилар ҳаракати нима демак эканини, буржуа эмас, ишчилар инқилоби нима демак эканини билма-

¹ Абдулҳай Тожиев – матбуот ташкилотчиси, «Туркистон» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони») газетасида, «Коммунизм» журналида бош муҳаррир бўлиб ва бошқа вазифаларда ишлаган.

² Султон Сегизбоев бўлса керак.

ган бир маҳалда менинг шеърларимнинг бирида («Юрт» журналида) мана бундай сатрлар учрайдир:¹

«Қизил байроқ — қип-қизил қон, бу қон — ишчилар қони!»

(Афсуски, менинг хотирамда ҳам биргина сатр сақланиб қолибди, холос.)

Мен сўзимни тугатяпман. Бу баёнотноманинг сўнгида шуни айтмоқчиманки, менинг хатоларим исталганча бор. Улар билан курашмоқ лозим, аммо уларни йўқ жойдан ва мутлақо бўлмаган жойлардан изламаслик керак, балки ва хатто, хотирани ортиқ зўриқтирмасдан ҳам топиш мумкин бўлган ўринлардан излаш зарурдир. Афсуски, айни ҳолда у (хотира) ўз эгасини шунчаки алдаб қўйибди, холос...

Чўлпон

1932, 27/V

Москва, 411, Граждanskая, 101, 1-хона»

Бу баёнотнома Чўлпонни ноҳақ хужумлардан асраб, бевақт қамалишдан (1937 йилгача албатта) сақлаб қолган бўлса ажаб эмас. Аммо унинг номи «махсус руйхат»га тиркалганича қолаверган, ундан таъқиб тамғаси олиб ташланмаган. Яъни, унинг ҳаёти муҳит эркига ташланганича қолаверган.

Сирасини айтганда, бундай муҳитдан халос бўлишнинг имкони йўқ эди.

Давлат қораловчиси Катанян Бадриддинов ва бошқаларнинг судида сўзлаган айблов нуткида Чўлпоннинг «аксилинкилобий» фаолиятига ҳам ишора қилади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, гарчи Чўлпоннинг баё-

¹ Бу сатр 1917 йилда «Юрт» журналида босилган «Қизил байроқ» шеърдан олинган. Бу мисра қўлда араб хати билан (русчасидан сўнг) ёзиб қўйилган.

нотномасидан сўнг унга танкид тўпидан очикдан-очик ўқотиш бироз сусайган бўлса-да, бу жараённинг ўзи бутунлай тўхтамаган. У сал пардаланган ҳолда давом этаверган.

Давлат қораловчисининг нутқидаги Чўлпонга тегишли гапларни келтирамиз: «1929 йилда Аҳмадхоновнинг хонасида бўлгон йиғилишлар тўғрисидаги олингон маълумотлар эсингиздадир. Бу йиғилишларга Қосимоф, извошдан тушуб Бадриддинов келади, бунга кундузи «коммунист», кечаси босмачи бўлиб юратургон, сирланган коммунистлар окилади, бу ерда Шўролар ҳукуматидан норози бўлгон, улардан жабрланган ҳамма унсурлар келиб, партия ва Шўролар ҳукуматининг ҳар бир қадамини ва ҳар бир тадбирини танкид қиладилар. Мана шу ўткунчиларнинг ҳаммаси, мана шу аксилинкилобий своличлар – кўппаклар сўздан ҳаракатка вақт етканлиги тўғрисида, босмачилар вақтидоғи сингари бутун киши ва бутун нарса устидан хушёр контроллик қўйгон партия ишчиларига қарши ур-йикитчиликга кўчишка вақт етилганлигини баён қилиб суҳбатлашадилар.

Шу билан бир вақтда бунда 1927–1929 йилларда, мана шу йиғинтида «қандайдир» шоирлар ўзларининг Фарғонага бағишлангон хаёлий шеърларини ўқуб декламация қилиб берадилар. Бу шеърларда гўзал Фарғона водийсида гуллар очилишдан тўхталғони, булбулнинг овози кесилгани, одамлар хазин бўлгонликлари сўзланади. Бу хазинлар чиндан ҳам хон-помешчиклар замонасини хаёллоғон кишиларнинг далилларини, яширин – қочиб ишлашка кеткан, уйқусида қора реакциянинг қайтғонини тушида кўргон кишиларнинг юрагини тўлдирғон эди».

Бу сўзларни ўқиб, шеърятда 30-йиллардан бошлаб «қўм-қўк водийлар», «танларни шимиб ётган ҳаром қонлардан» халос бўлган «азамат ўлка», булбулларнинг китоб ўқишию «инсонга бахт ва толе ёр»лиги ва бошқа шунга ўхшаш бадий тасвирларни қўллаш авж олгани-

нинг сабабларини тушунгандек бўламиз. Бундан ўзгача бадий талқинлар мустабид мафкура ва унинг яловбардорлари томонидан, юқорида келтирилган айбномада айтилганидек, «хон-помешчиклар замонасини хаёллоғон кишиларнинг далилларини, яширин – қочиб ишлашқа кеткан, уйкусида кора реакциянинг қайтғонини тушида кўргон кишиларнинг юрагини тўлдирғон» ҳиссиётлар сифатида баҳоланар эди...

Қизиғи шундаки, Чўлпоннинг 1937 йилдаги тергов хужжатларида шунча ёлғон гаплар ёзилганига қарамасдан, Катаняннинг айблов нутқидаги «далиллар»дан фойдаланилмайди. Балки оҳори тўкилиб, эскирган ёлғон шўронинг «иждокор терговчи»ларига керак бўлмасдан қолгандир...

Гап шундаки, 1937 йилги тергов хужжатларидаги ёлғонларнинг йўсини бутунлай бошқача. Унда воқеалар талқини ҳам бошқача бир ўзандан ривожлантирилади.

Биринчидан, ёлғонлиги аввал бир бор фош этилган «далиллар»дан иккинчи марта фойдаланиш «советча тергов этикаси»га тўғри келмаган бўлиши мумкин. Қолаверса, бир ёлғон туфайли бутун бир ишнинг сохталиги очилиб қолиши ҳеч гап эмасди.

Иккинчидан, 1937 йилдаги «иш»нинг мақсади, вазифаси бутунлай бошқа эди, яъни, Чўлпонни фош этиш Файзулла Хўжаев, Фитрат, Абдулла Қодирий, Ғози Олим Юнусовни фош этишга мос келиши лозим эди. Ана шу мақсад ва вазифа талабига кўра, воқеалар талқини ҳам бутунлай ўзгаради. Илгари Чўлпон Қосимов, Бадриддинов, Аҳмадхонов билан мажлисларда ўтириб, аксилинқилобий суҳбатлар ўтказган деб айбланган бўлса, сўнг Фитрат, Файзулла Хўжаев, Ғози Олим, Абдулхай Тожиев билан яқин алоқада бўлгани учун «халқ душмани»га чиқарилади.

Шу ўринда 1937 йил 10 августдаги тергов протоколидан олинган мана бу кўчирмага эътибор берайлик:

«Абдулхай Тожиев, мен, Боис Қориев Фаргонада эканимизда Обид Чатоқнинг уйида ўтиришда бўлдик. Обид Чаток: «НЭП сиёсатига ўтилди, энди босмачиларга қарши ҳеч қандай чора кўришнинг ҳожати йўқ, чунки босмачилик ҳаракати ўз-ўзидан тугайди, босмачилик – бу Шўро ҳукуматининг зўравонлик сиёсати натижасидир, НЭП бу сиёсатга барҳам бергани учун халқ ҳам босмачиликдан воз кечади», деди.

Абдулхай Тожиев Обид Чатоқнинг фикрларини маъқуллади.

Яна ўша ўтиришда «Авф» мазмунидаги «Дархон» номли фронт газетасини тузишга қарор қилинди. Бу газета миллатчилик ғояларини таширди, жумладан, мен ҳам (унга) миллатчилик мазмунида бир неча шеър ёзганман».

Агар «Узбекистанская правда» газетасининг 1932 йил 12 май сонидаги суд хабарида Чўлпон Аҳмадхоновнинг уйидаги ўтиришда шеър ўқигани айтилган бўлса, энди у Обид Чатоқнинг уйида, бутунлай бошқа бир даврада ўтиргани айтилади. Лекин суҳбат мавзуси ўша – босмачилик. Суҳбат йўналиши эса тамоман бошқача. Бу ўринда Чўлпоннинг Фаргонага келиши ҳам, «Дархон» газетасининг ташкил бўлиши тўғрисидаги гаплар ҳам ўзгача талқин касб этипти. Шўро терговчилари шу ишнинг таркибида Чўлпоннинг баёнотномаси борлиги, у ҳамма ёлғонларни йўққа чиқариши ҳақида ўйламаганини кўринг!

Ўша тергов протоколининг ўзида Чўлпон тилидан яна Абдулхай Тожиев унинг Ўзбекистонга қайтиб келишига ёрдамлашгани айтилиб, орқасидан: «Чунки, у Файзулла Хўжаевнинг яқин одами эди» деган гап қўшиб қўйилади.

Аввалги кўчирмалардан аёнки, Чўлпон ҳам Файзулла Хўжаев билан яқин алоқада бўлган, у Москвага келган пайтларда олдига бориб турган. Шундай экан, у Ўзбекистонга қайтиш масаласини Файзулла Хўжаев ёрдамида ҳал қилиб қўяқолса бўларди. Бизнингча, Абдулхай Тожиевни Чўлпонга ёрдам берган қилиб кўрсатишдан

мақсад, биринчидан, Абдулхай Тожиевнинг ҳам «халқ душмани» эканини таъкидлаш, иккинчидан, Чўлпонни мақимчига чиқариш бўлса керак.

Яна ўша протоколда Чўлпоннинг Фитрат ҳақидаги фикрлари ҳам берилади. Бу ўринда ҳам Файзулла Хўжаевнинг Фитратни тинчлантириб, сизларга ҳеч қим тегмайди, деган гапи келтирилади. Ҳақиқатан ҳам, кўҳорида айтиб ўтганимиз каби, Фитрат ва Чўлпонни турли ноҳақ ҳужумлардан асраб қолишда Файзулла Хўжаев муайян даражада таъсир ўтказганига шубҳаланишга ўрин қолмайди. Файзулла Хўжаев, Фитрат, Чўлпон ўртасидаги муносабат самимий бўлган. Фақат бугина эмас, уларнинг ҳаёти, тақдири ҳам муайян маънода узвий боғлиқ ҳолда кечган бўлса ажаб эмас. Чунки, тасаввур қилинг, Фитрат ва Чўлпон 1937 йилгача кўпгина тухматларга, ҳужумларга дуч келишади. Аммо улар фақат 1937 йилда, Файзулла Хўжаев сингари раҳбарлар қамокқа олинган бир пайтда ноҳақликдан қутулолмай қолишади.

Чўлпоннинг Фитрат билан жуда яқин алоқада бўлганини айтдик. Сўроқ протоколидаги (1937 йил, 10 август протоколи) маълумотларга кўра, Чўлпон Фитратни 1913–1914 йилларда, у Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий билан бирга «Ойна» журналида ҳамкорлик қилиб юрган даврда таниган. Кейинчалик Фитрат ҳар хил томошаларда (испектакилларда) ҳаваскор ўхшатгувчи (актёр) бўлиб қатнашган. Бу томошалардан тушган пуллар эса 1914 йилги Россия – Туркия урушида жароҳатланган мусулмонларга ёрдам сифатида юборилган. Фитрат шу хайрли иши учун Бухоро кушбегисидан мартаба олади. Кейин Чўлпон Фитратни 1917 йилда Самарқандда газета муҳаррири бўлиб ишлаб юрган чоғларида кўрганини айтади. 1919 йилда эса Тошкентда Фитрат билан шахсан танишдим, деган. Бундан ташқари, Фитрат «Чиғатой гурунги» жамиятини тузгани, ўз асарларини Ғози Юнуснинг шахсий нашриётида чоп эттир-

гани, 1920 йилда Тошкентда «Тонг» журналини ташкил этгани, Самарқанддаги Муסיқа институтига раҳбарлик ишларида ёрдам бериб тургани ва бошқалар ҳақида таъкидлаб ўтилади. Албатта, бу маълумотлар ҳақиқатга яқин. Аммо улар моҳиятан Фитрат Шўро ҳукуматига қарши эди, шунинг учун Чўлпон уларни айтиб ўтган, дегандек юзаки хулоса чиқаришга асос бўлолмайди. Ҳамма гап бу маълумотларни кимнинг ғалвирига солиб элашда бўлган. Бизнингча, Чўлпон Фитратни яхши танишини айтган ва у ҳақда билганича ҳикоя қилиб берган. Бу ҳикояларга қандай либос кийдириш эса бошқаларнинг ихтиёридаги иш эди.

Шу ўринда Чўлпон сўроқ пайтида ўзини қандай тутганини яхшироқ тасаввур қилишга ёрдам беради, деган умидда иккита мисол келтирамиз. Булар – 1938 йилнинг 2 октябрида ўтказилган Чўлпон билан Фитратни юзлаштириш протоколи ва яна ўша куннинг ўзидаги Чўлпонни тергов қилиш протоколдир. Бошқа тергов протоколларидан фарқли ўлароқ, бу ҳужжатларда асл Чўлпонни кўргандек бўламиз. Албатта, бу протоколларда мутлақо сохталаштириш йўқ, уларда асл жараён қандай кечган бўлса, шундоғича қайд қилинган, деб айтолмаймиз. Бу протоколлардан ҳам озми-кўпми ёлғон саси келиб туради, аммо «иш»даги бошқа протоколларга қиёсан олиб қаралганда кейингиларида ҳақиқат учкуни кўпроқдек туюлади. Бу протоколлардаги Чўлпон ўзига ҳам, бошқаларга ҳам ноўрин тақалаётган барча айбларни рад этади.

Қуйида 1938 йилнинг 2 октябрида Фитрат ва Чўлпонни юзлаштириш пайтида расмийлаштирган тергов протоколдан бир неча парча келтирамиз:

«Фитратга савол: Сизнинг айбланувчи Сулаймонов Абдулҳамидга душманлигингиз йўқми?

Жавоб: Мен билан Сулаймонов ўртамизда ҳеч қачон, ҳеч қандай душманлик бўлган эмас. Биз бир-биримизга жуда яхши муносабатда эдик.

Сулаймоновга савол: Фитратнинг гапи тўғрими?

Жавоб: Ҳа, тўғри. Мен Фитратни жудаям ҳурмат қилардим...»

Кейин Фитратдан унинг Англия фойдасига айғоқчилик қилган-қилмагани, Англия айғоқчиси Саид Афанди билан (аслида у ҳеч қандай айғоқчи эмас, шунчаки бир табиб – М.Қ.) алоқаси бор-йўқлиги сўралади. Фитрат бу саволларга тасдиқ мазмунида жавоб беради. Шундан билиш мумкинки, Фитрат бу учрашувда эзилган, ҳолдан тойдирилган бир алфозда иштирок этган. Муттасил зўрлаш ва ҳўрлашлар кучини кўрсатган шекилли, шундай бир аллома инсон ўзини Англия айғоқчисига тенглаштириб кўяди.

Яна бир кўчирма:

«Фитратга савол: Сулаймонов Абдулҳамиднинг Саид Афанди билан алоқаси бормиди?

Жавоб: Мен терговда кейинги даврда айғоқчилик иши бўйича Англия разведкасининг резиденти Саид Афанди билан боғланганим тўғрисида кўрсатма бердим. Мен бу кўрсатмаларимни тасдиқлайман. Мен Саид Афанди билан Ғулом Зафарий орқали алоқа қилиб турардим. 1930 йилда Ғулом Зафарий менга Чўлпон ва у иккаласи Саид Афандидан пул олганини айтди. Менинг Чўлпон – Сулаймоновнинг Саид Афанди билан алоқаси ҳақида Ғулом Зафарийдан эшитган гапим шу, холос.

Сулаймоновга савол: Сиз Саид Афандини танийсизми?

Жавоб: Ҳа. Саид Афанди деган ҳинд табибини ростдан ҳам шахсан танийман. У билан 1928 ёки 1929 йилда Ғулом Зафарийнинг Самарқанддаги хонадонида танишганман. Мен Ғулом Зафарийдан хабар олайин, деб кирган эдим, чунки у касал бўлиб ётган эди. Ғулом Зафарийнинг уйида мен ҳинд табиби Саид Афандини учратиб қолдим ва у билан танишдим.

Менинг Саид Афанди билан бўлган иккинчи учрашувим ўша йили Самарқандда, Бахшуллахоновнинг хонадонда бўлган эди. Мен хотинимни излаб уникига борган эдим. Мен у ерда Ғулом Зафарий, Саид Афанди ва Бахшуллахоновни учратдим. Бахшуллахонов мени ўтиришга, Саид Афанди пиширган қандайдир хиндча таомдан татиб кўришга таклиф қилди. Мен ўтирдим, овқатландим ва кетдим.

Хотинимни Бахшуллахоновникидан излашимнинг боиси шундаки, ўша уйда мусиқачи Пўлатов ҳам яшарди. Пўлатовнинг хотини билан менинг хотиним Мусиқа илмлари институтида бирга ўқишгани учун рафиқам уникига бориб турарди.

Фитратга савол: Бахшуллахонов ва Пўлатов сизга қанчалик таниш?

Жавоб: Менга уларнинг иккови ҳам шахсан Англия айғокчиси сифатида маълум.

Сулаймоновга савол: Сиз берган кўрсатмалардан мутлақо аён бўляптики, Сиз Англия разведкасининг айғокчилари билан алоқа қилгансиз, Сизнинг Саид Афанди билан, Бахшуллахонов билан, Пўлатов ва Ғулом Зафарий билан ўзаро муносабатларингизнинг ҳақиқий характери хусусида кўрсатма беринг.

Жавоб: Мен Ғулом Зафарий билан жуда яқиндан таниш эканимни тан оламан. Пўлатов, Саид Афанди ва Бахшуллахоновни қай даражада билишимни эса айтдим. Санаб ўтилган шахсларнинг айғокчилик қилганини билмаслигимни тасдиқлайман.

Мен Саид Афандидан на бевосита, на Ғулом Зафарий орқали пул олганман.

Ўзим айғокчи бўлмаганман, мен миллатчи эдим ва бу ҳақда кўрсатма бердим».

Чўлпон Ғози Олим Юнусов билан юзлаштирилганида ҳам ўзининг гўё миллатчи бўлганини айтиб ўтади.

Нега бундай? Афтидан, доимий қийноқ ва қистовлар, дўқ-пўписалар зўри билан сингдирилган айбларга айбланувчиларнинг ўзлари ҳам кўника бошлашган. Инсон табиати ўзи шундай: бир нарса муттасил онгига қуйиб турилаверса, бас, охир-оқибатда руҳига ўша нарсанинг нуқси уриб қолади. Инсон беихтиёр ўзи рад этган нарсани тан олиб, унинг мантиғига бўйсунди. Аммо Чўлпоннинг ўзини миллатчи деб тан олиши, шеърларида миллатчилик кайфияти бор эканини эътироф этиши қамалмасидан олдин юз берган эди. Шоир матбуотдаги ялпи ҳужумлар тазйиқи остида шундай йўл тутишга мажбур бўлган эди. Шу боисдан ҳам унинг терговда «Мен миллатчи эдим», деб айтиши бу ҳамма биладиган ва кўниккан ҳақиқатни шунчаки қайд қилиб ўтишдек бир гап эди. Ўша пайтда буни тан олмасликнинг иложи ҳам йўқ эди. Тан олмаса, катта минбарлардан, ғаламис матбуотдан туриб айтилган «мўътабар» фикрларни рад этган бўлар эди. Қолаверса, коммунистик партиянинг турли дунёқарашдаги ёзувчиларга муносабат борасидаги мафкуравий сиёсатининг бетайинлигини кўрсатиб кўярди.

Шу тариқа ўзини янада каттароқ аждаҳонинг оғзига тутиб берган бўлар эди.

1938 йилнинг 2 октябрида Чўлпоннинг якка ўзи сўроқ қилинганида ҳам у ўзига тиркалган барча айбларни рад этади. Ўша сўроқ протоколидан кўчирма келтирамиз:

«Савол: Фитрат билан юзлаштирилганингизда Саид Афандидан пул олганингиз фош этилди. Бу пуллар Сизга нима учун берилган эди.

Жавоб: Мен буни мутлақо рад этаман. Саид Афандидан ҳеч қандай пул олганим йўқ.

Савол: Терговга шу нарса мутлақо равшанки, 2 октябрда Фитрат билан юзлаштиришда Сиз айтган Саид Афанди билан икки бор учрашувингиз тасодикий

бўлмасдан, Англия айғоқчиси билан аввалдан шартлашиб олинган учрашув эди. Шуни тан оласизми?

Жавоб: Мен бунни тан олмайман, чунки бу гап ёлғондир. Мен айғоқчи бўлмаганман. Фитрат, Ғулом Зафарий, Саид Афанди, Бахшуллахонов ва Пўлатовнинг айғоқчи бўлган ёки бўлмаганини мен билмайман.

Савол: Ғулом Зафарий билан Саид Афандининг кейинги йиллардаги алоқалари тўғрисида нималарни биласиз?

Жавоб: Ғулом Зафарий кейинги йилларда сургундан қайтиб келганидан сўнг ҳам Саид Афанди билан алоқасини узмаган. 1935 йилда у менга Саид Афанди Самарқандда эканини айтган эди. 1937 йилнинг бошида Ғулом Зафарий менга Саид Афандининг Тошкентга келганини маълум қилди.

Савол: Икки марта ҳам нима сабабдан у Сизга Саид Афанди ҳақида гапирди?

Жавоб: Адашмасам, мен Ғулом Зафарийдан Саид Афандининг қаерда эканини сўрадим ва у менга Саид Афанди ҳақида гапириб берди. Мен фақат қанд касаллиги билан оғриганим учун ҳам Саид Афанди ҳақида сўраган бўлишим мумкин».

Кўриниб турибдики, Чўлпон кейинги икки терговда ўзига қўйилган айбларни рад этган. У на Фитрат тўғрисида, на бошқалар ҳақида нотўғри кўргазма берган. Улар хусусидаги ноҳақ даъволарни ҳам имкон қадар инкор қилган.

Шу нуктада ўқувчида ҳақли эътироз туғилиши муқаррар. Биз сўзимиз аввалида тергов материаллари хусусида гапириб, уларда қайд қилинган кўрсатмаларнинг деярли ҳаммаси сохта эканини, баъзан тўғри далиллар учраб қолса-да, улар ҳам тескари талқинга ўралган бўлишини айтган эдик. Аммо кейинги икки тергов протоколидаги гапларни рост ўрнида қабул қилишимиз ва шу-

ларга асосланиб, Чўлпон терговда ўзини йўқотмаган, маънавий қиёфасини сақлаб қолган, демокчи бўлаётганимиз тергов хужжатларига муносабатдаги илк ёндашув мезонларидан воз кечаётганимизни кўрсатмайдими? Йўқ. Гап шундаки, кейинги икки протокол (уларга Чўлпон ва Ғози Олимни юзлаштириш протоколини ҳам қўшиш мумкин) аввалгиларидан кескин фарқ қилади. Албатта, юқорида айтиб ўтганимиздек, бу протоколларда ҳам ёлғон етарлича аралашган бўлиши керак. Аммо уларда тергов савол-жавобларини қайд этиб бориш мезони бутунлай бошқача. Агар аввалги тергов протоколларида Чўлпон ўзига қўйилган айбларни сўзсиз тан олса, ҳатто ўз айбларига янги-янги айблар қўшиб гапирса, Фитрат ва бошқа шахсларни кескин «фош» этса, кейинги протоколларда, аксинча, у деярли ҳамма айбларни рад қилади.

Биз Чўлпон аёвсиз муҳит эркида, зулм исканжасида қолган эди, дедик. Албатта, бундай «эркинлик» шароитида тутқунлик қонунлари билан яшаш жуда катта азоб эди. Лекин шунча қийинчилик ва машаққатларга қарамасдан, шоирнинг иродаси букилмаган. Тўғри, у умидсизликка тушган, гоҳ, ғамгин, гоҳ исёнкор, гоҳида эса замонасозлик руҳидаги шеърлар ёзган. Аммо ундаги эркин ҳаётга бўлган умид ва эътиқод батамом сўнмаган, десак, албатта хато бўлмайди.

Йиллар давомида шоирнинг дунёқараши, эътиқоди ўзгариб борган. Бу – табиий. Эътибор берган бўлсангиз, Чўлпон Бауман ва бошқалар номига ёзган баёнотномасида Аҳмадхоновнинг уйидаги мажлислар хусусида фикр билдириб, бу мажлисларда «ўзимнинг ўша пайтдаги эътиқодимга кўра қатнаша олмасдим ҳам», дейди. Бинобарин, тахмин қилиш мумкинки, 1920 йилларнинг бошидаги Чўлпон билан 1930 йиллардаги Чўлпон ўртасида, дунёқараш, эътиқод нуқтаи назаридан, бирмунча фарқ бўлган. Бири инқилобнинг халқ учун озодлик беришига

каттик ишонган, хатто уни куйлаб шеър ёзган («Қизил байроқ» шеъри), иккинчиси эса ўзи ишонган ходисадан фақат адолатсизлик топиб, ишончи сўнган, умидсизликка тушган Чўлпон, десак, тарих ҳақиқатига хилоф бўлмаса керак.

Чўлпоннинг инқилобга, Шўролар ҳукуматига сўнги йиллардаги ички муносабати хусусида унинг хотира дафтарлари кўпгина маълумотлар бериши мумкин эди. Аммо улар шоирнинг уйдан олиб кетилган бошқа буюмлар қаторида терговдан сўнг «ишга алоқаси бўлмаган» ҳужжатлар сифатида йўқ қилинган. «Иш»да Чўлпоннинг хотира дафтарлари ҳақида ёзилган «тақриз» бор. Унинг муаллифи – Насрулла Охундий. У шоирнинг хотира дафтарларидан жуда оз кўчирма келтирган. «Тақризчи» хотира дафтарларидаги гапларнинг ҳаммасини худди шоирнинг нашрга тайёрлаб қўйилган асарларини шарҳлагандек шарҳламоқчи бўлади. Ваҳоланки, киши ўз хотира дафтарига нималарни ёзмайди? «Тақризчи» Чўлпонга нисбат берган кўчирмалар балки Чўлпон ёқтирган бирорта шоир ёки ёзувчи асаридан қилинган таржимадир. Агар ушбу кўчирмалар Чўлпонники бўлган тақдирда ҳам қандайдир кайфият, ҳолат тақозоси билан ёзиб қўйилган гаплар бўлиши мумкин.

Қуйида ана шу «тақриз» эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

ЧЎЛПОННИНГ ХОТИРА ДАФТАРЛАРИ¹ ҲАҚИДА

Аксилинқилобий буржуа миллатчиларининг онаси бўлган Чўлпоннинг хотира дафтари бутунлай аксилинқилобий мафкурани, хотирани ва унинг Совет ҳукуматига, буюк рус халқига қарши олиб борган ку-

¹ «Тақриз» латинлаштирилган ўзбек алифбосида ёзилган, «иш»да унинг русча таржимаси ҳам бор. «Шарқ юлдузи» 1990 йил, 10-сон.

рашларини йиғиндиси бўлган. Чўлпон ўз хотира даф- тарида Совет ҳукуматига қарши ўзининггина олиб бор- ган курашини системали равишда ёзиб бориш билан қаноатланмаган. У хотира дафтарыда Акмал Икромов бошлиқ бутун бир аксилинқилобий ташкилотнинг ку- рашини ҳам қисман ёзади. Бу дафтарда ёзилганлар- дан кўринадики, ҳали кўп сирлар очилмаган, бирмунча кишиларнинг юзларидан миллатчилик ниқоби юлиб ташланмаган. Чўлпоннинг хотира дафтари бирмунча чўлпончиларнинг юзларини очиб берган. Яъни, у киши- лар ҳозир биз билан бир қаторда юриб, кўринишда Со- вет ҳукумати тарафдори бўлиб, аслида эса юракдан унга қарши ишловчилардир. Буларнинг бир қисми санъат, ада- биёт соҳасида ҳали-ҳали яшамоқдалар. Чўлпоннинг хо- тира дафтаридан маълум бўлишича, булар Уйғур, Обид Жалил кабилардирким, улар яширинча ва зимдан иш олиб борсалар-да, кўринишда ҳақиқий Совет граждани бўлиб кўринишга уринадилар.

Чўлпоннинг сўзича, унинг хотира дафтаридан ташқари яна иккита хотира дафтари бўлган. Бирини Бу- хорода ёзилган, иккинчиси Маскавда, Маскавдагиси айниқса аксилинқилобий сирлар билан тўлган бўлса керакки, у шунинг учун ўз қўли билан ёндириб таш- лайдир. Чўлпоннинг бу хотира дафтари бошдан-оёқ аксилинқилобий заҳарли идея ва сўзлардан, хотиралар- дан иборатдир. Чўлпон аксилинқилобий ташкилотнинг енгилганлигига иқдор бўлган. У ўз-ўзига ва дўстларига бу енгилиш вақтинча ва бу енгилишдан енгилш учун ку- рашишга чақиради. Хотира дафтарнинг 29/VI-1926 йилда ёзилган хотирасида шундай дейди: «Санъат ҳарамига бир ёввойи бўрон кирди... Олтун қадах, биллур косалардан бир-икки жуфтини ағдариб кетди. Майлар тўкулди, ко- салар синди, қадахлар парча-парча бўлди... енгилишнинг ҳам кайфи бор, худди енгилш каби! Енгилишқа – енгилш орқали келинг. Худди енгилшқа – енгилш орқали келин-

ганлик каби. Қанотларимиз синган, фонарларимиз ўчган, ҳассамиз синдирилган...¹ йўл борамиз, манзилдан дарак йўқ».

Бу хотира аксилинқилобий «Қизил қалам» жамияти ва қосимовчилар тор-мор келтирилгандан кейин ёзилган бўлиши мумкин². «Санъат ҳарамига ёввойи бўрон кирди» деган жумланинг маъноси санъатга большевиклар ўз идеяларини ва ўз кишиларини киргиздилар, деган гап. Чўлпон улуғ рус халқига қарши 12/11-1927 йилда ёзган хотирасида шундай деди: «Сенинг оқ бетларинг унутилиши лозим бўлган оқ «бетлар»дай кора пардалар орасида қолиб кетипдир». Яна «Сариқ пакирнинг булганч сувлари, иккига бўлинган улуғ бир балиқнинг қонларини ялайдилар». Бу жумлалардаги «оқ бет, сариқ пакир» деган сўзлар русларга қаратилгандир. Чунки Чўлпон илгарида ҳам, ҳозирда ҳам русларни «қарғага, булутга, сариқ сифат бериб, оғзи қон бўри», деб таъбирлар эди³. Чўлпон бу заҳарли фикрини хотира дафтаридида қуйидагича ёзади:

«Бу ерда Маскав ҳар толибнинг талаби,

Ховуч-ховуч, қучоқ-қучоқ берилган.

Локин «Маскав қизиман» деб керишган

Пойтахтнинг у ясама «чўғ лаби».

Сиздан луқма олмагунча ютилмас,

Унинг бутун тушунчаси олмоқдир.

Олиб-олиб чўнтагига-солмоқдир

Берганда ҳам нима берар дор, мараз!

..... сенинг жойинг эмасдир⁴

Ай, «Пахтастон» ўлкасининг таъини!

Ай, Маскавнинг 60 йиллиқ ойнаси,

Маскав ўша эски – олиб бермасдир...

¹ Нукталар ўрнидаги сўзни аниқ ўкиб бўлмади.

² Қосимов 1926 йилда эмас, 1930 йилда суд қилинган, келтирилган кўчирма эса большевиклар партиясининг ўша йиллардаги адабий сиёсат бобидаги нотўғри тадбирларига муносабат тарзида ёзилган.

³ Жумла ғализ

⁴ Нукталар ўрни бўш қолдирилган.

Икромовдан Аъламовга келган хат
Автомобил тагларида йўқ бўлди.
Шунинг учун турмушинг ҳам «йўқ»¹ бўлди
Аъламовнинг поклигида бор илат!
Янги чиққан ўзбекларга жой бериб,
Ҳаммасини хурсанд қилгон «Ўзқўнсул»
Сенга келгач, «Отказ» билан «Хей» бериб,
Безрайиб тура берди... ўлаҳ, ўл!
Ким деб эди сенга, ўзбек, тугул деб
«Бахтсизлик»: ўзбекнинг ҳамдами.

Бу шеъри билан Чўлпон руслар ўзбекларга мараз юктирувчи халқ, деди. Рус аёлларини барчаси бузук, фохиша деди. Чўлпоннинг фикрича, рус хотинлари сквер хотинлари эмиш. Маскав эса (Маскав сўзи билан эса рус халқини кўзда тутади) ўзбекларни таловчи босмачи эмиш. Чўлпоннинг фикрича ва юқоридаги шеърнинг маъносига кўра руслар олтмиш йилдан бери ўзбекларни талар эмиш. Чўлпон шундай аксилинқилобий фикрни давом эттириб яна ёзади. Халқ душмани Акмал Икромовнинг Аъламов деган бир шахсга ёзган хатининг йўқолганига Чўлпон афсусланади. Унинг фикрича, шу хатнинг йўқолиши натижасида ўзбек турмуши хароб бўлган эмиш. Бироқ бу хатнинг мазмуни хотира дафтарида йўқ. Лекин ўйлайман, у хат диққатни жалб қиларлиқ хатдир. Чўлпон Совет ҳукуматига ва улуғ рус халқига қўлидан келган тухмат ва ҳақоратларни майдонга ташлаган. Бунга очик далил унинг мана шу хотира дафтарида. Чунки хотира дафтари-ларининг бошидан тортиб то охиригача аксилинқилобий сўзлар, аксилинқилобий хотиралар билан тўлган. Уни таҳлил қилиб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Шунинг учунки, бу хотира дафтарларида бу аксилинқилобий фикр очик айтилгандир.

¹ Йўқчилик демоқчи бўлган бўлса керак.

«Такриз» ана шундай сохта ва ёлғои «хулоса»лар билан тугайди.

1989 йил

СОЛИХ МАХДУМ ФАРИШТАМИ?

Таникли адабиётшунос Азим Раҳимовнинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигининг 1990 йил 3 август сонидида чоп этилган «Солих махдумда нима гуноҳ?» номли мақоласи кўпчилик адабиёт мухлисларида анча қизиқиш уйғотди. Бунинг сабаби шундаки, мақола муаллифи Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи бош қаҳрамонларидан бири бўлган Солих махдум образига бугунги ҳаёт мезонлари асосида ёндашиб, янги-ча илмий хулосалар билдиришга ҳаракат қилган.

Албатта, ҳозирги ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги муҳим ўзгаришлар — коммунистик мафкуранинг узок давом этган яккахокимлигига барҳам берилиб, фикрлар ва ғоялар хилма-хиллигига кенг йўл очилаётгани, мулк шакллари ўзгариб, жамият тараққиётнинг бутунлай янги йўлига қадам қўяётгани илм-фан, маданият, жумладан, адабиёт аҳлини кечаги кун воқеаларига, бадий-эстетик қараш ҳамда мезонларга танқидий назар ташлаб, ҳаққоний хулосалар чиқариш, йиллар давомида кўпчиликни қийнаб келаётган масалаларга ойдинлик киритишни тақозо этмоқда. Бу заруратни чуқур англаб, шу йўлдаги ташвиш ва муаммолардан чўчимасдан, майдонга дадил бел боғлаб чиқаётганимиз, ҳеч шубҳасиз, шоён таҳсинга муносиб. Аммо, бу жараёнда, айниқса халқнинг калбини, юрагини ифода этадиган бадий адабиёт соҳасидаги бебаҳо қадриятларимизни тиклаш, миллионлаб ўқувчиларимизга асл ҳолида етказишдек ғоят мураккаб бир ишда масаланинг нозик бир жиҳати эътибордан четда қолмаслиги зарур, деб ўйлаймиз. Яъни, илм-фан, хусусан, унинг узвий бир қисми бўлмиш адабиётшунос-

лик ўз таълиқ объектига янгича ижтимоий карашлар, жамиятдаги туб ўзгаришлар нуқтаи назаридан баҳо берар экан, бадний алабиётнинг спецификаси, ижод оламига ҳос хусусиятларни эсдан чиқармаслиги лозим.

Мана, мустабид тузум барҳам топа бошлагач, одамларни, аввалгидек, сен – бой, сен – диндор, сен – мулкдор, деб камситиш, уларга ижтимоий белги-аломатларига қараб баҳо бериш каби юзаки муносабатлардан ҳам халос бўлмоқдамиз. Жамиятда, тили, дини, эътиқоди ва ижтимоий мансубидан қатъи назар, барчанинг ҳуқуқий жиҳатдан тенглигига эришиш асосий мақсадга айланмоқда. Айни пайтда бундай имкониятлар юртимиздаги турли одамларнинг феъли-хўйи, савъияси, инсоний фазилатлари ва маънавий дунёсига кўра бир хил бўлишига сабаб бўлади, дегани эмас. Инсонларнинг конституциявий-ҳуқуқий жиҳатдан тенглиги – бошқа, шахсий фазилатларига кўра фарқланиши бошқа масаладир. Бизнингча, Азим Раҳимов бу борада, афсуски, бироз чалкашликка йўл қўяди. У Солиҳ махдумнинг шу пайтга қадар номакбул хусусиятлар эгаси сифатида талкин этиб келишини унинг назарида аслида яхши, ибратли шахс бўлган бу инсонга нисбатан адолатсизлик ифодаси бўлган эди, деб баҳолайди. Бунга социалистик жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик – бой ва диндор табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари камситилганини сабаб қилиб кўрсатади. Айни шу боисдан Абдулла Қодирий бадний характер яратишда меъёрни бузиб, яъни диндор ва дин хизматчиси бўлмиш Солиҳ махдумнинг салбий хусусиятларини бўрттириб юборган, деган хулосага ҳам боради. Яъни, унингча, бундай тоифа одамлар орасида аслида бундай ёқимсиз типлар бўлмайди. Лекин, бундай мезон билан ёндашадиган бўлсак, айрим шайх ва диндорларнинг айнан диннинг эзгу моҳиятига зид хатти-ҳаракатларини жиддий танқид қилган буюк мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий шаънига ҳам шундай маломатларни ёғдиришга тўғри келиб қолмайдими?

Албатта, илгари — йўқсиллик мафкураси авжига чиққан шўро тузуми даврида бой ёки мулкдор дейилди-ми, бас, улар ҳеч қандай исбот-далилсиз ҳам ёмон одам сифатида баҳоланар эди. Буни ҳеч ким инкор этмоқчи эмас. Энди эса, афсуски, ана шундай нотўғри ёндашувнинг мутлақо акси ўлароқ, бой-бадавлат, диндор ва мулкдор инсон бўлса, уларнинг барчаси — яхши, деган бошқа бир чекка кутбга оғиб кетиш ҳолатлари ҳам йўқ эмас. Ҳақиқат эса ҳамма вақт меъёр сақланган жойда бўлади. «Олтин ўрталиқ» деган ибора бежиз пайдо бўлмаган.

Шу нуктаи назардан қараганда, Солиҳ махдум — диний табақа вакили, бундай тоифа орасида ёқимсиз одамлар бўлмайди ва уларни салбий тип сифатида кўрсатиш мумкин эмас, деган примитив ёндашув билан бадий асардек мураккаб ва серкирра ҳодисага ёндашиб, ҳаққоний илмий ҳулоса чиқариш мумкинми? Аслида, қайси тоифага мансуб бўлмасин, адабиёт инсонга аввало бетакрор ҳис-туйғу ва кечинмалар, ирода, характер, маънавий-руҳий табиат эгаси сифатида қарайди. Айни шу контекстда уни ўрганади, кашф этади. Шундай экан, Солиҳ махдум дин хизматчиси бўлгани учун уни ёзувчи ҳаққоний, яъни реалистик усулда ёритмаслиги, унинг инсоний заифликларидан кўз юмиши керак эди, деб талаб қўйиб бўладими? Бундай ёндашиш бадий адабиётни яна мафкурага, ижтимоий-сиёсий оби-ҳаво, ғоялар бозоридаги талаб ва таклиф ўзгаришларига — конъюнктурага бўйсундириш билан баробар эмасми?

Азим Раҳимов Солиҳ махдумни реабилитация (оқлаш — М.Қ.) масаласини адабий жамоатчилик олдида жиддий масала қилиб қўяди. Нима учун, қайси бадий-эстетик мезонлар асосида? Яна ўша гап — адабиётнинг ўзига хос талаб ва қоидалари бир четда қолиб, муаллиф юзаки ижтимоий тасаввурларга, конъюнктуравий гапларга зўр беради: у — диндор, у — мулкдор, у — октябрь

тўнтаришидан олдин, хонлар замонида яшаган. Гўё хонлар замонида ёмон одамлар бўлмагандек.

Аслида, адабий қаҳрамонни реабилитация қилиш, яъни, уни бошқача қиёфада намоён этиш адабиётшуносликнинг ишими? Масалани шундай қўйишнинг ўзиёқ бадий адабиётнинг моҳиятини тушунмаслик оқибати эмасми? Бордию ҳар бир давр адабиётшунослиги мумтоз асарлар қаҳрамонларини ўзича ўзгартириш, реабилитация қилиш билан шуғулланадиган бўлса, бадий китобнинг қадр-қиммати, аҳамияти қаерда қолади? Бунинг иложи бўлса эди, Абдулла Қодирийнинг ўзи бу ишни ҳаммадан ҳам кўра маромига етказиб бажармасмиди?

Динимиз, миллатимиз вакили бўлган бир инсонни озгина салбий бўёқда кўрсатиш, табиийки, буюк ёзувчимизга ҳам осон бўлмаган. Бетакрор истеъдод соҳиби халқимиз тарихи, аждодларимиз бошидан кечирган фожиаларни нақадар алам ва изтироблар билан тасвирлаганини адиб ҳақидаги хотиралардан, айниқса «Ўткан кунлар» романининг ёзилиш жараёни хусусидаги эсдаликлардан яхши биламиз.

Ҳамонки, Солиҳ маҳдум образи ҳақида баҳс бошланган экан, бу борада аввало оддий бир ҳақиқатга ойдинлик киритиб олиш лозимга ўхшайди. Яъни, биз «Меҳробдан чаён» романини бадийнинг юксак талаб ва мезонлари асосида ёзилган мумтоз асар сифатида тан оламизми ёки йўқми? Ушбу асарнинг неча йиллардан буён миллий романчилигимизнинг юксак намунаси сифатида ўрганилиб келинаётгани, унинг бадий-ғоявий хусусиятлари бўйича қанчадан-қанча илмий тадқиқотлар амалга оширилгани, адабий-танқидий йўналишдаги кўплаб рисола ва китоблар нашрдан чиқарилгани романнинг аллақачон шундай эътирофга сазовор бўлганини кўрсатади. Модомики шундай экан, «Меҳробдан чаён»да тасвирланган образлар ёки бошқа таркибий жиҳатларга шубҳа билан қараб, аслида бу бошқача бўлиши керак эди, ёзувчи ҳукмрон мафкура

тақозоси билан уни юзакироқ тасвирлаган, вақт келди, уни ўзгартирайлик, реабилитация қилайлик, деб даъво қилишга маънавий ҳаққимиз борми?

Солиҳ махдум аслида ким? Нафақат ўзбек, балки жаҳон адабиётида ҳам зикна ва хасис типларнинг ёрқин намунаси сифатида баҳолашга муносиб бўлган ушбу образ тимсолидаги инсоннинг ғийбатини қилиб ўтирмайлик-да, келинг, унга романнинг бадий-фалсафий йўналиши, муаллифнинг ўзига хос услуби, инсонийлик мезонлари нуқтаи назаридан баҳо бериб кўрайлик.

«Меҳробдан чаён» романининг ўзида Солиҳ махдумга бундай таъриф берилади: **«...унинг табиатида ҳарчанд тиришилса ҳам мактаб бўлмайдиган хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамагирлик каби одат, ичи қоралик сингари ҳаракат ва амсоли...»**

Ёзувчи бу образнинг изҳори фазлини қилар экан, ғоят андиша билан фикр юритади. Сирасини айтганда, бирор-бир қаҳрамоннинг ички ва ташқи хусусиятларини қатъий баён қилиш, уларга тўлиқ баҳо бериш бадий адабиётда ҳамма вақт ҳам ўзини оқламайди. Бадий адабиёт воқеликни, инсонни, моҳиятини бузмаган, ҳаққонийлик даражасини сақлаган ҳолда, турли поэтик воситалар, ранглар, бўёқлар билан тасвирлайди, образлар орқали кўрсатади. Баъзан ёмон одамни ҳам, унинг ички оламига кириб, қизиқарли, мароқли қилиб акс эттиради. Бадий адабиёт шуниси билан қизиқ. Биз бадий асарнинг «ғоявий-эстетик йўналиши», «фалсафаси» деган атамалар билан унинг моҳиятини тушунтиришга, шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Аслида, бу таърифлар бадий асарга эмас, ҳаёт воқелигига, инсон моҳиятига тегишли. Яъни, ёзувчи ҳаётни ҳаққоний тасвирлай олгани учун воқеа-ҳодисалар, инсонлар билан бирга фикрлар, ғоялар, фалсафа ва таълимотлар турли жанрдаги асарларга кўчиб, бадий-эстетик қиммат касб этади.

Солиҳ махдум ҳақидаги юқорида келтирилган таърифдан маълум бўладики, муаллиф қаҳрамонни бутунлай қоп-қора қилиб тасвирламоқчи эмас. Аксинча, уни имкон қадар яхши фазилатлар соҳиби сифатида кўрсатмоқчи. Шунинг учун ушбу образга хос номарғуб хусусиятлар ҳақида ҳам шарқона рамзу ишоралар тили билан муносабат билдириб ўтади. Лекин, ҳарчанд лутфу назокат қилинмасин, Шарқда, айниқса ислом фалсафасида баъзи иллатлар қаттиқ қораланади. Чунончи, ҳасислик, тамагирлик, ичи қоралик, бахиллик мусулмончиликка бутунлай зиддир. Куръони каримда, ҳадиси шарифда, буюк мусулмон алломаларимизнинг асарларида бу хил нуқсонларни бартараф этиш борасида кўпдан-кўп фикрлар айтилган. Эҳтимол, шунинг учундир Абдулла Қодирий қаҳрамони табиатидаги бу каби ғайриинсоний ҳолатларга алоҳида эътиборни тортади. Аммо, мулоҳазаларини қатъий эмас, балки, кимсани аягандек, нисбий оҳангда ифода этади. Боиси – шарқона истиҳола, беҳуда ғийбатдан сакланиш. Энг муҳими – баҳо бериш, хулоса чиқаришни китобхоннинг ўзига ҳавола этиш. Ўқувчи бу образни асарни шунчаки мароқли қилиш учун киритилган тимсол сифатида қабул қиладими ёки романдаги жиддий бадиий-концептуал фикрни очишга хизмат қиладиган тасвирий восита деб биладими – буёғи фақат унга тан, унинг қиёслаш, фикрлаш савиясига боғлиқ.

Албатта, Хусрав тимсолисиз «Фарҳод ва Ширин» достони бор салмоғи ва жозибасини йўқотганидек, Солиҳ махдум образисиз «Меҳробдан чаён» романи ҳам анча ғариб ва нурсиз бўлиб қолган бўлур эди. Буни бадиият илмидан озгина хабардор бўлган инсон яхши тушунади. Лекин бу ўринда гап бошқа масала хусусида – Азим Раҳимов таклиф этаётган қараш – Солиҳ махдум ва унга ўхшаш инсонларни ўқувчиларга, келгуси авлодларга, бутун китобхон халқимизга ибрат олишга муносиб инсон қилиб кўрсатиш ҳақида бормоқда. Солиҳ махдум шунга

арзийдими? Адабиётнинг ижтимоий вазифаларидан бири азал-азалдан адаб ўргатиш, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни тарғиб этиш эканини эътиборга оладиган бўлсак, бу – жуда муҳим масала.

Эътибор берган бўлсангиз керак, Солиқ махдум ҳақидаги таъриф ниҳоясига етмасдан қолган. Муаллифни андиша тўхтатиб қолган бўлса, не ажаб! Бу таъриф «ва амсоли...» тарзида тугайди. Адиб «бамисоли» деб Солиқ махдумнинг яна қайси ёқимсиз қилиғини қаламга олмоқчи бўлди экан? Кўп нуқталар орасида унинг қайси чиркин сифати айтилмасдан қолди экан?

Махдум табиатининг мантиғига асосланиб фикр юритадиган бўлсак, унинг мол-дунё йўлида ҳамма нарсадан воз кечиб юборишга тайёрлиги, иймони сустлиги, иккиюзламачи ва мунофиқ эканига ишонч ҳосил қиламиз. Ёзувчи балки қаҳрамоннинг ана шу «хусусият»ларини ҳам таърифламоқчи бўлгандир. Лекин у таърифлашдан кўра тасвирлашни, Солиқ махдум тимсолини фақат тайёр сифатлар билан тақдим этишдан кўра унинг ўз қилиқ ва ҳаракатлари орқали тўлақонли жонлантиришни афзал билади.

Маълумки, ислом динида Оллоҳга, унинг китоблари ва пайғамбарларига, Ҳақнинг яккаю ягона ҳамда охират кунининг мукаррар эканига ишониш, Парвардигор ва Расулиллоҳ кўрсатмаларини дилда сақлаб, амални шу асосда юритиш – иймоннинг асосий шартлари ҳисобланади. Биламизки, Солиқ махдум ҳам диндор, мадраса таълимини олган мулла. У ёшларга каломдан ва ҳадисдан таълим беради. Энди бу зотнинг ўз илмини, хусусан, Қуръони карим ва ҳадиси шарифда баён этилган эзгу амалларни нечоғлиқ тўғри адо этишини бир назардан ўтказайлик.

Ана шу муқаддас манбаларда мусулмон одам савоб ва хайрли ишлар қилиб яшаши зарурлиги алоҳида таъкидланади. Унинг ҳар бир сўзи ва амалида инсон зоти-

бу динда ўз аъёнларини муҳим яхшилик қилиш, моли
қўлидан тўғиб қўли, йўл йўрини билан ёрдам кўрсатишга
қўлидан, тўғиб ва динда поклик аломатлари барқ уриб
қўлидан қўли. Маъналарда келтирилишича, бу ҳақда му-
қим ҳақиқатдан биринчи, жумладан, бундай дейилган
қўли: «Бундан наҳдда баъдаларнинг энг яхшиси — аҳли
қўлидан қўли нафи тегалитан кишидир».

Ҳамонки, Сўғия маъдум бундай диний кўрсатмалар-
ни охирига қўйдан кўра яхшироқ билади. Чунки у мусулмонча
муҳаббатда ҳаёт ўтган, ғалати тарбия олган. Қизи — Раъ-
нона, аёл — Нигорхонимга қилган насиҳатларига ҳикмат
қўшган — ҳадисларни асос қилиб келтиради. «Ҳадиснинг
ҳақиқи оми, Нигор!» — дейди у хотинига. Лекин ўзи му-
сулмончиликнинг бирорга шартини тўлиқ адо этмайди.
Ҳамонки шундай экан, бу одамнинг шўро дохийлари —
Маркс ва Ленин башорат қилган бахтли тузум ҳақида
сўфсата сотадиган, лекин ўзи капиталистик тараққиёт на-
тижаларидан зимдан баҳраманд бўлиб, роҳат-фароғатда
яшайдиган, бирорга гапига амал қилмайдиган собиқ мус-
табид мифкура тарғиботчисидан нима фарқи бор? Мах-
дум, ҳадисда айтилганидек, аҳли аёлига яхшилик қилиш
ёнига тикнаслиги билан уларни қон қакшатади.

Муборак манбаларда яна «Аввал онангизга, яна онангизга ва яна онангизга, сўнгра отангизга яхшилик қилинг», деган хадис баён қилинган экан. Махдум она-сига нима яхшилик қилди? Она бечора, ундан зада бўлиб, Марғилондаги ўглини-кига бош олиб кетади. Махдум ~~он~~ сўт берган ана шу муштипар зотнинг орзу-истагига ~~қарши~~ боришдан ҳам қайтмайди. Яъни, Моҳлар ойим ~~Ҳасанни~~ Аиварга келин қилишни кўнглига тугтиб қўйган ~~ва бу ният~~ фотиҳа йўли билан расмийлаштирилган эди. Махдум «Фотиҳа – муҳри худо» деган қондани яхши ~~билса-да~~, бу ҳукмнинг бузилишига хайрихоҳлик билди-~~рди~~ – кишини Худоёрхонга бериш, «хоннинг қайнотаси» деган мартабага мушарраф бўлишга рози бўлади.

Шу ўринда, Солиҳ махдум хоннинг истагига қарши бора олармиди, хон – барибир хон-да, Раънони зўрлик билан бўлса ҳам оларди, деган эътироз туғилиши табиий. Тўғри, хоннинг амри вожиб, унинг истагига қарши боришдан фойда йўқ. Аммо, қанчалик ҳақ бўлмасин, бу ҳол Солиҳ махдумни оқлаш учун далил бўлолмайди. Албатта, у хоннинг раъйига ошкора қарши чиқишга қодир эмас. Бироқ, маънан қаршилик кўрсатиши, Худоёрни ҳеч қурса кўнглида лаънатлаши, унинг қизига кўз олайтиришидан хафа бўлиши мумкин эди. Лекин амалда аксинча бўлди – Солиҳ махдум хоннинг истагини эшитиб, хурсанд бўлди. Ҳолбуки, ҳадисда бундай ҳолатлар ечими қуйидагича баён этилган: «Бир гуноҳ ишни кўрсангиз, қўлларингиз билан қаршилик кўрсатинг. Бордию бунга қодир бўлмасангиз, тилларингиз билан қаршилик кўрсатинг. Мабодо бунинг ҳам иложи бўлмаса, қалбингиз билан норози бўлиб туринг. Аммо бу ҳол иймонингиз заифлигидан далолатдир».

Азим Раҳимов Солиҳ махдумни етимпарвар деб таърифлайди. Ҳурматли олимимиз, эҳтимол, Анварнинг Солиҳ махдум хонадонида вояга етганини назарда тутиб, шундай хулосага келгандир. Лекин, роман сюжети-дан маълум бўладики, Анварнинг бошини силаб одам қилган Солиҳ махдум эмас, балки Моҳлар ойим ва Ниғорхонимдир. Солиҳ махдум эса Анварни (токи у мирзабоши бўлгунича) бирор марта «ўғлим» деган эмас. Ҳатто у мирзабошиликка тайинланганидан кейин ҳам олдида «ўғлим», «шогирдим» деб ялтоқилик қилса-да, ортидан «етим» деб сўқар эди.

Анварнинг Солиҳ махдум хонадонига қандай қабул қилингани ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун роман матнидаги қуйидаги парчага кўз ташлайлик: «Ўз уйида бир нонхўр ортиши махдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундай ҳам бўлса: «Томоғи-ку, енгил, кийи-

ми оғирроқ. Кийимини опасининг устига қўймабсиз-
ла! – деди. Мохлар ойим: «Кийими бир гап бўлар.
Кишилар масжид, мадраса солганда, биз бир етим
биксак, аргимайлми? Сенга оғирлик килса, ўз бисо-
тимдан кийинтирарман, болам», деди».

Кўриниб туриблики, Мохлар ойим – хакикий мусли-
ма аёл. У махдум хонадонини бежиз тарк этмаган.

Анвар ҳам бу уйдан кетиб қолган бўларди. Аммо Раъ-
нони кўзи киймас эди.

Махдум, гўё Анварнинг овкати ўзининг гарданига
тушадигандек, «Томоғи-ку, енгил», деб «қўли очиклик»
килади. Бу аслида – овкати текинга тушади, дегани. Чун-
ки махдум хонадонига шогирд болаларниқидан мунтазам
равошда егулик келиб турар, оила аъзолари ҳам шунинг
хисобидан қорин тўйдиради эди. Табиийки, Анварнинг
ошпази ҳам шунинг эвазига бўларди. Лекин кийим маса-
ласи чиқим талаб этардики, уни ҳам бўлса Мохлар ойим ўз
зиммасига олиб, махдумнинг «мушқули»ни осон қилади.

Анвар ва Раънонинг бошига тушган кўргиликларнинг
сабабчиси ҳам Солиҳ махдум. Тасаввур қилинг, у қистовга
олмаса, Анвар мирзабоши бўлмас, Абдурахмон домла у
билан ўчақишмас эди. Шунда Раънонинг таърифи ҳам
хоннинг қулоғига етиб бормасди.

Анвар мирзабошиликка тайинланганидан сўнг кеч-
курун махдум хонадониди арзгўйларнинг додини тинг-
лар, хожатини чиқариш чораларини кўрар эди. Мах-
дум эса, йўлакда туриб, хизмат хақи ундириш пайида
бўларди. Баъзида, одамлар текиндан-текинга иш битириб
кетмасин, насибадан қуруқ қолмайин, деб масжиддаги
номозини ҳам чала ўқиб, уйга шошилар эди...

Эҳтимол, собик шўро мафкураси, биз учун ёт бўлган
кадриятлар нуқтаи назаридан қараганда, бундай ҳолатлар
қимдадир завқ, қулги уйғотар, лекин иймон-эътиқодимиз,
миллий ўзлигимиз тикланаётган ҳозирги пайтда улар
фақат нафратга муносиб бўлса керак.

Азим Раҳимов махдумнинг чехра тузилишидан ҳам фазилат ахтаради. Бу қахрамоннинг «сийрак мўй», «оқ тан», «истараси иссиқ» экани унинг хасислиги, одамийлиги ва зиёли эканига ишора эмиш. Ажабо, махдумнинг хасислиги шундоқ ҳам маълум-ку! Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун Раънонинг «таксирим» радифли ҳажвий сатрларини эслаш кифоя. Шундай ёрқин шеърий таърифлар турганида рамзу ишорага, зарбулмасалга на ҳожат?

Ўз қизининг бахтига чанг солишлари учун йўл очиб берган Солиҳ махдумда одамийлик нима қилсин? Наҳотки шу ўринда ҳам Алишер Навоийнинг «Одамий эрсанг, демагил одамий, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами» деган машҳур байтини эслатиш жоиз бўлса?

Солиҳ махдум фаришта эмас, шайтон. Лекин мақола муаллифи шайтон ҳам фаришта бўлган-ку, демоқчи бўлади.

Тўғри, Солиҳ махдум четдан анча беозор бўлиб кўринади. Бироқ амалда у Абдурахмон домладан ҳам хавфлироқ. Негаки, Абдурахмон домла ошкора душманлик қилади, Солиҳ махдумнинг дўсту душманлигини эса тезда билиб бўлмайди.

Солиҳ махдум — ҳаёсиз одам. Анварнинг мирзабошиликка кўтарилаётгани хабарини эшитиши билан ҳаловатини йўқотади. Нима қилиб бўлса-да, уни ўзига боғлаб, чинакам куёв қилиб олиш ҳаракатига тушади. Раънони унга узатмоқчи эканини қайта-қайта пеш қилади. Бир куни у Анвар билан боғда турар экан, Раънони ёнига чақиради ва уларга уй солиб бериш нияти борлигини айтади. Раъно уялади, Анвар ноқулай аҳволга тушади. Махдум эса «етимча»ни боғлаб олаётганидан мамнунлигини яширмайди.

Гарчи, ёзувчи таърифлаганидек, «Солиҳ махдум хасис, тамагир, хар ҳолда, сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўшиб бўлмаса-да, лекин та-

биат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол ярата беради». Муаллиф ана шу гул – Раънонинг ҳурмати учун тикан – Солиҳ махдумни айбситгиси келмайди. Эътибор берсак, Анвар ҳам, бирор марта бўлсин, махдумнинг ғийбатини қилмайди. Бу, биринчидан, Раънога ҳурмат юзасидан бўлса, иккинчидан, Солиҳ махдум кимлигидан қатъи назар, унга илм ўргатган устоз. Устоз ҳақини эса, Алишер Навоий айтганларидек, минг ганж билан ҳам адо этиб бўлмайди.

Романда амир Умархоннинг канизи билан боғлиқ тарих қаламга олинади. Бу воқеанинг Солиҳ махдумга қандай алоқаси бор? Бизнингча, ана шу тарих тафсило-ти орқали роман қаҳрамонлари тақдиридаги фожиалар моҳияти янада ойдинлашади. Ана шу тарих талқинида шариат ҳукмларини ҳукмрон доиралар манфаатига қараб ўзгартириш аввалдан эл-юртнинг бошига ёғилаётган офат-балоларнинг сабаби бўлиб келганига ишора қилингандек бўлади. Махдумнинг аجدодлари ҳақида гап кетар экан, ёзувчи бундай маълумотларни қайд этади: «...бобоси Олимхон ва Умархон даврларида муфти-лик, қозилик мансабларида хизмат қилган, отаси эса Қўқоннинг Маъдали (Мухаммад Али) хон мадрасаси-да неча йиллар мударрис бўлгандир».

Маълумки, Маъдалихон отаси Умархоннинг канизига, яъни ўзига она мақомида бўлган бир аёлга уйланмоқчи бўлади. Лекин уламолар бунга розилик бермайди. Маъдалихон «ўзининг орзусига қарши борган уламоларни секин «илмий» ишлардан олиб, ўрнига янгиларини қўя бошлайди».

Ёзувчи тарихдаги ана шундай нохуш ҳолатлар кейинги авлод вакили бўлган Солиҳ махдум каби дин хизматидаги одамларга қандай салбий таъсир кўрсатганига ишора қилаётгандек бўлади. Яъни, она мақомида бўлган аёлни хонга жуфти ҳалол қилиб бериш, шариат ҳукмига қарши бориш йўлини топган тузум, ҳеч шубҳасиз, соф-

дил бир йигитга аталган Раъно каби бокира кизни ҳам сарой тузоғига тушириш, унинг ор-номусига чанг солиш имконини топмасдан қўярмиди? Бошқача айтганда, кир ва ёвуз манфаат йўлида дину диёнат, инсоннинг кадр-қиммати, шаъну гурури сарик чақага ҳам олинмайди.

Сирасини айтганда, тарихда бўлиб ўтган ана шундай воқеа-ҳодисалар Қўқон хонлигида бора-бора мусулмончиликнинг номигагина сақланиб, жамият маънавий-ахлоқий асосларининг мўртлашиб кетишига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Буни романнинг охирида саройга ўз ихтиёри билан кириб келган Анварнинг мардона ҳаракатларини муносиб кадрлаш ўрнига унинг устидан кулмоқчи бўлган Худоёрхоннинг «Пусулмончилик қиғансан-да?» деб айтган сўзларидан ҳам билса бўлади. Аслида, дину диёнат ҳомийси бўлиши керак бўлган бу шахснинг нафақат бир мусулмон йигитни, у орқали динимиз арконларини ҳам мазах қилишга уринишининг ўзи хонлик тузумининг маънавий қиёфаси қанчалик чиркинлашиб кетганини кўрсатмайдими?

Шу нуктаи назардан қараганда, Солиҳ махдум табиатидаги салбий одат ва қилиқлар учун аввало хонлик тузуми айбдор экани аён бўлади. Юқоридаги тарихий маълумотдан билинадики, махдумнинг ота-боболари аслида зоти пок, инсофли, миллат учун фидойи инсонлар бўлган. Хонлик бошқарувидаги адолатсизлик ва қолоқлик ана шундай ибратли сулола вакилларида бирининг бора-бора тубанлик, бидъат ва хурофот ботқоғига ботишига сабаб бўлгани, таъкидлаш керакки, романнинг бадиий-фалсафий концепциясида алоҳида ўрин тутати.

Ёзувчи романга «Меҳробдан чаён» деб ном қўяр экан, Абдурахмон домлани дину диёнат, Солиҳ махдумни эса ишқ меҳробидан чиққан чаёнга қиёслаган бўлса керак. Одатда чаён ва илон чиққан жойдан қочадилар. Дастлаб Моҳлар ойим, кейинчалик Анвар ва Раънонинг Солиҳ

махдум хонадонидан бош олиб кетиши унинг ҳақиқатан ҳам чаён эканини кўрсатади.

Хуллас, «Меҳробдан чаён» романи қаҳрамонларига холис назар билан ёндашилса, асарнинг бадиий-фалсафий йўналишига хос янги-янги хусусиятлар маълум бўлиши шубҳасиз.

1990–1997 йиллар

ИШҚНИНГ МЎЪЖИЗАЛАРИ

Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романининг сўзбошисида «...халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришқа ўзимизда мажбурият ҳис этамиз», деб таъкидлайди. Маълумки, бу асарларнинг деярли барчаси ишқ ҳақида, инсоннинг мураккаб тақдири хусусида. Бинобарин, ёзувчи янги давр адабиётининг вазифаси ҳам айнан ана шу масалаларни янгича усул ва шаклларда ёритишда деб билган.

Бежиз эмаски, «Ўткан кунлар» романида ишқ, севги-муҳаббат, инсон эркинлиги масалалари ушбу мумтоз асарнинг асосий мотивларини ташкил этади.

Асар қаҳрамонлари – Отабек ва Кумушнинг пок ишқи ва муҳаббатини уларнинг ҳаётидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Ошиқ ва маъшуканинг кўнгил ҳолатлари – кувонч ва изтироблари шу қадар ҳаётий тасвирланганки, ишқ ҳақиқатан ҳам илоҳий ҳодиса эканига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Ана шундай ҳолатларнинг айримларини эсга олайлик.

«БИР ИШҚ ҲАМ ЧИН БИР ИШҚ»

Асарни синчиклаб ўқиган китобхонга яхши маълумки, Отабек ҳам, Кумуш ҳам айтиб беришда ишқ дар-

дига мубтало бўлади. Икки қалб севги оташида ўртана бошлайди. Отабек – ўзича, Кумуш – ўзича. Иккиси ҳам бир-бирининг ҳолидан беҳабар. Бошқалар ҳам ғафлатда. Уларнинг билгани шугина, холос: Отабекка дафъатан «Марғилон ҳавоси» ёқмай қолади, Кумушбиби беҳосдан «бош оғриғи»га гирифтор бўлади.

Бир-бирини танимайдиган, бир-бирининг исмидан, феъли-хўйидан беҳабар икки дилнинг бир ҳолат, бир дардни бошдан кечириши – беихтиёр севги ўтида ёниши ўта шарқона талқин!

Ёр сиймосини тушида кўриб, висол сари ошиққан қадимги эртақ, дoston ва ривоятлар қаҳрамонларини эсланг! Кўзгуда Ширин аксига боқиб, ҳушидан кетган Фарҳодни ёдга олинг!

«Ўткан кунлар»да ошиқ ва маъшуқ кўнглининг истаги – висолга ҳеч қутилмаган тарзда, осонгина йўл очилиши – Ҳасаналининг Отабек ишқидан огоҳ бўлиб, икки ёш тақдирини шаръий асосда туташтириш чорасини кўриши ва буларнинг барчаси ҳаёт мантиғига ғоят мос экани албатта ҳайратлидир. Эртаю кеч Отабекнинг ҳолидан хабардор бўлиб турадиган ва буни ўзи учун катта бахт деб биладиган шу хизматкор чол бўлмаса, тасаввур қилинг, воқеалар ўзани қай тарафга қараб кетган бўларди?! Шунинг учун айтадиларда, ишқ ичра шоҳу гадо тенг, деб.

Чиндан ҳам, Отабек ва Кумушнинг Ҳасанали воситасида ҳатто ўзлари ҳаёлга келтиролмаган бахтга етишишлари – оддий тасодиф эмас. Аслида Ҳасанали – шунчаки бир сабаб, икки қалбнинг тақдирини туташтирган эса – Оллоҳнинг ўзи.

Дарҳақиқат, Отабек Марғилонга келиб қиз эмас, мўъжизани учратгани ҳақида ҳеч кимсага айтмаган. Одатда, ўзбекона одоб-андишага кўра, бундай ҳолатлар қатъий сир сақланади; Кумуш кўнглига гулгула солган озодаваш йигит ҳақида бировга оғиз очмаган. Оғиз очиши мумкин ҳам эмас. Чунки, ўзбекона одоб-андишага кўра, қиз бола

бундай ҳолатлар ҳақида нафақат гапириши, ҳатто ўйлаши ҳам мумкин эмас.

Севги нафасини туйган йигит ва қиз фақат ақлу хуши ўзларида бўлмаган онларда – уйқу маҳалида сирларини ошкор этиб қўяди: Отабек тўлғаниб, уф тортиб чиқади, Кумуш «**нситмаси аралаш алланечук сўзларни айтиб**» Ойша бувини ташвишга солади. Аммо бу дардларнинг давоси не – ёлғиз худога аён. Бундай ҳолатда ошиқ ва маъшуқа қалбидаги орзунинг рўёбга чиқиши – висол тантанаси имкон сарҳадидан ғоят узоқдаги бир нарса бўлиб туюлади.

Тарихга назар ташласак, эл-юртимиз ҳамма нарсанинг чорасини топганини кўрамиз. Жумладан, севги дардига мубтало бўлган йигит ёки қизнинг мушкулени қандай осон қилиш йўллари йиллар, асрлар давомида миллий, диний анъаналар доирасида шаклланиб боргани ҳам сир эмас. Бу ҳақда ўнлаб ривоят ва ҳикоятлар яратилгани инсон қалбининг энг нозик муаммолари ҳам халқимиз эътиборидан четда қолмаганини кўрсатади. Хусусан, ишқ дардидан беҳол бўлган йигитнинг машҳур табиб хузурига олиб борилиши ҳақидаги ривоятни эсланг. Табиб бемор йигитнинг томирини ушлаб, унинг қайси маҳалладаги қайси қизга ошиқ бўлиб қолганини айтиб беради.

Отабекнинг падари бузруквори Юсуфбек ҳожи – воқеалар ривожини олдиндан кўра оладиган, зийрак ва тажрибали инсон. У Ҳасаналига, ўғлимнинг ҳолидан бохабар бўлиб турасан, деб бекорга тайинлаб қўймаган.

Отабек Мирзакарим кутидорнинг уйида меҳмонда ўтирганида хонадон хизматкори Тўйбека уни кўради. У Офтоб ойим ва Кумушга йигитнинг таърифини келтириб бундай дейди:

« – Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, – деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, – бир чиройлик, бир ақллик, тағин ўзи ҳаммадан юкорида ўлтирадир; ҳали йигирмага ҳам бормағандир, мўйлаби ҳам эндигина

чиқа бошлаған. Нах бизга куяв бўладиған йигит экан, — деди ва Кумушка қараб кулиб қўйди».

Исломиий нуқтаи назардан таҳлил этадиган бўлсак, эҳтимол, ана шу гапларга фаришталар «омин!» деб юборгандиру икки тақдир бир-бирига боғлаб қўйилгандир?..

«Ўткан кунлар» ўқувчисига яхши маълум: Отабек ҳам, Кумуш ҳам ботинан ва зоҳиран покиза инсонлар. Кўнгиллар соф, назарлар тоза, ниятлар беғубор. Исломиий нуқтаи назардан қараганда, бугунги замон ўқувчиси тасаввурига унча сингишмайдиган ечим — Отабек ва Кумушнинг одатдаги саъй-ҳаракатларсиз (бугунги кунда урф бўлган илк севги изҳори-ю, ундан кейин юз берадиган ишқий саргузаштларсиз), учинчи бир шахс воситасида висолга етишмоғи жуда табиий бўлиб туюлади.

Ислом фалсафасида кишининг амали унинг ниятга яраша бўлиши, барча хатти-ҳаракат кўнгил истагига боғлиқ экани таъкидланади. Чунончи, ҳадиси шарифда бу хусусда бундай дейилган: **«Амаллар ниятга қараб қабул қилинур, ким қандай ният қилғайдир, шунга эришгусидир».**

Худди шундай, Отабек ва Кумуш ҳам пок ва холис ниятларига етишди. Уларни унаштиришга бош-қош бўлган Ҳасанали эса икки тақдирнинг қўшилишига сабабчи бўлди, холос.

Ҳайратланарли жиҳати шундаки, Отабек ва Кумуш кутилмаган ишқ можаросига сабаб бўлган илоҳий лаҳза — оний учрашувдан сўнг ягона вужудга айланган, **«икки жон, икки юрак, гўёки биттадек, бир-бирисини англар, бирисидан бирисига ўтиб юрар эди»** (*Абдулла Қодирий таъбири*). Буни уларнинг ишқий изтироб ҳолатларидан ҳам билса бўлади.

Отабекнинг ўртанишларига Ҳасанали гувоҳ: «Орадан яна бир неча дақиқа фурсат ўтиб, Ҳасанали тамом тинчланди ҳам туриб кетмакчи бўлди ва шу ҳолатда ичкаридан уйқусираш эшитди:

«Қора кўзлари, камон қошлари...»

...Ўртадан кўб фурсат ўтмади, бояги уйкусираш яна такрорланди:

«Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уф-ф!»

Кумушнинг тўлғанишларига Ойша буви шоҳид:

«Нах кечаси билмапсиз, нах мени кўрkitиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланечук сўзларни айтиб чикди...»

Асарда Отабекнинг изтироблари анча ошкора тас-
вирланади. У кечасию кундузи ногоҳ кўриб қолгани
малаксиймо хаёли билан яшаётганини ўқувчи сезиб ту-
ради. Аммо Кумушнинг изтироблари... Унинг ҳам ишқ
дардига мубтало бўлиб қолгани ва шу дард ўтида ёниб-
ўртанаётгани унча-мунча китобхоннинг эътиборини
тортавермайди. Ёзувчи ёш гўзал қалбига гулгула сола-
ётган ишқ пўртаналарини унинг хатти-ҳаракатига, чехра
ҳолатига маҳорат билан сингдириб юборадики, киши
мутолаа жараёнида тасвирнинг гўзаллигидан завқланиб,
маъно нозикликларига эътибор бермаслиги ҳам мумкин.
Мана, ёзувчи ишқ дардига чалинган Кумушни қандай
тасвирлайди: «Унинг қора зулфи пар ёстиқнинг турлик
томониға тартибсиз суратда тўзғиб, куюқ жингилла кип-
рик остидаги тим қора кўзлари бир нуқтаға тикилган-да,
нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб
кеткан нафис, қийғ қошлари чимирилган-да, нимадир
бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ
юзи бироз кизилликға айланган-да, кимдандир уялган
каби...»

Шу ҳолатни баҳоли қудрат таҳлил қилиб кўрайлик.
Маълум бўладики, Кумушбибининг-да уйқуси нотинч
(«қора зулфи пар ёстиқнинг тўрлик томониға тартибсиз
суратда тўзғиган»), ўй-хаёлида мудом ўша манзара —
арик бўйини чамалаб турган хушсурат йигит, унинг оташ
нигоҳлари («тим қора кўзлари бир нуқтаға тикилган-

да, нимадир бир нарсани кўрган каби»). Аммо қиз қалбининг мулкига айланган ул йигитни қайта кўрмоқ, унинг васлига етишмоқ имкони йўқ. Қиз кўнглини ҳеч кимга ёра олмайди. Кўнгил ёрар сирдош топилганида ҳам ул йигитнинг кимлиги, қаердан келиб, қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Шундан кўнглида бир ҳадик жўш уради («қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийғ қошлари чимирилган-да, нимадир бир нарсадан чўчиган каби»). Кумуш ўзи танимаган, билмаган бир йигитнинг (номаҳрамнинг) ишқи ногоҳ кўнглига тушганидан ўз-ўзидан уялиб, нокулай аҳволга тушади («тўлғон ойдек губорсиз оқ юзи бироз қизилликга айланган-да, кимдандир уялган каби»). Унинг сирини Оллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди, дедик. Модомики шундай экан, у кимдан уялади? У ёлғиз сирдоши – Оллоҳдан уялади.

Аён бўладики, ишқнинг «ташрифидан» Кумуш учун ҳам байрам эмас, балки азоб, изтироб, шафқатсиз синов. Эндигина ўн етти ёшни қоралаган қизнинг қалбида шу қадар зиддиятли, шу қадар оташин кечинмалар... Бироқ, кейинги синовлар олдида буниси ҳали ҳолва эди.

Ишқ зарбидан ўзига келиб улгурмаган қизни кутилмаганда эрга берадилар. Тўйбека тўй хабарини етказиб гап бошлар экан, Кумуш унинг сўзини бўлади:

«– Тоқатим тугади, опа, – деди Кумуш, – ортиқ сўзламангиз».

Тўйбека куёвнинг таърифидан сўз бошлайди. Лекин, Кумушнинг назарида, бу таъриф ўзининг хаёлидаги «Ўша»га нисбатан ҳақорат бўлиб туюлади:

«Кумушбиби ортиқ чидолмади, кўркунч бир товуш билан ҳайқирди:

– Оҳ, ўламан, кўб сўзлама!»

Дарҳақиқат, Кумушнинг кўнглида бошқанинг хаёли учун жой йўқ эди.

Бехос дилингиздан ҳеч курса онасига кўнгил ёрса нетарди, деган ўй кечади. Йўқ, ўзбек аёлларига хос «не

бўлса ҳам тақдиримда борини кўраман» деган ақида, андиша Кумушга ҳам бегона эмас. У суйганига етишиш бахтини «унаштирилган кизнинг суйиб юргани бор экан» деган гапнинг иснодига алиштиришни истамайди.

Кумуш ҳали Отабекнинг васлига етмасидан туриб вафо расмини адо этади – ишқига содиқ қолади. «Бунчалар буюксан, вафо шеваси!» (*Абдулла Орипов* сатри)

Ёзувчи Кумушнинг изтиробларини унинг чехра ҳолатини тасвирлаш воситасида баён қилар экан, Шарқ шеъриятида машҳур тажохулул-ориф санъатига хос йўл тутади – билган нарсасини билмаслик кайфияти билан қаламга олади.

Кумушбибининг севгиси, кўнгил изтироблари шу тариқа сир пардаси ортида сақланади. Бу сир фақат тўй кечасида, Отабек ва Кумушбиби ўртасидаги муносабатлар шаръий тус олгач, ошкор этилади. Шунда ҳам «Сиз ўшамми?» деган қисқа бир сўров-да. Аммо шунинг ўзиёқ маъшуқа ишқининг изтиробли тарихини шу қадар тўлиқ намоён этадики, уни бошқача бир тарзда ифода этиш, эҳтимолки, бокира қалб туғёнларини сохталаштирган бўлур эди. Бу сўров – эътироф ва илтижо мужассами, десак, эҳтимол, адашмаган бўлурмиз.

Тўй кечасидаги бахтли тасодиф – сўнгсиз изтироб ва азоблар учун берилган мукофот эди. У Кумушбиби хаёлида ихтиёр ва иродадан ташқари бир ҳол бўлиб кўринади:

«Кумушбиби оғир тин олиб:

– Кўзларимга ишонмайман, – деди. Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

– Мен ҳам! – деди».

Оврўпаликларда «Бир қарашдан туғилган севги» деган тушунча бор. Балки у шарқона фалсафа асосида шакллангандир. Албатта, бугунги кунда илк нигоҳдан бир-бирига кўнгил боғлаб, висолга етишаётганлар сев-

гисини Отабек ва Кумуш ишқига тенглаштириб бўлмаса керак. Аммо севгининг то бугунги кунга қадар кўзга, нигоҳга боғлиқ илоҳий ҳодиса сифатида эътироф этиб келинаётгани яна бир ҳақиқат – «Кўнгил кўзда акс этади» деган ҳикматни ёдга солади. Дарҳақиқат, кўнгил софлиги – маънавий поклик – ишқнинг манбаи бўлса не ажаб. Шу маънода, Отабек ва Кумуш нигоҳида чакнаган ўт – ишқ ҳам покиза дилнинг покиза дилга интилишидан туғилган, десак, хато бўлмас.

Абдулла Қодирий Отабек ва Кумушни висолга етказган ишқ кудратини бекиёс маҳорат билан тасвирлар экан, ўқувчида ишқ илоҳий мўъжиза эканига шубҳа қолмайди.

Зиё шоҳичи Мирзакарим кутидорникига совчиликка бориб, масаладан сўз очар экан, жумладан, бундай дейди: «Шариат ишида шарм йўқ, дейдилар, ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадирда, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги никобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб бекда у афифага қарши бир ишқ ҳам чин бир ишқ туғуладир...»

Ҳақиқатан ҳам, Отабек ва Кумушнинг ишқи шунчаки ишқ эмас, чин бир ишқ – умрлик ишқ эди.

«АЙЛАГИЛ ЖОНДИН ЖУДО...»

Ҳайратланарли жихати шундаки, қаҳрамонлар ҳаётидаги энг изтиробли воқеалар исломий мантиқ асосида кечиб, исломий мантиқ асосида ечим топади. Исломий мантиқ – илоҳий мантиқдир. Ёзувчи воқеаларни атайлаб шундай мантиқ йўлига бурмайди. Аксинча, улар шундай мазмун касб этиб бораётганидан ўзи ҳам ҳайратга тушади. Ҳайратга тушадию уларнинг қаршисида ожиз

қолаётганини тан олади ва «тасвирга қалам кучи ожиздир...» деб «изоҳ» беради.

Маълумки, вақтида танқидчи Сотти Хусайн ёзувчи қаламига хос бундай «ожизлик»ни пеш қилиб, муаллифга маломат ўқларини ёғдирган ва «Ўткан кунлар» муаллифи унга жавобан бундай деган эди: «Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезмайди, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз тополмай, ифода қилолмай ҳайратда қолинади, ноилож ожизни иқроқ қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади».

Бизнингча, замон даҳрийлик замони бўлгани боис адиб «ожизлиги»нинг сабабини тўлиқ баён қила олмаган. Аслида бу – ишқнинг илоҳий мўъжизалари олдидаги, инсон тақдирига таъсир кўрсатадиган ғайб оламига хос қонуниятлар қаршисидаги ожизлик аломати эди. Ёзувчи қаҳрамонлари қисматига теранроқ назар ташлагани савийн ҳар бир тақдир қиссаси асл соҳиби қалам – Оллоҳ иродаси билан ёзилажагини ҳис этади.

Чиндан ҳам, романнинг айрим ўринларини дунёвий турмуш мезонлари билан шарҳлаб бўлмайди...

«Пучук хотин» Кумушбибига Отабек номидан сохта талоқ хатини келтириб беради. Отабек кутидорнинг уйидан бадарға қилинади. Аламли айрилиқ ва кутилмаган ҳақорат азобидан Отабек Тошкенту Марғилон ўртасида девонавор тентираб юради. Бир ён – Тошкентда суйилмаган ёр дарди, бир ён – Марғилонда суюкли дилдор ҳажри. Отабек дастлаб бу кўргиликларнинг барчаси «ота-она орзуси» – Зайнаб эвазига сўралаётган товон – марғилонлик гўзалнинг арази, нозу иддаолари деб хаёл қилади. Аммо ҳижрон азоби борган сари кучаяверади – висол сари борар йўллар беркилаверади. Ниҳоят, Отабек энг даҳшатли гап – Кумушни бошқа бировга турмушга бераётганлари ҳақидаги хабарни эшити-тади.

Тасаввур қилинг, мусулмон одам шаръий никоҳидаги хотинини ўзгага келин қилиб узатаётганларини эшит-са, қандай аҳволга тушади? Инсон кўнглининг бундай ҳолати шарҳига қодир сўз борми?

Отабек бошига тушаётган ана шундай кўргиликдан фақат икки йўл билан қутулиши мумкин эди: ё Қутидордан номақбул ҳаракати сабабини суришти-риб тўйни тўхтатиш, ёки бундай шармандаликдан кўра ўлимни афзал билиш.

Отабекдек ғурурли, орийтли йигит Қутидорнинг қошига зинҳор бош эгиб бормаслиги ҳам, бошқа биров-дан ёрдам сўраб дардини ошкор қилмаслиги ҳам турган гап эди. У «кўнглимдин ўзга маҳрами асрор топмадим», деб яшайдиган йигит. Иккинчи йўл ҳам нораво – мусул-мон одам ўзини харгиз ўлимга маҳкум этмайди. Аммо, ноҳақлик ва зулм азоби шу қадарки, «Бир давоси – ўлмок они, бир давоси – ёрдир». (*Эркин Воҳидов* сатри)

Аммо ёзувчи Отабек нимага жазм қилганини айт-майди (айтолмайди). Бундай вазиятда қаҳрамоннинг кўнглига назар ташлаган одамнинг тили, эҳтимол, кали-мага келмай қолган бўлар эди...

Бироқ Хожа Маъоз қабристонидagi қўрқинчли ман-заралар тасвири ва Отабекнинг тунни шу овлоқ маконда ўтказгани ҳақидаги далолатдан маълум бўладиги, муз-тар ва бағри қон йигит кечаси билан авлиёнинг қабри тепасида Оллоҳга ёлвориб чикқан. Ёзувчи «бойкушлар сайроғи ичидан инграниш каби бир товиш» келганини таъкидлайди. Бежиз эмаски, тонг азони янграган палла-да Отабек зиёратхона айвонидан тушиб келади. Эрталаб уни қаршилаган уста Алимнинг гапида ҳам шунга – Отабекнинг кечаси билан илтижо қилганига ишора бор:

– «Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор экан-да, – деди уста Алим ва кулди».

Ажабки, шу гапдан ҳеч қанча вақт ўтмасданоқ Отабек Қумушнинг бўлғуси қаллиғи – Комилбекнинг ҳаммомда

сирли равишда ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни эшитди, Ҳомиднинг кирдикорларидан бохабар бўлади ва орномус ҳимояси учун муқаддас курашга отланади.

Маълумки, бадий асарда бирорта ҳодиса ҳам бекорга қаламга олинмайди. Эътибор берилса, романнинг дастлабки саҳифаларидан бирида Отабекнинг «Бобурнома» мутолааси билан машғул бўлиб ўтиргани баён қилинади.

Баён қилинган бўлса нима бўлибди?

Гап шундаки, Бобур Мирзо ушбу асарда қисматининг энг оғир дамларида соҳиб каромат авлиёлар, хусусан, Хожа Аҳрор Валий руҳига илтижо қилиб неча бор нажот топгани ҳақида ҳикоя қилади. «Бобурнома»ни синчиклаб ўқиган, мусулмонча муҳитда униб-ўсган Отабек ҳам ҳаётини зулмат қоплаган дақиқаларда буюк зотлар руҳидан мадад тиламоғи муқаррар эди. Унинг ўзи эса илтижолари ижобат бўлмоғига ишонмас, Кумушдан умидини узган, лекин «ошна бир кимса... кўз ўнгига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг қучоғидан кутулиш учун ундан имдод сўрагандек бўлар эди».

Шундай бўлмоғи табиий эди, чунки Кумуш – Отабекнинг шаръий хотини. Никоҳ – умиднинг сўнгги риштаси. Отабек бу риштани узмоқчи эмас, узишни ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ. Бу ўринда ҳам, илоҳий қонуниятга кўра, ният реал ҳодиса сифатида намоён бўлади – Кумушни Отабекдан айиришга ҳарчанд уринмасинлар, бундан бирор натижа чиқмайди. Аввалига тўй муддати турли сабаблар билан орқага сурилиб кетаверади, кейин эса бўлғуси қаллиқ тўй кечасида – Отабек Оллоҳга илтижо қилиб турган дақиқаларда дунёдан кўз юмади...

Буларнинг барчаси ҳадисда таъкидланганидек, никоҳ (никоҳ – худонинг муҳри) илоҳий нарсa экани, бинобарин, унинг ҳифзи ҳимоятида эканига, ҳар кимининг қилмиши ниятига қараб белгиланажагига ишора эмасми?..

Ҳазрат Алишер Навоий, «Айлагил жондин жудо, қилгунча жонондан жудо», деганларидек, Отабек учун

хам Кумушдан айрилишдан кўра жонни курбон бермок бехрок кўринар эди. Кумуш унинг учун факат жуфти ҳалол эмас, ишқ, ор-номус, маънавий поклик ва эркинлик тимсоли эди. Ким билади, у Хожа Маъоз даҳмаси ёнида жони эвазига ишқи, иймони покизалигини сақлаб қолишни сўрагандир? (Ўз жони эвазига ўғли Хумоюн Мирзо ҳаётини асраб қолган Бобур Мирзонинг илтижоларини эсланг.) Бежиз эмаски, ёзувчи унинг ўша дамдаги ҳолатини «ўзини танимаслик даражада олдирган, ўлат теккан кишилардек кўзлари ичига чўкиб кетган эди», деб тасвирлайди.

Шу ўринда жон ва жонон муносабатлари талқинида айтилган сўзлар ёдга тушади: токи кўнгилда ишқ барқарор экан, жонни жонондан ажратиб бўлмайди. Эҳтимол шунинг учундир, Отабек номидан келган сохта талоқ хатларига қарамасдан, Кумуш ёрининг ишқидан батамом кўнгил узолмайди – тўйни келгуси йил кузига қолдиришларини илтимос қилади. Эҳтимол шунинг учундир, Отабек эртага тўй бўлиш хабарини эшитсада, барибир нимадандир умидвор бўлади – Марғилон кўчаларида саргардон кезиб юраверади.

Бинобарин, икки дил ҳам аслида – кўнгил оламида висол туйғуси билан яшар эди. Бу гал ҳам икки суюшган қалб ҳақиқий ишқ, пок ва холис ният сабаб буюк илоҳий неъмат бўлмиш муҳаббатни сақлаб қолган, яна бир машаққатли синовдан ўтиб, висолга етишган бўлса не ажаб!

1992–1997 йиллар

«НОМАЪЛУМ ОДАМ» КИМ ЭДИ?

Кейинги йилларда ҳаётимиз инсоний кадриятлар билан бойиди, фикримиз ўзгарди, сезгиларимиз тиниклашди. Кечаги воқеалар, таассурот ва кечинмаларнинг

маъно-мазмун, моҳияти ўзгариб, бугун одамда ўзгача туйғу, ўзгача мулоҳаза уйғотади. Оллоҳ берган ҳаётимиз, қалбимиз, юрагимиз қандайдир «партия ва ҳукуматники» эмас, балки ўзимизники, фақат ва фақат ўзимизга тегишли илоҳий мулк, илоҳий салтанат эканини ҳис этмоқдамиз. Шунинг учун ўзимизга, ён-атрофимизга инсон кўзи билан қараб, холис ва ҳаққоний баҳо беришга ўрганмоқдамиз.

Кечаги бадий асарларни ҳам бугун бошқача кўз билан ўқиймиз.

Шоир Абдулла Ориповнинг «Номаълум одам» шеъри ҳам қайта-қайта ўқишга лойиқ асарлардан. Бу шеърда якин ўтмиш воқелигига, тирикликка теран муносабат яширин. Шеър бир тақдир ҳикояси шаклида:

*У на шоир эди ва на машҳур зот,
Лекин дунё билан бир эди дарди.
У ҳам бошқалардек кечириб ҳаёт,
Шошиб ишга бориб, секин қайтарди.*

Таассуфки, баъзан ҳаётда инсоннинг ўзидан кўра мансаби, мартабаси кўпроқ кадр топади. Шеър қаҳрамонида эса на мансаб, на мартаба бор. Четдан қараганда, у – оддий одам, кўпнинг бири, буюк шоиримиз Чўлпон таъбири билан айтсак, муҳит эркидаги сомон парчаси. Бу тоифа одамлар кечаги кун атамасида «винтча» дейилар эди.

Аммо, шоир бу винтчада улуғ бир ҳикматни англаб қолади ва унга ўзича ном топади – «Номаълум одам». Даврнинг ижтимоий ақидалари нуқтаи назаридан қараганда, у чиндан ҳам номсиз, нишонсиз зот. Умри бино бўлиб бир ишни дўндириб қўймаган, олий назарларга тушиб, олқиш ҳам олмаган. Уни биров билмайди, билганлар ҳам кўзга илмайди. Лекин унинг номаълумлиги шу билангина чекланиб қолмайди. Шеър давомида у янада теранроқ маъно касб этади.

Одамда инсондек яшаш имкони бўлса яхши. Жамият бу имконни кадрласа, яна ҳам аъло. Шундагина одамзод ўзидаги инсоний фазилатлардан тортинмасдан, эмин-эр-

кин яшайди. Поклик, ростлик ортиқча ташвиш манбаи эмас, инсоний мартаба мақомини олади. Инсондек яшаш имкони кадрлансагина жамият инсонпарварликка юз ту-тади. Афсуски, биз билган тузумда ундай эмас эди. Инсонлик хорлик саналарди. У тузум барчадан ижтимоий фаол бўлишни талаб этарди. Бу нима дегани? Бу – фақат партияни, унинг доҳийларини ўйлаб, улар учун яша, муҳит ақидалари доирасидагина фаол бўл, деганидир. Табиийки, бундай турмуш тарзи одамни ўзлигидан айи-ради, ҳовуздаги «олтин балиқча»га айлантириб қўяди. Бироқ, «Номаълум одам» тор фикрлайдиган ақидапараст эмас. Аксинча, у давр ақидаларини ҳазм қилолмайди. У замон иллатларидан анча юқори турадиган мезонлар би-лан яшайди. Шунинг учун ҳам у замонга ёт, бегона.

Шахснинг ижтимоий муҳитдан бегоналиги – адабиёт-нинг азалий мавзуси. Бу муаммо Шарқ адабиётида ҳам, Ғарб адабиётида ҳам кўп ва ҳўб ёритилган. Аммо совет-лар замонаси ўзига хос воқелиги, ижтимоий тартиботи-нинг мутлақ ғайриинсонийлиги билан ҳам мислсиз ҳодиса эди. Бу тузумда шахс ва жамият муносабати аслига тамо-ман тескари эди. У замон – оммавий мунофиқлик замо-ни. Ҳамма тузумга бегона, айна пайтда ҳамма тузумнинг одами – керак бўлганда, уни алқайди, унинг ғояларини бошига тож қилиб кияди. Керак бўлмаганда эса... уни ом-мавий тарзда сўкиш, ҳақорат қилишдан ҳам қайтмайди. Айрим шахсларгина бундай ўйинлардан тийилади. Улар-нинг исёни – фаолиятсизлиги. Тасаввур қилинг, совет кишисининг бош хусусияти ижтимоий фаоллик, деб жар солиб турилган бир шароитда фаолиятдан тийилиш, чиндан ҳам исён. Лекин Абдулла Орипов қаҳрамонига хос фаолиятсизлик асоси фақат мустабид тузум эмас. Қаҳрамоннинг ўзида ҳам «айб» бор:

*Анларди дунёни у ҳам хўп теран,
Маъюс боқар эди ботгувчи кунга.
Баъзида юраги ёнгани билан,
Парво қилмас эди ҳеч қачон бунга.*

Бу зот охират ташвишидан бегона эмас. У ботаётган кунга қараб ҳорғин тин олади, дунёнинг ҳисоб-китобли эканига иймон келтиради. Гоҳида юраги жўшиб, шаҳти-шиддати кўзиб қолади-ю, аммо бунга ҳам парво қилмайди: бамисоли «Ин ҳам меғузарад – бу ҳам ўтади», деган ҳикмат унинг бош шиори.

Бизнингча, шеърнинг нозик нуқтаси ана шу ўринда мужассам. Қаҳрамон бепарволигини жамиятдаги умумий лоқайдлик белгиси, «винтча»лик аломати деб тушуниш ва шу билан кифояланиб қолиш ҳам мумкин-да! Юзакки қараганда шундай – «винтча»лик аломати бу! Бирок, боя айтганимиздек, қаҳрамоннинг ўзида ҳам «айб» бор. Кейинги мисраларда бу «айб» очилгандек бўлади. Давр иллатларига қарма-қарши ўлароқ, «Номаълум одам»нинг фазилатлари ортиб бораверади:

*У қабр устида сўзламади нутқ,
Табриқ ҳам айтмади тўйларда хандон.
Ўлим бу – нишонга бориб теккан ўқ,
Туғилиш – шиддатла тортилган камон.*

Дарҳақиқат, ўлимнинг моҳияти аён бўлгач, қабр тепасида нутқ сўзлашдан не фойда? Туғилиш кимнинг, қандай буюк зотнинг иродаси билан юз бериши маълум бўлгач, шу муносабат билан қилинадиган тўйларда сафсата сотишдан мантиқ борми?

Кўринадики, қаҳрамоннинг ҳолати тақво ва қаноат расмини тутиб келган сўфий боболаримиз ҳолатига нақадар яқин. У нафақат кенг маънодаги ижтимоий фаолиятдан, балки тирикликнинг одатий, кундалик юмушларидан ҳам тийилади. У – сўфийназар зот. Кейинги мисралар бу фикрни янада кучайтиради:

*Шон-шуҳрат талаишган турфа хил ғариб,
Шўрлик кимсаларга қулиб боқарди.
Юрмасди ҳар қайда илинж ахтариб,
Қалбида бир дарё гувлаб оқарди.*

Аслида илинж нима? Илинж – тамадир. Мободо инсоннинг дунёдан ҳеч бир тамаси бўлмаса-чи? Тамасиз одамнинг тамаси – Худо, охират! Аён бўладики, «Номаълум одам» – бандаликни бўйнига олган зот. Унинг «айби» – шу! У илинжни қалбидан – Оллоҳга эътиқоддан топади. Шоир худосизлик авжига чиққан бир замонда бехтиёр Оллоҳ ишқидаги инсон қиёфасини жонлантириб қўяди. Бир сатр воситасида Ҳаққа эътиқод қўйган одамнинг ҳолати чизилади-қолади – «Қалбида бир дарё гуллаб оқарди...»

Ажабо, орифона шеър битмак учун ҳар мисрада исми Оллоҳни зикр этмоқ шарт эмас экан.

Шеър қаҳрамони шон-шуҳрат бандаларига кулиб қарайди. Бу ҳам таниш ҳолат. Бу ҳам дунё ва дунёпарастликдан мудом кулиб ўтган ҳақпараст боболар тариқатини эслатади.

«Номаълум одам» Оллоҳга эътиқод қўйган мусулмонгина эмас. У Ҳақ тажаллисига – дунёни ҳам теран англайди. Боя айтганимиздек, у – сўфийназар зот:

*Бировнинг у билан бўлмади иши,
У ҳам дуч келганга очмади юрак.
Насаб, иқир-чиқир, мол-мулк ташвиши
Уни этолмади зарра жонсарак.*

Маълум бўлмоқдаки, «Номаълум одам» «винтча» ҳолига тушмаган. Бу ҳолга тушган бошқалар. Беозор одам билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Чунки, бу муҳитда ҳатто худога ҳам эътибор йўқ. Бу муҳитда худо қачон эсланади? Қачонки, унинг номини айтмасдан иш битириш кийин кечса! Бу муҳитда фазилатлар иллатга йўйилади:

*Лоқайдни дўппосла, деса, эҳтимол
Унга ёттишарди ноқаснинг бари.
Унинг кўзларида ёнарди беҳол
Йироқ юлдузларнинг сирли нурлари.*

Хўш, йироқ юлдузлар кимлар? Яссавийми, Навоийми, Машрабми ёки барча руҳи пок боболаримизми? Шеърхон

қалбида ана шу мисраларга уйқаш сўфий аждодларимизнинг ҳикмат тўла сатрлари улуғ мутасаввуфлар каломига бениҳоя ҳамоҳанг бўлиб кетади. Қуйидаги сатрларни ҳазрат Яссавий мисраларига муқоёса қилиб кўрайлик:

Оламнинг бу майда галваси нечун?

Бари ўтадиган, бари нокерак.

(Абдулла Орипов)

Бешак билинг, бу дунё барча элдин ўтаро,

Инонмагил молинга, бир кун қўлдан кетаро.

(Аҳмад Яссавий)

Шеър сўнгида шоир табиий саволга берилади: қайдан келганди у? Чиндан ҳам, бундай покиза зот шундай бузук муҳитда қандай пайдо бўлиб қолди? Мушкул савол. Аммо кўнгилдан бир мулоҳаза кечади: боболар руҳининг юз кўрсатиши эмасмикан бу?..

Қайдан келганди у? Билмади кимса,

Қабрга ҳам жимжит кириб кетди у.

Менимча, дунёнинг устидан роса

Мириқиб қаҳқаҳа уриб кетди у.

Қаҳрамоннинг кўнгли сўфийликка мойил, дедик. У – пок ва беозор кимса, дедик. Лекин муҳит оқимида у кўпчиликдан фарқ қилмайди – шошиб ишга бориб, секин қайтади, барча қатори ҳаёт кечиради, тузумнинг юмушини бажаради.

Тузумга бўйсунмаслик, унинг юмушини бажармасликнинг иложи йўқ. Чўлпон «Муҳит, кучлик экан, эгдим бўйнимни» дегани каби, бу зот ҳам тақдирга тан беради. Агар «Номаълум одам» шеъри Чўлпоннинг «Сомон парча» шеъри билан биргаликда таҳлил этилса, яна бир ҳақиқатни англаш мумкин.

Бу ҳақиқат, бизнинг фикримизга кўра, қуйидагича. Ҳақназар, сўфийназар зотларнинг чиркин муҳит домига банди этилиши «Сомон парча» шеъри ёзилган давр-

да – ўтган асрнинг 20-йилларида бошланган. «Номаълум одам» қалбидаги ҳақиқат яллиғи эса ўша олис йиллардаги изтироб ва ғуссаларнинг давомидир. «На исён, на тўлкин, на тўфон, на ўт! Кўзимда оғир бир таслим нури бор», деб ёзади Чўлпон. «Номаълум одам» эса, «баъзида юраги ёнгани билан» бунга сира парво қилмайди.

Таъкидлаш жоизки, Чўлпоннинг шеърида «партия солдати» бўлишнинг илк белгилари – хукмрон куч нима деса «хўп» деб кетавериш – манкуртлик аломатлари («Хар амал, ҳар ишни ҳақ деб борамен») таҳлил этилади. Савол туғилади: 20-йиллардаги иложсиз таслим кайфияти шахснинг 70-йиллардаги мутлақо бепарво ҳолатига – оммавий «солдатчилик»ка асос бўлмадимикан? Эҳтимол шу боис «Номаълум одам»нинг фаолияти эмас, қалб ҳолати, фаолиятсиз вазияти сўфийларни эслатар. Эҳтимол шу сабабдан у фақат ички муносабатдагина собит, ҳақназардир...

Бу зот ўтмиш ва замонни туташтирган нуқта. У – ўтмишнинг замонга маломати, замоннинг ўтмишга хайрати. У – англамаган садо, унутилган ҳақиқат. Шунинг учун шоир уни «Номаълум одам» деб атайди.

Коммунистик тузум қонида сўфийлар руҳи, ҳақпарастлик оташи гупурган юртдошларимиздан ҳам «винтча» яшашга уриниб кўрди, лекин бунга эришолмади. Аммо у эларо лоқайдлик муҳитини яратди. Аждодлардан ўтиб келаётган қадимий руҳ эса турли рамз ва тим-соллар шаклида шеъриятни янгилаб бораверди. Адабий танқидчилар уни мудом «тушқун кайфият» номи билан тигга тортар, бироқ тиг шеър бағрини тилка-пора қилар эди-ю, зинҳор маъно-моҳиятини очиб беролмасди.

Шундай қилиб, «номаълум одам»лик даври ўтди – коммунистик тузум инқирозга юз тутди. Энди номаълумлик пардасини йиртиб, асл ҳолатимиз – ўзлигимизга қайтадиган давр келгани рост бўлсин!

1994 йил

СУРАТДА – ШОҲ, СИЙРАТДА – ДАРВЕШ

*Ё раб, бу – замона шоҳларининг шоҳи
Ким, кўнгли эрур сирри ниҳон огоҳи.
Бергил анга авжи моҳдин то моҳи,
Балким неки бор эса – анинг дилхоҳи.*

*Кўк арсаси базмгоҳи ўлсун, ё раб,
Кун шамсаси чатри эсоҳи ўлсун, ё раб,
Кавкаб адади ситоҳи ўлсун, ё раб,
Ҳар ишда Ҳақ паноҳи ўлсун, ё раб.*

Алишер НАВОИЙ

Мусулмон Шарқида сўзга, назмга мойилликнинг ўзига хос сабаб ва анъаналари, шарт ва мезонлари мавжуд. Асосийси – ислом динининг бош китоби – Қуръони каримнинг юксак илоҳий пардаларда нозил этилгани ва пайғамбаримиз Муҳаммад саллалоҳу алайҳи васалламнинг сўзни бениҳоя суйгани ҳамда ғоятда гўзал лутф соҳиби бўлганидир. Болаликдан муқаддас калом ва муборақ оятлар оҳангини дилига жо этиб, қалби ва шуури иймон нури билан йўғрилган инсон, шубҳасиз, нозиктаъб эгаси бўлиб вояга етади.

Яна бир муҳим жихати – сўзга, мусиқага муҳаббат – асли одамзод табиатига хос хусусият. Эҳтимол шундандир, мусулмон алломаларининг барчаси шеър айтиш иқтидорига эга бўлган.

Тарихимизнинг мислсиз шаън-шавкат ила кечган ва қалбимизда гурур уйғотадиган фаслларига сайр этар эканмиз, сўзга ошиқлик, назм ва навога ошнолик шоҳу гадо, хосу ом – барчага дахлдор фазилат эканига гувоҳ бўламиз. Шоирликнинг алоҳида рутбаси йўқ. Кимдир – косиб, кимдир – дарвеш, кимдир – шайх, кимдир – вазир, кимдир – шоҳ... Лекин сўз ҳисси, шеър ҳаваси уларнинг ўртасидаги ижтимоий фарқни йўқотади ва ҳаммасини дарддош, маслакдош инсонларга айлантириб қўяди.

Албатта, бугунги замонавий тасаввур ва тушунчалар гирдобадаги инсон бу ҳақиқатни тўлиқ англаб етиши, англаса-да, кўнглини унга ишонтириши мушкул. Шу боис қадимул айёмдаги сўзни севиш, хусусан, ҳукмдорларнинг шеър ёзиш анъанаси ҳақида гап кетар экан, у «Шоҳ бўлатуриб...» деган мазмунда гап бошлайди. Бундай мулоҳаза замирида ҳамма нарса, ҳатто шеър ҳам моддий фаровонлик ва юксак мартабага эришиш воситаси, шундай экан, энг олий мавқе-мақомда турган ҳукмдор – шоҳ не сабаб шеър ёзаман деб бош қотиради, дунёдан яна не тамаси бор, деган ножоиз, балки нолойик фикр яширин бўлади. Аслида, руҳий камолот бобида шоҳу гадо, шайху дарвеш – барчаси баробар.

Дарҳақиқат, ҳукмдорликнинг жозибаси беҳад буюк. Дунё бойликларининг лаззати чексиз. Аммо уларнинг барчасидан тотли ва жозибали бир неъмат мавжудки, уни ҳеч нарсага қиёслаб бўлмайди. Бу – сўз лаззати, ўзни англамоқ, дилни покламоқ заҳматидир.

Шарқ ҳукмдорларининг аксарияти дарвешлик орзуси билан яшаган. Тасаввуф илмининг буюк амалиётчи пирларини раҳнамо деб билган. Дарвешлик ишқи билан яшаган шоҳ – инсон олий ижтимоий мақомда ҳам ислоҳга муҳтож эканини англаган ва уни (яъни ўзини) ўзгартиришга жаҳд этган донишманддир. Шоҳнинг дарвешлиги аввало кучни ақл билан бирлаштириш, жисмоний ва маънавий камолот соҳиби бўлиш эҳтиёжидан туғилади. Тасаввуф таълимоти инсонлар ақли ва шуурини тўлиқ банд этган замонларда дарвешлик – исломий маърифат белгиси, инсоний камолот рамзи эди. Шеър битиш фазилати – шоирлик ҳам комиллик тимсоли сифатида қадрланарди.

Маълумки, ислом дини, мусулмон ахлоқи ҳукмдорга ибрат ва намуна бўлиш масъулиятини юклайди. Шоҳ – Оллоҳнинг ердаги сояси. Бинобарин, у комиллик рамзи, ибрат тимсоли бўлмоғи керак.

Гап мавзуси шоҳлик ва шоирлик масаласига қараб кетаётган экан, шубҳасиз, Соҳибқирон Амир Темури бобомиз ёдга тушади. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасининг еттинчи мажлисида темурийзода шоирлар таърифида хома сурар экан, сўзни шу буюк зот зикри билан бошлаши бежиз эмас. Жумладан, муаллиф бундай деб ёзади: «...агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеда ўқубдирларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор».

Шеър битиш, назмга ошнолик ҳам инсоний комиллик белгиси, фикр равшанлиги, қалб теранлиги рамзи, донишмандлик аломатидир. Буюк жаҳонгирга хос бу фазилат темурий ҳукмдорларнинг деярли барчасига ибрат бўлди. Назм аҳлига меҳр қўйиб, улар мажлиси билан салтанат уйини обод этмаган ёхуд изтиробу аламларини шеърини сатрларга тизиб арзи изҳор қилмаган темурийзода бўлганмикан!

Аҳли шеър, аҳли дониш қошида сўнгсиз эътибор қозонган темурий ҳукмдорлар орасида, айниқса, Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро алоҳида ўрин тутади. Унинг салтанати соясида не-не фазли камол соҳиблари нашъу намо топгани, илму ҳикмат бениҳоя ривожлангани, эл-улус тинчлигу омонликда умр кечиргани сир эмас. Аммо ул зоти шарифни кўнгилга марғуб этадиган яна бир жиҳат борки, у ҳазрат султон фазилатини чандон зиёда қилади. Бу – мурувватли шоҳнинг миллатимиз фаҳри, маънавиятимиз тимсоли ҳазрат Алишер Навоий бобомизга сирдош дўст, ҳамдаму ҳамфикр биродар бўлгандир.

«Мажолисун-нафоис» тазкирасининг саккизинчи мажлисида муаллиф бундай ёзади: «Бу хисрави гардун жоҳниким, насаби бобида хома сурсам, юз минг хон ва хоқонни бу жузви мухтасарда йиғиштурса бўлурму? Ва бу дорои анжум сипоҳниким, ҳасаби¹ шарҳида

¹ Ҳасаб – наслу насаб билан эмас, шахсий интилиш орқасидан обрў-эътибор қозониш.

қалам урсам, юз туман хоқон ва қооннинг ҳамида¹
ахлоқича сўзни бу муҳаққар² авроққа йиғиштурса
бўлурму?»

Буюк назм соҳиби султон таърифида сўз айтмоққа
ўзини ожиз сезади. Бу – Навоийга хос камтарлик бел-
гиси. Аммо, унинг замирида улуғ ҳикмат бор. Навоий
наздида, Султон Ҳусайн Бойқаро оддий ҳукмдор ва ҳатто
оддий темурийзода ҳам эмас. Унинг шохлик мартабаси
илоҳий, наслий-шажаравий ва маънавий асосга эга.
Алишер Навоий «Сабъи сайёр» достонида бундай деб
ёзади:

*Қай шаҳ улким, азалдин этти илоҳ,
Ани офоқ шаҳлари уза шоҳ.
Дин либоси, алам тироzi ул,
Аҳли дин ичра Шоҳи Ғозий ул.
Шоҳ султон Ҳусайн бин Мансурким
Бериб нусрати жаҳонга сурур.
Хонлар узра етиб атоси анинг,
Хон бин хон ато атоси анинг,
Ҳам ато хону ҳам анга ана хон,
Йўқ жаҳонда анинг киби яна хон.
Анга Чингиз улуг ато келган,
Анаси худ Аланкуво келган.*

Яъни: Оллоҳ бул шоҳни азалдан дунё шоҳларининг
шоҳи етиб қўйган. У – дин байроғи, байроқнинг кўрку
чиройи, диндошлар ичида Шоҳи Ғозий номини олган,
ғалабаси жаҳонга сурур берган Мансур ўғли шоҳ Султон
Ҳусайндир. Отаси хонлар авлодидан. Унинг (отасининг)
отаси Хон отанинг ўғлидир. Дунёда унинг каби яна бир
хон йўқ. Чунки унинг ота авлоди ҳам, она авлоди ҳам
хонлардандир. Унинг катта бобоси – Чингизхон, улуғ мо-
моси – Аланкувадир.

¹ Ҳамида – мактовга сазовор, ёқимли.

² Муҳаққар – арзимас, кичкина, назарга илинмас.

Ҳусайн Бойқаро – улуғ хонлар шажарасининг давом-
чиси. Мирзо Улуғбек қаламига мансуб «Тўрт улус та-
рихи» рисоласида ёзилишича, Аланкува қадимги мўғул
хонларидан Дибун Баённинг хотини бўлган. У ёш бева
колади ва илоҳий нур қувватидан уч ўғил кўради. Учин-
чи ўғли Бузанжар тақдирига саркарда ва ҳукмдор бўлиш
толеи битилган эди. Шу тариқа Бузанжар буюк мўғул
хонлари сулоласига асос солади. У – Чингизхоннинг
тўққизинчи бобосидир. Ҳусайн Бойқаронинг шажараси
ҳам шу сулолага боғланади.

Аён бўладики, Алишер Навоийнинг «Мажолисун-на-
фоис» тазкирасида битилган таъриф шунчаки мақтов-
муболага эмас.

Нега улуғ мутафаккир бобомиз султон дўсти мавқеини
бошқа темурийзодалардан юқори қўйиб, «йўқ жаҳонда
анинг киби яна хон», дея фахр-ифтихор қилмоқда? Бу-
нинг сабаби шу таърифнинг ўзида мухтасар баён этил-
ган. Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаронинг насаб жиҳатдан
улуғлиги шундаки, у нафақат ота тарафдан, балки она та-
рафдан ҳам темурий сулола вакилидир.

Захириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» асарида
бу масалага янада ойдинлик киритади: «Султон Ҳусайн
Мирзо бинни Мансур, бинни Бойқаро бинни Умаршайх
бинни Амир Темур. Мансур Мирзо билан Бойқаро Мир-
зо подшоҳлик қилган эмас. Онаси Ферузабегим эди. Те-
мурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн Мирзо Мироншоҳ
Мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн
Мирзо каримут-тарафайн эди, асл подшоҳ эди».

Маълум бўлдики, икки тараф – ота ва она томони-
дан хонлар сулоласига мансублик ҳукмдорликка икки
жиҳатдан ҳам сазоворлик – асл подшоҳлик белгиси экан.
Темурий ҳукмдорлардан яна Захириддин Муҳаммад Бо-
бур ана шундай илоҳий шарафга мушарраф зот эди. Бе-
жиз эмаски, бу икки султон тақдирида ўхшаш жиҳатлар
ҳам кўп эканини манбалар тасдиқлайди.

Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаронинг маънавий жиҳатдан ҳам подшоҳлик мартабасига муносиб зот эканига алоҳида эътибор қаратади:

*Фаҳр йўқ анга салтанат оти,
Ул бўлиб салтанат мубоҳоти.
Шоҳлар қуллугин кўриб марғуб,
Анга дарвешлик бўлиб матлуб.
Гарчи шаҳларни зирдаст айлаб,
Ўзни дарвешларга наст айлаб.
Аждаҳо зўр вақти илгида мўр,
Қила олмай валеқ мўрга зўр.
Пири гардун қошинда пажмурда,
Пашша лек ўлмай андин озурда.
Туфроғ айлаб фалакни кин чоғи,
Лекин аҳли ниёз туфроғи.*

Яъни: Султон Ҳусайн Бойқаро мен шоҳман, деб мактанмайди. Салтанат унинг учун фаҳр-ифтихор манбаи эмас. Аксинча, у туфайли салтанат фаҳрли нарсага айланади. Унга шоҳлар қуллуқ қилса, у дарвешликни маъқул кўради. У гарчи шоҳларни ҳукмига бўйсундирсада, ўзини дарвешдан ҳам ҳақир деб билади. Қудрати жўшган чоғда аждаҳо унга чумолидек гап. Аммо у чумолига ҳам озор бермайди. Фалак фили унинг қошида майибу мажруҳга айланиб қолади. Лекин у пашшага ҳам зиён етказмайди. Жанг қилса, фалакнинг чангу тўзонини чиқариб юборади, бироқ ўзи муҳтожлар оёғи остидаги тупроқдек хокисордир.

Демак, Ҳусайн Бойқаро тахт истайдиган ҳукмдор эмас, Ҳақ истайдиган ҳукмдор. Унинг учун энг олий мартаба — дарвешлик. Шундай экан, не боис у салтанатдан батамом воз кечиб, руҳ тариқати — дарвешлик йўлини тутмади? Алишер Навоийнинг «Ҳар гадоким, бўриёи фақр эрур қисват анга» деган мисра билан бошланувчи ғазалида бу масала теран таҳлил этилади. Устоз Нажмиддин Комил «Шоҳ ва дарвеш ҳикмати»¹ мақоласида мазкур ғазални

¹ «Ёшлик» журнали, 1988 йил, 2-сон.

тўлиқ изоҳлаб, Алишер Навоийнинг шоҳлик ва дарвешлик борасидаги фалсафий қарашларини шарҳ этган. Шу боис биз ғазални яна бошдан изоҳлаб ўтирмаймиз, унинг айрим байтлари асосида фикр юритамиз, холос.

Бир қарашда, шоҳ ва дарвеш мутлақо қарама-қарши қутблар бўлиб туюлади. Чиндан ҳам, шундай. Алишер Навоий ғазалнинг тўртинчи байтида бу фикрни қуйидагича ифода этади:

*Ҳар не шаҳ мақсудидур – дарвеининг мардудидир,
Кўр, не ҳиммат мунга, не нав эрур ҳолат анга.*

Шоҳ истаган нарса дарвешнинг нафратини қўзғатар экан, бунинг (дарвешнинг) ҳиммати билан унинг (шоҳнинг) ҳолатини тенглаштириш мумкин эмас экан, шоҳ нетиб дарвешлик йўлини тутсин? Аммо сўз Ҳусайн Бойқаро таърифига етгач, шоир ҳақиқатнинг тамоман бошқа жиҳатига эътиборни қаратади:

*Шоҳга шаҳлик мусалламдур, агар бўлғай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.*

Бу байтни Нажмиддин Комил домла мана бундай шарҳлайди: «Ният» сўзи байтнинг маъносини ўзгартирган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга тобе ва муқаррардир. Бошқача изоҳласак, дарвеш бўлиш учун тахту тожни тарк этиш шарт эмас, балки кўнгилда ана шу ният бўлса, бас».

Дарҳақиқат, шундай. Ислоҳ фалсафасига кўра, ҳар қандай амал ниятга қараб бўлади. Кўнгли кир, баднийат киши ҳаргиз эзгу ишга қўл уролмайди. Қалби пок, неқбин одамнинг орзуси эса ҳали амалга ошмай турибояхши самара бера бошлайди – бошқаларнинг эъзозу эҳтиромига сазовор бўлади. Ният амал ифодаси экани хусусида муборак ҳадисда бундай дейилади: «Амаллар ниятга қараб қабул қилинур, ким қандай ният қилғайдир, шунга эришгусидир...»

Аммо, дарвешлик мартабасига етишиш нияти билан
яшаш шоҳларнинг барчасига ҳам насиб этавермас экан:

*Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиг, магар
Шоҳ Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.*

Демак, бу мартаба шоҳлар ичида фақат Султон
Ҳусайн Бойқарога муяссар бўлган экан. Алишер Навоий
бу ҳолатни қуйидагича изоҳлайди:

*Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики, бор –
Шоҳлик сураат анга, дарвешлик сийрат анга.*

Маълум бўладики, Султон Ҳусайн Бойқаро, Алишер
Навоий талқинида, комиллик бобида хос мақомга етиш-
ган – куч ва ақл мужассамига айланган зот. Унинг сурати-
гина шоҳ, сийрати – дарвеш.

Нега бошқа ҳукмдорларга бу бахт насиб этмади?

Алишер Навоий наздида, Султон Ҳусайн Бойқаронинг
шоҳлик бобида хос мақомга кўтарилиши – Оллоҳ ино-
ятидан. Шоирнинг суюкли султонга бағишлаб ёзилган
қасидасида бу масала янада ойдинлашади. Қасиданинг
бир байтида бундай дейилади:

*Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики,
Ҳақ Шоҳ қилди сурагин, дарвеш қилди сийратин.*

Шу ўринда яна бир гапни таъкидлаш даркор. Темурий
ҳукмдорларнинг деярли барчаси руҳан дарвешликка мо-
йил бўлган ва буюк тариқат соҳибларига эътиқод қўйган.
Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур форсий рубоий-
сида дарвешлик хусусида бундай деган эди:

*Дарवेशонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шоҳи аз дарवेशий,
Шоҳем, вале банди дарवेशонем.*

Яъни: гарчи дарвешларга қариндош бўлмасак-да, ле-
кин уларга жону дилдан эътиқод қўйганмиз. Шоҳликни

дарвешликдан йироқ демагил, биз шоҳмиз-у, бироқ дарвешларга қулмиз.

Айтиш мумкинки, шоҳлик мақомидаги дарвешлик фақат бир шахсга хос сифат эмас. Бу, юқорида зикр этилганидек, Амир Темур ҳазратларидан ўтиб келаётган фазилат эди. Лекин Алишер Навоий назарида, дарвешлик мақоми Ҳусайн Бойқаро сиймосида улуг ҳикмат рамзига айланади.

Шоҳ Ҳусайннинг шеър айтиш борасидаги қобилияти ҳам Алишер Навоийни ҳайратга солади. Ул зот «Мажолисун-нафоис» асарида Амир Темурнинг шеър ва сўзни ғоятда теран ҳис этиш иқтидори ҳақида гапирар экан, бу фазилат Султон Ҳусайн Бойқарога ҳам хос эканини таъкидлайди: «То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқиронғаким¹, мажолисида пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқе бўлур дағи маврусийдурким², нисбатин ул Жадди Бузургворга³ тузатурким, ул бирининг макони равзаи жонон ва бу бири жаҳон мулкида жо-видон бўлсун!...»

Демак, Султон Ҳусайн Бойқаронинг шоҳлик ва дарвешлик мартабаси наслий-шажаравий ва илоҳий асосга эга бўлгани каби, таъби нозиклиги ҳам бундан мустасно эмас экан. Эътибор берилса, Алишер Навоийнинг бу изоҳида яна бир маъно яширин. Яъни, Султон Ҳусайн Бойқаро зукколик бобида Соҳибқирон Амир Темур каби юксак фазилат соҳиби экан, унда шеърни тушуниш қобилияти назм битиш иқтидоридан кўра баландроқ бўлган...

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида шоҳ дўстининг зуккотаъблигидан далолат берадиган иккита воқеани ҳикоя қилади. Уларни ўқиб, султоннинг сўзни ҳис этиш борасидаги истеъдодидан ҳайратга тушасиз...

¹ Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган.

² *Маврусий* – ота-бобосидан мерос бўлиб ўтган.

³ *Жадди Бузургвор* – улут бобо (Амир Темур).

Султон Ҳусайн Бойқаро ғазалларини мутолаа қилиб, Алишер Навоий таъкидлаган дарвеш руҳи билан ошно бўласиз. Буюк салтанат тахтида ҳукм сурган зотнинг дунё бебақолигию умр омонатлиги ҳақидаги мулоҳазалари қалбни мутаассир этади. Шунда инсон – барибир инсон, унинг ҳўжаси амал-мартаба эмас, олий руҳ эканига яна бир бор иймон келтирамиз:

*Кўп кўнгулни бу чаманга боғлама, эй андалиб
Ким, гули мақсуд ҳаргиз очмади гулзори даҳр.*

Мана бу байт эса дарвешлар шоҳи эканидан фахрланиш руҳида ёзилган:

*Эй Ҳусайний, бошим узра чатрдекдур дуди оҳ,
Шак эмаским, дарди ишқ аҳлига султонмен бу кун.*

Маълум бўладики, «шоҳлар дарवेशию дарвешлар шоҳи» деган таъриф эл-улус ичра ҳам кенг тарқалган ва буни шоҳнинг ўзи ҳам эътироф этган.

Султоннинг пурмаъно, ўйноқи ва гўзал ғазаллари кўп. Уларнинг ҳар байтидан ақл ҳикмат туйиб, кўнгил завққа тўлади.

Бобур Мирзо Ҳусайний шеърлари хусусида фикр юритиб, «Баъзи байтлари ёмон эмастур», дейди. Демак, унга Ҳусайн Бойқаронинг айрим байтлари маъқул бўлган. Хўш, айнан қайси байти? Бизнингча, Бобур Мирзо кўнглига хуш ёққан байтлардан бири мана бу:

*Ўтга ёндур сарвни, ул қадди раъно бўлмаса,
Елга бергил гулни, ул рухсори зебо бўлмаса.*

Бобур Мирзо бу байтга назира тарзида бир ғазал битган. У куйидагича бошланади:

*Ким кўрар хуришидни, ул моҳсиймо бўлмаса,
Ким сўрар шаккарни, ул лаъли шаккархо бўлмаса.*

Маълумки, бирор шоир ғазалига назира боғламоқ унинг тўласинча ва ёки қайсидир байтининг тан

олинганини билдиради. Бобур Мирзо Султон Ҳусайн Бойқаронинг юқоридаги байтига назира тарзида ғазал битган экан, демак, бу байт унга маъқул келган ва унинг оҳангида ғазал битишга илҳомлантирган.

Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро дўстлиги... Бир-бирини мудом эъозлаб яшаган, садоқат шевасини ҳар недан аъло деб билган бундай сиймолар дунёда кам бўлса керак. Бу дўстлик гоҳ биродарлик, гоҳ оға-инилик, гоҳ устоз-шогирдлик шаклида намоён бўлса-да, уни аниқ бир таъриф билан ифода этиш мушкул. Султон Ҳусайн Бойқаро «Рисола» асарида Алишер Навоий таърифида сўз айтар экан, бу яқинликни бундай шархлайди: «То бу фархунда замона, бу хужаста давронким, бу нотавоннинг байри¹ ил кунумдину ул чодирий киши қорамдин қуллуқ силкидин кўкалтошлик поясига еткан ва мулозамат тарийқидин мусоҳабат сармоясин эткан ҳарам кабутаридек пардасарой хилватида маҳрам ва суроҳий батидек² шабистон суҳбатида ҳамдам, ҳақ сўз адосинда далер³, яъни Мир Алишер аслаҳаллоху шонаҳуким, таҳаллуси Навоийга машҳурдуруру ашъорида бу таҳаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадига Масих анфоси била рух киюрди ва ул рух топқонларға туркий ойин алфоз тору пудидин⁴ ҳулла⁵ ҳарир кийурди».

Хулоса шуки, барча темурий маърифатпарвар ҳукмдорлар каби, Султон Ҳусайн Мирзонинг умр китобини ҳар канча ўрганса, арзийди.

1994 йил

¹ Байри – синашта, эскидан, қадимдан таниш.

² Бат – ўрдак шаклидаги май идиши.

³ Далер – жасур, ботир.

⁴ Тору пуд – ўриш-арқок.

⁵ Ҳулла – нафис кийим.

КЎНГИЛ МЎЪЖИЗАСИ

Адабиёт бир даврдан иккинчи даврга оёқ қўяр экан, ижтимоий тафаккурнинг барча шакллари каби, кечаги фаолияти – ижтимоий виждони билан ҳисоб-китоб қилиб олиши зарур.

Биз кечаги давр адабиётига муносабатда осонроқ йўлни, аниқроқ айтсак, совет адабиётшунослигидан мерос йўлни танладик ва у адабиётни совет муҳитига хайрихоҳ ҳамда совет муҳитига хайрихоҳ бўлмаган адабиёт деб иккига бўлдик. Бундай муносабат бир қарашда тўғридек туюлади. Аммо масаланинг нозик жиҳати бор. У шундан иборатки, бу олам – норасо, номукам-мал. Бу норасолик азалдан ижодкорлар қалбида дунёга нисбатан норозилик туғдирган. Бундай хусусият, табиийки, совет давридаги адабиётга ҳам бегона эмас эди. Ижодкорлар ҳаётнинг завқ туйиш лозим бўлган азалий мўъжизаларидан завқ туяр, тирикликнинг қайғуга тушиш лозим бўлган азалий муаммоларидан қайғуга тушар, баъзан ҳатто ботиний исёнларинида ифода қилар эди. Энди, бугун ижодкорнинг айнан ана шундай норозиликлари (ёки севинчлари) совет сиёсий тузумига қарши қаратилган норозилик эди (ёки уни олқишлаш эди), шоир ва ёзувчиларимиз истиқлолни кўзлаб ижод қилган эди (ёки совет тузумини эркинлик муҳити деб тушунган эди), деган фикрлар айтилмоқда.

Эсингиздами, совет даврида Алишер Навоийнинг бу фоний дунёнинг номукаммаллигига доир изтироблари бу – Навоийнинг феодал тузумга, темурийлар салтанатига қарши исёни, Навоий адолатли тузумни – коммунистик жамиятни орзу қилган, дея шарҳланар эди. Ҳозирги кунда кўзга ташланаётган айрим юзаки талқинлар ҳам худди шу фикрларни ёдга солмайдими?

Совет тузуми даврида фақат ҳақиқий ижоднинг моҳияти совет муҳитига, унинг ҳукмрон мафкурасига

қарши қаратилган эди, холос. Чунки, ижод – инсоннинг эзгулик, гўзаллик ва самимиятга бўлган табиий эҳтиёжини кондиришга қаратилган жараён. Аммо кўпгина ижодкорлар совет даврида, ўзлари истаса-истамаса, ўша тузумга хайрихоҳ бўлишга мажбур эди.

Баъзилар совет тузумига очикдан-очик хайрихоҳлик руҳидаги асарларнинг барчасини сохта ташвиқот асарлари, деб баҳоламоқда. Бу фикрга ҳам тўлиқ қўшилиб бўлмайди.

Ҳақиқатан ҳам, коммунистик мафкура сохта мафкура эди. Аммо, унутмаслик керакки, коммунистик мафкурага аввалбошда чин дилдан ишонганлар ҳам бўлган эди. Бу ишонч рационал ишонч эди. Шу боис у яратувчилик иштиёқини жўштириб юборди. Совет ҳокимиятининг дастлабки ўн йилликларида халқ қудрати, гарчи ундан тўғри, оқилона фойдаланилмаган бўлса-да, мисли кўрилмаган даражада эди. Ана шу умумий сафарбарлик, омманинг уйғониш йилларида адабиёт ҳам халқ иродасини ана шу ўзгаришларга мос шаклда – кўтаринки руҳда ифода этди. Бора-бора халқнинг рационал ишончи иррационал ишончга айланди – унинг совет тузумидан ҳафсаласи пир бўлди, кечаги иштиёқи баланд одамлар бепарво, лоқайд оломонга айланди. Адабиёт эса ўша 1920–1930 йиллардаги инерция билан ҳамон буюк ўзгаришлардан, буюк эврилишлардан лоф урар эди. Бу ҳол баъзан қудратли, баъзан заиф сас билан 90-йилларгача давом этди. Бу йўналиш билан бирга, Хрушчёв замонидаги озгина эркинлик, ярим-ёрти ислохотлар сабаб, миллатимизда яна рационал ишонч бош кўтарди ва 60-йиллар шеъриятида тиниқлик пайдо бўлди. Аммо бу ҳали заиф ишончнинг натижаси эди...

Кўриниб турибдики, XX асрдаги ўзбек адабиёти эволюцияси яхлит ҳолда тадқиқ этилган тақдирдагина қутилган самарани беради. Яхлит тарих бу ери – ёлғон, бу

ери – рост, деб парча-парча қилинадиган бўлса, ҳақиқатни тўлиқ тасаввур этиш қийин.

XX асрнинг 90-йилларига қадар бўлган даври – халқимиз тарихидаги энг фожиали давр. Чунки ана шу вақт мобайнида миллатимизнинг моддий ҳаётигагина эмас, маънавиятига ҳам очикдан-очик тажовуз қилинди. Мана шундай бир шароитда халқнинг руҳини, тафаккурини сақлаб қолгани – миллий адабиётимизнинг энг катта ютуғидир. Айнан адабиётнинг шарофатидан миллий тафаккуримиз, миллий руҳиятимизни бой бермадик. Чунки бошқа ижтимоий фан соҳалари юртимизда азалдан қатъий миллий анъаналар руҳида ривожланиб келмаган эди. Масалан, биздаги фалсафа қадимдан араб ва форс-тожик тилидаги фалсафа билан бир бутун ҳолда ривожланиб келгани боис, совет давридаги ўзбек фалсафаси ана шу манбадан тўлиқ баҳраманд бўлолмади ва асосан совет давридаги коммунистик фалсафа негизида шаклланди. Адабиёт эса, фалсафадан фарқли ўлароқ, миллий анъаналарига эга ва энг муҳими – ўзбек адабиётини фақат ўзбек тилида яратиш тақозо этилар эди. Шу боис, адабиёт, ижтимоий тафаккурнинг бошқа шакллари каби, она тилидан, демакки, миллий тафаккурдан ҳам, узоқлашиб кетмади. Шу тариқа у миллий тафаккурнинг ягона ифода шакли бўлиб қолди. Адабиёт халқ учун ўзбекчилик, ўзлик тимсолига айланди. Эҳтимол шунинг учундир, советлар даврида ёзувчи ёки шоирнинг обрўи бошқа тоифа зиёиларнинг обрўидан кўра юқорироқ эди. Улар халққа энг яқин, оддий одамлар билан тушунарли тилда гаплаша оладиган қатлам эди.

Совет давридаги адабиёт кўп функцияли адабиёт эди. Унинг вазифаси фақат эстетик завқ улашишдан иборат эмасди. Миллий тафаккур майдонида ёлғиз ўзи қолиб кетгани боис тилни асраш ва ривожлантириш ҳам, тарғиботчилик ҳам, миллий хотирани сақлаб қолиш ҳам, бошқа ижтимоий фан соҳалари адо этиши лозим бўлган

вазифаларни бажариш ҳам, халққа зимдан маънавий-мафкуравий йўлбошчилик қилиш ҳам унинг зиммасида эди. Масалан, советлар замонида пайдо бўлган, бора-бора барча миллий тиллар йўқолиб кетади, ёлғиз бир тил – рус тили қолади, деган назарияга жавоб тариқасида Эркин Воҳидов ҳам, Абдулла Орипов ҳам шеър ёзган. Демократик жамият шароитида ҳам ана шундай пухта ўйланмаган, телба-тескари назариялар, халқнинг руҳиятига қарши қаратилган ғоялар учраб туради, албатта. Лекин уларнинг ҳар бирига муносабат билдириш учун фақат шеър ёзиш билан кифояланиб қолинмайди, балки улар жамоатчилик ўртасида қизғин муҳокама қилиниб, турлича фикрлар баҳсида табиий ечимини топади, сиёсий партиялар, парламент фракциялари, депутатлар, фуқаролик институтлари бу борада ўз позициясини баён қилади. Аммо шўролар жамиятида фақат шеър тили билан баҳсга киришиш мумкин эди. Чунки жасорат кўрсатиш имкони фақат адабиётда қолган эди. Эзгулик эҳтиёжини фақат адабиётда ривожлантириш мумкин деб ҳисобланарди. Икки хил стандарт – мунофиқликни иш ва фикр услубига айлантириб олган комфирка, ўзи ҳақиқатга қарши курашгани ҳолда, адабиётдан «ҳаётни ҳаққоний акс эттириш»ни талаб этар, адабиёт – «шум бола» эса шўроча лақма сиёсатнинг бундай нодонлигидан ҳар замон-ҳар замонда чапдастлик билан фойдаланиб қолар эди.

Адабиёт миллий тафаккурни нафақат сақлаб қолди, балки уни ўзгартирди, ислоҳ ҳам қилди. Маълумки, шарқ мумтоз адабиёти, шу жумладан, ўзбек мумтоз адабиёти ҳам қатъий анъаналар адабиёти эди. Унда одам ва олам муаммолари муайян тушунчалар, анъанавий сюжетлар, образ ва қоидалар доирасида ифода этилар эди. Шунинг натижаси ўлароқ, халқ тафаккури ва дунёқараши ҳам анъанавий эди.

XX аср ўзбек адабиёти инсон ҳис-туйғуларини ифодалашда янгича шаклларга эга бўлди. Эски ҳаётини андо-

заларнинг барҳам топиши, ижтимоий турмушдаги ларза ва пўртаналар, инсон руҳидаги беқарорлик, безовталиқ мумтоз адабиётдаги оҳангдор, тароватли, жимжимадор ифода шаклию шартларига кўп ҳам мос тушавермас эди. Ҳаёт дағаллашди. Адабиёт шу дағаллик ичидан ҳам гўзалликни, ҳақиқатни ахтариб яшади. Бу – адабиётнинг изтиробли қисмати эди. Агар эътибор берсангиз, атоқли шоиримиз Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг шеърларида ҳаёл ва реал, шафқатсиз ҳаёт ўртасидаги алам ва изтироблар диалектикаси, зиддиятлари чуқур ифодасини топган. Чунки Чўлпон яшаган давр неча минг йиллик анъаналар, тушунча ва тасаввурларнинг ўзгариш, балки ер билан яқсон бўлиш, чил-чил синиш даври эди. Бунга одам зоти чидаши, бардош бериши қийин эди.

Маълумки, мумтоз адабиёт юксак инсоний туйғуларни, камолатни қуйлар эди. У дунёвий реалликнинг моҳияти билан кўп ҳам қизиқмас, уни ўтқинчи бир нарса, ҳақиқий реаллик, олий баркамоллик тимсоли бўлган Оллоҳнинг сояси деб тушунар эди. Адабиёт дунёга ана шу олий тимсол моҳияти нуқтаи назаридан нигоҳ ташлар, завқланар, изтиробга тушар эди.

XX аср ўзбек адабиёти инсоннинг реал моҳиятини тасвирлашга уриниб кўрди. Албатта, коммунистик партиявийлик, синфийлик ташвиқоти авж олган даврларда бу мақсадни амалга оширишнинг имкони бўлмади. Лекин миллий адабиётнинг ташқи тазйиқни тан олмаган ёки бундай тазйиқдан биров озод бўлган йилларида ана шу тамойил кўзга ташланди. Бу адабиётда миллий мумтоз адабиёт ва дунё адабиётининг энг яхши хусусиятлари синтезлаша бошлагани кўзга ташланди. Чунончи, ғарб адабиётига хос бўлган роман жанрининг ўзбек эпик шеърляти ва насри талабларига мос ҳолда жорий этилгани ғарб ва миллий адабиётимизга хос бўлган бадиий хусусиятларни синтезлаштиришнинг энг яхши намуна-

си бўлиб қолди. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» романи муқаддимасида бежиз қуйидаги сўзларни битмаган: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсунда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, рўмончилик ва ҳикоячиликда ҳам янгаришга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир-Зухра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарход-Ширин» ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз». Дарҳақиқат, ёзувчи романида шарқона қиссанавислик анъаналарини сақлаб қолади.

Эътибор берсангиз, Алишер Навоий «Хамса» таркибига кирган дostonларида муайян воқеалар сўнгида ўзига ёки қаламга мурожаат этиб, бироз тин олган бўлади, яъни шоир қаҳрамонларига бўлган муносабатини вақти-вақти билан ошкор қилиб туради. Бундай хусусият «Ўткан кунлар» романида ҳам кўзга ташланади. Ёзувчи баъзи ўринларда «бу ёғига қалам кучи ожиздир» деб «изоҳ» беради. Ёки Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonи хотимасида, «Йиғлай-йиғлай тугатдим охир», деб асарига нукта қўяди. «Ўткан кунлар»да ҳам адиб асарини йиғлай-йиғлай тугатгани сезилиб туради. Хуллас, ушбу асарда шарқона ифода услуби, шарқона мазмун ғарбона ривоят шаклига ғоят уйғун тушади ва асарни том маънодаги ўзбек романига айлантиради. Ўзбек адабиёти намуналари ичидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Асримиз бошидаги илк адабий тажрибалар халқ дунёқараши, тафаккурини, умуман, турмушни ислоҳ этиш заруратини англатар эди. Аммо мустабид тузум халқ онгининг ана шу тажрибалар руҳида камол топишига тўсқинлик қилди.

Биз, совет даврида адабиёт миллий тафаккур майдонида ёлғиз ўзи қолган эди, дедик. Аммо бугун вазият ўзгарди. Энди адабиётнинг яхши маънодаги

рақобатчилари ҳам пайдо бўлмоқда, бадиий асар деган талабга жавоб бермоқ учун тўғри гапни айтишнинг ўзи кифоя эмас. Миллий тарзда фикрлашнинг ўзи ҳам етарли эмас. Энди оммавий ахборот воситалари, турли тахлилий ва эксперт марказлари, ижтимоий тафаккурнинг турли шакллари бу борада анча фаоллашмоқда.

Бундай шароитда адабиёт нима билан шуғулланмоғи керак?

Биз коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида адабиёт тўғри гапни айтиши лозим, деган ҳақиқатга ўрганиб қолган эдик. Ёлғон ҳокими мутлақ бўлган собиқ тузум даврида ҳақ гапни айтишнинг ўзи инсонда турли хил ҳис-туйғу, ассоциация уйғотар эди.

Шу боис, биз ҳақиқатга озгина бўлса-да шама қиладиган қораламани, унинг бадиий жиҳатидан ночор эканидан ҳам кўз юмган ҳолда, бадиий асар деб эътироф этардик. Энди, бизнингча, бадиий адабиёт кўнгил ва рух ҳақиқатини кўнгилнинг ўзидек, рухнинг ўзидек гўзал ва нозик, теран ва кўп маъноли қилиб ифода этмоғи зарур. Ижтимоий ҳаёт ҳақиқатларини ифодаламақ учун эса шеър ёки ҳикоя ёзиш шарт эмас. Сирасини айтганда, бадиий ҳақиқат ижтимоий ҳаёт ҳақиқатга айнан мос тушиши ҳам шарт эмас. Ижтимоий ҳаёт ҳақиқатини – ижтимоий муаммоларни оммавий ахборот воситаларида бемалол ёритиш, парламент мажлислари кун тартибига қўйиб, муҳокама қилиш мумкин. Аммо халқнинг кўнглидаги ҳис-туйғу ва кечинмаларни бадиий адабиёт бошқа соҳалардан кўра олдинроқ илғайди ва ўзига хос тарзда акс эттиради. Бинобарин, инсоннинг кўнгли тирик экан, адабиёт ўлмайди. Инсоннинг қалби озод экан, инсон ва Худо, инсон ва охират, эзгулик ва ёвузлик адабиётнинг бош мавзуси бўлиб қолаверади.

Совет даврида адабиёт иши – партия иши эди. Энди у кўнгил ишига айланиб боряпти. Бироқ бу дегани ижод – ўта шахсий иш, дегани эмас. Негаки, ижодкор инсоннинг

қалби зинҳор шахсий дардлар, ўй-фикрлар билан нафас олмайди.

Ижодкорнинг кўнгли – миллат кайфиятининг кўзгуси. Ижодкор одам кўнглида оламни олиб юради. Бинобарин, у ижод қилар экан, руҳидан янги олам яратиб беради. «Кўнгил иши» деганда ҳам уни ўз ҳолига қўйиб бериш, руҳдаги уйғунликка дахл қилмаслик тушунилади. Ҳаёт ўзининг табиий эврилишлари, пўртаналари, муаммоларига эга. Улар азалдан мавжуд, абадгача бўлади. Инсон ақли билан уларга жавоб тополмаслиги мумкин, лекин кўнглида жавоб топади. Дейлик, инсон энг ёмон кўрган нарсасини ёмон кўришдан чарчайди-ю бир куни ногаҳон уни суйиб қолади. Чунки нафратнинг чегараси бор, аммо меҳрнинг чегараси йўқ. Бу – кўнгил билан, руҳ билан етилган ҳақиқат, кўнгилнинг мўъжизаси. Бошқача айтганда, адабиёт кўнгилнинг тили билан гапириши керак.

Инсоният XX асрда ақлнинг мўъжиза ва кашфиётларидан чарчади, толиқди. Ақлнинг кашфиётлари охиरोқибатда мислсиз ҳалокатларга ҳам сабаб бўлмоқда. Шу боис, ажабмаски, келгуси аср руҳий мўъжизалар асри бўлса! Ана шундай мўъжизаларга интилиш, табиийки, адабиётда янги-янги изланиш ва тажрибаларга сабаб бўлади.

Эътибор берсак, ўзбек адабиёти азалдан адабий тажрибалар адабиёти бўлиб келганини кўрамиз. Чунончи, Алишер Навоийнинг туркий тилда илк бор «Хамса» яратгани – Низомий панжасига панжа ургани – буюк тажриба эди; Абдулла Қодирийнинг асримиз бошида романчиликни бошлаб бергани – яна бир тажриба; Эркин Воҳидовнинг ўтмиш кадриятлари ерга урилиб турган бир пайтда ғазал жанрига янгича руҳ беришга ҳаракат қилгани – бу ҳам тажриба эди.

Аммо ўзбек адиблари бирон-бир янгиликка қўл урар экан, мудом буёғи қандай бўлар экан, халқ буни қандай қабул қилар экан, деган андишага борганлар. Алишер

Навоийнинг «Хамса»ни тугатиб, Абдурахмон Жомий хузурига йўл олгани ва хаёлан Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий каби пирларининг дуосини олганини эсланг. Бу – Алишер Навоийнинг андишаси эди. Ёхуд Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романига ёзган сўз бошисини эсланг! Сўзбоши эмас – Абдулла Қодирийнинг андишаси! Эркин Воҳидовнинг «Ёшлик девони»га ёзган «Дебоча»си-чи? («Истадим сайр айламоқни мен ғазал бўстонида, Кулмангиз, не бор сенга деб, Мир Алишер ёнида?») Бу – Эркин Воҳидовнинг андишаси. Назаримизда, кейинги йилларда яратилаётган «адабий» тажрибаларда ана шундай андиша туйғуси сезилмаётир. Шу боис ўзбекча жумла тузишни билмайдиган «каламкаш»лар ҳам кутилмаганда «хикоя» ёзиб қўймоқда...

Қоғоз коралашга журъат топа олган одам зарур фурсатда ўзини тўхтата олишга ҳам қудрат топмоғи зарур. Йўкса, адабиётнинг ҳолига вой.

Энди бугунги кун адабиётшунослиги хусусида фикр юритадиган бўлсак, у журналистикага қоришиб кетди – конъюнктуравийлашди. У адабиётга, адабий жараёнга янги-ча назар билан қараш ўрнига нуқул маълум гапларни такрорлайди. Бу ҳол партиявийлик ва синфийлик акидаларидан қутулган адабиётшуносликнинг ҳали ҳам мустақил кадам ташлашга ўрганмаганидан далолат беради.

Энг ёмони – адабиётда ҳам, адабиётшуносликда ҳам ҳақиқатга, эзгуликка ташналик ҳисси йўқолиб боряпти. Бинобарин, самимият йўқолиб боряпти. Эсингиздами, 60–70-йиллар адабиётининг муҳим хусусияти ҳақиқатга, эзгуликка ташналик, самимият эди. Абдулла Орипов мана бу сатрларни бежиз айнан ўша даврларда ёзмаган эди:

*Ташина яшадик биз нурга, зиёга,
Ҳаққа, ҳақиқатга ташина ўтдик биз...*

Ҳолбуки, ўша кезларда ҳақиқатга ташна бўлмоқ, бир жиҳатдан, ёвузлик салтанатининг махфий сир-асрорини

билмоққа чанқокликни ҳам англатар эди, бинобарин, ҳақиқатни билмоқнинг ўзи хатарли эди. Аммо адабиёт – кизикқон бола хатардан кўркмас, ўт билан ўйнашишдан завқ туяр эди.

Бозор муносабати тамойиллари юз кўрсата бошлаши билан дунёнинг сир пардаси очилиб кетгандек бўлди. Ҳақиқатни самовий бир вужуд деб тасаввур қилиб келган адабиёт назарида у гўё оддий олди-сотди муносабатларидан иборат бўлиб туюлди. Шу боис унинг кўнглида ҳақиқат ва эзгуликка ташналикдан кўра, энди кўпроқ таассуф, паришонлик ҳукмрондек кўринади. Лекин ҳақиқат бор-йўғи бозор иқтисодиётидан, инсон ҳаётининг моҳияти эса олди-берди муносабатларидан иборат эмас. Бу ҳақиқатлар биз учун янгилик бўлгани боис биз уларни англаш, идрок этиш билан андармон бўлиб қолдик. Кўпчилик ҳозирча фақат ана шу «янгилик» ичида ташна, эҳтиёжманд – уларнинг моҳиятига етгали зўр бериб уринади. Бундай шароитда адабиётда охир-оқибат барибир бошқа нарсага – самимиятга, инсонийликка ташналик кучаяди. Ва шу тариқа у ҳақиқатга ташналикнинг янада юсакроқ босқичига чиқса, ажаб эмас.

1997 йил

ҲАР БИР ТУЙҒУ – МЎЪЖИЗА

Оллоҳ инсонни мўъжиза қилиб яратган. Шу боис унинг қалбидаги ҳар бир туйғу бетакрор мўъжиза бўлгани каби, уларни ифода этадиган сўз ҳам мўъжизадир.

Сўз ўзи ифода этаётган ҳодиса – ижобий ёки салбий туйғулар, фикр-мулоҳазаларни қанчалик мукаммал ва тўлиқ акс эттира олади? Эътибор берганмисиз, одатда одамзод учун янгилик бўлган ҳодисага ном бериш жараёнида қандай сўз таклиф этилмасин, уларнинг барчасида аллақандай сакталик бордек, атаманинг ифода қудрати ҳодисанинг асл моҳиятига қараганда анча чек-

лангандек туюлади. Лекин вақт ўтиши, кўпчилик тилида қайта-қайта такрорланиши натижасида ўша сўз ёки атама том маънода ўзи ифода этиши керак бўлган ҳодисанинг айниятига, аниқроқ айтганда, ўзига хос рамз ва образга айланиб кетади. Яъни, аввалида кўпол ва беўхшов бўлиб кўринган ҳар қандай атама ҳам минг-минглаб инсонларнинг ҳис-туйғулари ёмғири остида сайқал топиб, бора-бора бамисоли ўзи ифода этаётган ҳодисанинг узвий бир қисми, таъбир жоиз бўлса, калити бўлиб қолади. Эътиқоди, дунёқараши, кайфияти, қалб интилишлари турлича бўлган миллионлаб инсонларнинг сезгилари, фикр-мулоҳазалари уларнинг ўзлари ўйлаб топмаган, аجدодларидан мерос бўлиб келаётган беҳисоб сўзларнинг ўзанидан эркин оқишга, уларнинг қирғоқларини тан олишга мажбур бўлади. Бинобарин, битта сўз қанча одамни яқинлаштиради, бирлаштиради!

Айни вақтда ҳар бир инсон ички олами, туйғулар дунёсидаги маънавий қувват орқали сўз қобиғидаги маъно қирғоқларини янгилаш ва кенгайтиришга ҳаракат қилади. Шундай экан, ҳар бир сўз тимсолида одамзоднинг маънавий ислохотга, ўзгаришга қанчалик мушток эканини кўриш мумкин.

Сўз ҳақиқатан ҳам беқиёс мўъжиза. Тасаввур қилинг, агарда ҳар бир авлод ўзи, ўз даври учун алоҳида сўз бойлигини яратиш билан шуғулланадиган бўлса, бошқа ишларга вақти ҳам, имкони ҳам қолмаган, нафақат ҳаёт ҳодисаларини, балки бир-бирининг қалбини, инсоний туйғуларини тушунишдан ҳам маҳрум бўлган бўларди.

Сўзнинг шаклланиш жараёнининг ўзи шунчалик мураккаб ҳодиса экан, бадий образ, яъни турли воқеа-ҳодисалар, туйғу-тушунчаларни умумлаштириб, бадий қобикқа ўраб, янгича маъно ва руҳда ифода этадиган сўз ва ибора яратиш қанчалик қийин. Шунинг учун ҳақиқий ижодкор инсон бу оғир ва мураккаб вазифани адо этишда

халқнинг сўз бойлиги, унинг руҳият ва тафаккур хазина-сига таянади.

Бадий адабиёт мусиқа санъатига хос бўлган товуш ва оҳанг имкониятларидан ҳам, рассомлик санъатида қўлланадиган ранг ва тасвир усулларида ҳам, илм-фан соҳасидаги кузатиш, танлаш, баҳо бериш, таҳлил этиш, хулоса чиқариш каби принциплардан ҳам фойдаланиши мумкин. Лекин унинг асосий қуроли сўздир: юракни ўртайдиган оҳанглар ҳам сўз орқали ифода этилади, энг гўзал ва кўрқинчли манзаралар ҳам сўзнинг қудрати орқали тушунча ва тасаввур шаклини олади, таҳлил ва хулосалар ҳам сўзнинг қудрати орқали маъно-мазмун касб этади. Ҳамонки, бадий адабиёт фақат сўз шаклида намоён бўладиган санъат тури экан, унинг наинки қуроли, балки бутун борлиги сўздан иборатдир, дейишга, бизнингча, асос бор. Балки шунинг учун ҳам бадий адабиёт ижтимоий тафаккурнинг инсон қалбига энг яқин, тушунарли, айти пайтда энг мураккаб тури сифатида яшаб келаётгандир.

Сўз қалбда пишиб, ишланиб, ранг ва маъноларга тўлиб чиққанида нафақат туйғулар, фикрлар, балки бутун бир воқеалар силсиласи, тарихий ҳодисалар формуласи, яъни бадий образ сифатида намоён бўлади. Шунчаки такрорланганда эса, ахборот-коммуникатив восита вазифасини бажаради, холос.

Бадий асарда, жумладан, шеъриятда сўз қалб таржимонига, оддий мулоқот жараёнида таъсирчан ифода қилиш имкони бўлмаган туйғулар, воқеа-ҳодисалар, ҳатто алоҳида тақдирлар кўчиб ўтадиган, абадий муҳрланиб қоладиган образга айланади. Масалан, кўча-кўйда бинолар пештокида турли номларни кўрамиз. Албатта, уларга қўзимиз тушиши билан аввало бинонинг ижтимоий функцияси ҳақида ўйлаймиз. Яъни, тасаввуримизда бу бинонинг қандай вазифани бажариши ҳақида тушунча ҳосил бўлади, сўз ҳам фақат ана шундай ахборотни етка-

зиш билан боғлиқ функцияни бажаради, тамом-вассалом. Лекин бадий асардаги сўзни ўқиганимизда қалбимиз, тасаввуримизда таниш фикр ва кечинмалар уйғонгандек, шу сўзнинг асл маъносига, у ифода этаётган ҳодисага дахлдор туйғулар томиримизда жўш ургандек бўлади. Негаки, бундай ҳолатда сўз лингвистик доирадан чиқиб, бадий-поэтик ҳодисага, нафақат тил, айни пайтда қалб ҳодисасига айланиб кетади. Бадий-поэтик оламнинг чегаралари эса инсон қалби каби кенг ва бепоёндр. Шерият, адабиёт бизга сўз аввал бошданок қалб ҳодисаси бўлиб келганини англатади. Қалб эса инсонни наинки ҳаёт, балки илоҳиёт билан боғлайдиган манбадир.

Бинобарин, бадий асарларни таҳлил этиш, уларнинг замиридаги маъноларни тушуниб етиш, улардан завқ олиш учун ҳам инсон сўзни севиши, бу сеҳрли оламга яқин бўлиши лозим. Афсуски, адабиётшуносликда кўпинча бадий асарнинг мавзуси, сюжети, композицияси, асосий образларига катта эътибор берилади-ю, лекин унинг жони ва тани бўлган сўзларнинг қўлланиш санъатига (агар шундай санъат ўша асарда бор бўлса, очиги, бундай мўъжизалар ҳамма китобда ҳам бўлавермайди) эътибор қаратилмайди ёки юзаки аҳамият берилади.

Модомики, бадий адабиёт сўз санъати бўладиган бўлса, асосий эътибор сўзнинг таҳлилига қаратилиши керак эмасми? Ахир, шоир ёки ёзувчи, оддий сўзловчидан фарқли ўларок, ҳаёт материални – кундалик воқеалар, турли қиёфаларни – бутунлай бошқа нарсага айлантиради. Шунинг учун ҳам биз ҳаётда эътибор бермаган одатий ҳодисалар бадий бўёқлар воситасида ўзгариб, гўзаллик ва жозиба касб этиб, қалбимизга, туйғуларимизга тез таъсир этади.

Мумтоз шоирамиз Нодирабегимнинг қуйидаги сатрларини эсга олайлик:

*Эй сарви равон, надур хаёлинг,
Жон ўртади ваъдаи висолинг?*

Кўп йиллар давомида бундай байтлар анъанага айланган осон ва юзаки талқинда тушунтириб келинди: феодал тузум шароитида ошиқ маъшуқанинг, маъшуқа эса ошиқнинг висолига етолмаган. Шунинг учун мана шундай пессимистик шеърлар ёзилган. Агарда бундай ёндашувга ишонадиган бўлсак, аждодларимизнинг, хусусан, бадий адабиётимиз ривожига катта ҳисса қўшган шоир ва адибларимизнинг шундан бошқа жиддийроқ дарду ташвиши бўлмаганми, деган хулоса чиқиб қолади. Аслида, ички туйғуларни очиқ-ошкора баён қилиш нораво бўлган шарқона муҳитда тарбия топган аждодларимизга нисбатан бундай талқин ва муносабат мутлақо ўринсиздир.

Зикр этилган байтдаги асосий масала «ваъдан висол» тушунчаси билан боғлиқ. Албатта, бу ўринда гап биз кўниккан дунёвий ошиқ-маъшуқлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида кетмаётган бўлса керак. Чунки дунёвий муҳаббатлар тарихи шундан далолат берадики, севги деган ноёб неъмат икки инсон қалбининг бир-бирига баробар интилишидан туғилади. Бунда ўзаро тенглик, хис-туйғулар муштараклиги муҳим ўрин тутаети. Томонларнинг бири висолга мушток бўлса-ю, иккинчиси фақат бепарво ёки унга марҳамат кўрсатувчи мақомида бўлса, ўртадаги муносабатлар ҳақиқий ва самимий муҳаббатга айланиши қийин. Қисқача айтганда, инсонлараро кечадиган муҳаббатда икки қалб ҳам бирдек висолга талпиниши, икки қалб ҳам ишқ дарди билан оғриши, дардманд бўлиши керак. Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Отабек ва Кумуш ўртасидаги ишқий ҳолатлар бунга мисол бўла олади.

Яна бир бор таъкидлашга тўғри келади, ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги висол умиди ўзаро тенглик ҳамда бир хил руҳий ҳолатларга асосланади. Биз келтирган байтда эса ана шу тенглик етишмаётгандек. Висолни ваъда қилган зот афтодаҳол ошиққа нисбатан ғоят юксак

мақомда экани кўриниб турибди. Қолаверса, бу ўринда ошиқнинг қалб ўртанишлари маъшуқани кўрганидан кейин эмас, балки уни кўриш имконини берадиган висол ваъдасидан сўнг бошланмоқда. Хўш, висол ваъдаси билан ошиқнинг оромини ўғирлаган зот ким?

Маълумки, Оллоҳ ўз китобида бандаларига жаннатни, висолни ваъда қилади. Бизнингча, юқорида зикр этилган мисраларда айнан ана шу ваъда ҳақида, яъни тавҳид таълимотига асосланадиган висол тўғрисида сўз бормоқда. Бу илоҳий ваъда жонни ўртади, минг-минглаб ошиқларнинг оромини ўғирлайди:

*Ушшоқларинг гамингда ўлди,
Йўқдур санинг зарраи малолинг.*

Дарҳақиқат, бемалоллик, ўз ишини билиб қилиш – Яратганга хос. Дунёда кўксида иймон нури бўлган инсонки бор Ҳақ деб, Ҳақиқат деб ўзини минг кўйга солади, бошини қайларга урмайди. Лекин кўкдан бир садо бўлса кани – Оллоҳ, гўёки ҳеч нарса бўлмагандек, доимо хотиржам.

Бу ўринда битта ошиқ эмас, минг-минглаб ошиқлар ҳақида гап бораётгани ҳам висол мавзуси ваҳдатул-вужуд фалсафаси асосида ёритилаётганини тасдиқлайди.

Тўғри юрувчи, тўғри ўсувчи ва камол топувчи деган маънодаги «сарви равон» сўзи ҳам шоира назарда тутаётган объектга нисбатан жуда мос келади.

*Чиқмасди ҳануз хатти саводинг
Мусҳафда муборак эрди фолинг.*

Ҳақиқатан ҳам, тақдири азалда пешонасига нима битилгани Қуръони каримда ёзилмаса, одамзод гофилликдан қутулмаган бўлар, яъни илоҳий ҳақиқатни билиш йўлида саводсиз бўлиб қолаверар эди.

*Эй хаста кўнгил, фироқ ичинда
Дам ургали қолмади мажолинг.*

Висол йўли шу қадар қийин, шу қадар машаққатли эканки, ошиқнинг нафас чиқаришга ҳам ҳоли қолмас экан.

Беихтиёр Алишер Навоийнинг куйидаги байти ёдга тушади:

*Толиби содиқ топилмас, йўлга ким қўйди қадам,
Йўлгаким, аввал қадам маъшуқа ўтру келмади.*

Яъни, ҳақиқат излаб, висол умидида йўлга чиққанлар орасида содиқи толиблар – сўнгги манзил сари охирига қадар садоқат билан борадиганлар топилмайди. Чунки бу йўл шунчалик оғир синов эканки, илк қадамданок изланган, исталган нарса рўпарадан чиқмас, маъшуканинг васли осонгина насиб бўлмас экан. Нодирабегим, ёзганидек, чин ошиқ бу йўлда бор-будидан айрилади, ҳатто нафас чиқаришга ҳам қуввати қолмайди. Шунга қарамасдан, лирик қаҳрамон тақдирга тан бермайди, халқнинг кулгиси ва таънаю маломатига қолса-да, ишқ йўлидан қайтмайди. Чунки унинг учун бошқача ҳаёт, бошқача тақдир йўк:

*Эй Нодира, лофи ишқ урарсан,
Маишхури ҳалойиқ бўлди ҳолинг.*

Айтиш керакки, айнан ана шу «висол» тушунчаси тавҳид таълимотидан фарқли равишда замонавий шеърятда ҳам дунёвий ҳолат ва кайфиятлар, ҳис-туйғулар асосида жуда гўзал бадиий ифодасини топганини кўплаб мисолларда кўришимиз мумкин. Бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтирмасдан, шу мавзудаги шеърларнинг энг яхши намунаси бўлмиш куйидаги мисол билан кифояланамиз:

ВИСОЛ

(Қора денгиз шеъри)

Сира кўз ўнгимдан кетмас ушбу ҳол:

Қоя тепасида ёнарди ялов.

Ҳарир либосини ечдию дарҳол,

Денгизга ташилди бир парча олов!

Бу не қисмат эрур? Бу не фалокат?

Бундайин висолга борми ҳеч чора?

Билмай не қиларин, тўлганиб фақат,

Уҳ тортиб юборди денгиз бечора...

(Абдулла Орипов)

Аслида, бу ўринда висол деб аташга лойиқ воқеанинг ўзи йўқ. Тасаввур қилинг, қоя тепасида гўзал бир қиз. У чўмилиш истагида ўзини денгизга отади. Лекин шоир қалбидаги покиза туйғулар орқали бу ҳолатга бадий ранг ва жило бериб, уни инсон қалбига, тафаккурига таъсир этадиган ёрқин образга айлантиради. Бадий образ эса фақат маъно ифодаси эмас, сўз билан баён қилиб бўлмайдиган ҳис-туйғулар, илоҳий кечинмалар ифодаси ҳамдир.

Асосий объект – қоя тепасидаги ялов бир четда қолиб, шеър авжида шоирнинг ишқдан беҳол юраги биринчи ўринга чиқади. Лирик қаҳрамоннинг ошуфта нигоҳида қоя тепасидаги қиз шунчаки соҳибжамол эмас, ял-ял либосдаги ялов – гўзаллик туғи.

Ошиқ қалбнинг ҳиссиётлари кучайгани сари бу ялов юракни ўртайдиган, борлиқни куйдирадиган оловга айланади. Соҳибжамол қиз эмас, шоирнинг қалбидаги туйғулар оловга айланиб боради. Бамисоли бу хилқат қаршисида ожиз қолган лирик қаҳрамоннинг ҳис-туйғулари жунбушга келиб, ўша объект – яловга урилади. Кутилмаган висолдан ҳушини йўқотган денгиз эмас, девона ошиқнинг телба ҳиссиётлардан ҳайқирган уммондек уйғоқ юраги бўлиб туюлади.

Гарчи ҳаётий ҳодисага асосланган бўлса-да, бу шеърдаги висолда ҳиссий-романтик, рамзий руҳ кучли. Қоя билан ҳарир либосдаги гўзал, олов билан денгиз – ана шундай қарама-қарши ҳолат ва манзаралар орқали шоир бу висол замиридаги ҳиссий драмани ёритишга ҳаракат қилади.

Висол бу ўринда на изоҳи, на шарҳи бор жумбоқ, ошиқ учун етиб бўлмайдиган орзу, ушалмас армон. Шунинг учун ҳам у оддий висол тушунчасидан чиқиб, ғамгин ва фожиавий бир ҳолатга айланиб кетади.

Алишер Навоий ёзади:

*Юзинг висолига етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилгил.*

Нима учун кўнгул эмас, кўнгулларнинг ёр висолига етиши ҳақида гап боряпти? Агар бу ўринда дунёвий маънодаги висол ҳақида фикр юритилса, бир киши ҳақида гап бориши керак эди. Демак, бу ўринда ҳам, бизнингча, тавҳид таълимотидаги висол тўғрисида гап бормоқда. Ҳақиқатан ҳам, муборақ манбаларда айтилишича, Ҳақнинг юзини кўз билан кўриб, ақл билан тасаввур қилиб бўлмайди, Унинг васлига фақат покиза кўнгил, руҳий камолот орқали етишиш мумкин.

Маълумки, сочни гажак қилиб турмаклаш, яъни шикан қилиш – чархнинг кажрафторлигига, тақдир синовларига ишора. Бинобарин, бу байт орқали сен ошиқ кўнгилларнинг висолингга етишини истасанг, улар учун синов ва машаққатларни беҳисоб қилгин. Чунки ошиқ ишқ йўлида қанча кўп қийналиб, ўртаниб, унда ўзлигидан асар ҳам қолмаса, ҳеч шубҳасиз, мақсадга – висолга эришади, деган фикр ифода этилмоқда, назаримизда.

Бу фикрни ушбу байтдан олдинги мисралар ҳам тасдиқлаётгандек туюлади:

*Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Ҳамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилгил.*

Яъни, мақсадга — ёр висолига етиш учун ошиқдан, унинг ўзлигидан ҳеч нарса қолмаслиги керак. Бордию нимадир, қайсидир хужайраси омон сақланиб қолса, барча синов ва машаққатлар йўлидан у яна такрор-такрор ўтишга тайёр. Чунки ишқнинг оташин кучи уни батамом забт этган.

Хуллас, бадий адабиётда образлар қудрати, шоирнинг шу образга жо бўлган ҳис-туйғуларининг кучи ва жозибаси билан сўзнинг маъноси қутилмаган тарзда кенгайиб, ўзгача фалсафий-эстетик таъсирга эга бўлади. Бошқача айтганда, сўз шоирнинг қалб қудрати билан образ деб аталадиган бутунлай бошқа сўзга, нозик кечинма ва ҳаёллар, фикрлар мужассамига, шартли белги-аломатга айланади.

Аслида, ҳар қандай сўз аввалбошда худди шундай белги-аломат, рамз сифатида яралган. Кундалик эҳтиёжлар туфайли қайта-қайта ишлатилавериш натижасида, юкорида айтилгани каби, унинг ана шу рамзий мақоми ўзгариб, оҳори тўкилиб, оддий мулоқот воситасига айланиб кетади. Ижодкорнинг маҳорати шундаки, сўзга рамзийликни янгича оҳанг ва либосда қайтаради. Шу тариқа бундай сўзларнинг бадий қуввати орқали минг-минглаб маърифатли аждодларимизнинг қандай ўй-ҳаёллар, кечинмалар билан яшаганини, одамзоднинг қалби ва тасаввурлар дунёсидаги қудрат ва гўзалликни ҳис этамиз.

Одамзодга инсоний ҳис-туйғулар нуқтаи назаридан қараб, баҳо берганингиз сари унинг қалбидаги мўъжизалар очилаверади.

*Кулма, кулма,
Нега куласан
Хиёлат чекканнинг ҳолига?
Нега қўл теккиздинг
Камбағалнинг
Ўғрилардан қолган молига?*

(Абдулла Орипов)

Бу ўринда «Камбағалнинг ўғрилардан қолган моли» деган бутун бир сатр метафорага айланган. Хўш, нима у «Камбағалнинг ўғрилардан қолган моли»? Бунинг сири бошқа бир сатр – «Нега куласан хижолат чекканнинг ҳолига?» деган риторик сўроқ орқали очилади. Яъни, лирик қаҳрамоннинг қалбидаги уят, ор-номус туйғусидан бошқа ҳамма нарсаси ўғирланган. Албатта, «ўғирланган» деган сўз ҳам бу ўринда бошқача маъно касб этади. Аниқроқ айтганда, қаҳрамоннинг бору йўғи – барча бойлиги таланган. У – ҳақоратланган, камситилган, хўрланган, шундан хижолатда. Лекин ана шу хижолат туйғуси – фақат қалбидан нажот кутиши, таъбир жоиз бўлса, қаҳратоннинг аччиқ изғиринида қолган туйғуларини сўнгги либосга – уят ва хижолат пардасига ўрашга уриниши ҳам бир бойлик. Ўғрилардан қолган, ўғрилар, қароқчиларнинг кучи етмаган (Эрнест Хэменгуэйнинг «Инсонни енгиб бўлмайди» деган сўзларини эсланг), улар талашдан ожиз бўлган сўнгги бойлик. Шундай ҳолатда унинг устидан кулиш инсоннинг ўғрилардан қолган ана шу энг охирги моли – ҳиссиётларига чанг солиш, бошқача айтганда, енгилмаган инсонни енгилшга уриниш билан баробар эмасми?

Ўз-ўзидан равшанки, ўғрилар бу ўринда шунчаки мол ўғриси эмас, балки ор-номус, иймон-этикод, ғурур ўғриси, бир сўз билан айтганда, илоҳий нур – эзгулик душмани.

Кўриниб турибдики, оддий бир руҳий ҳолат ифодаси бўлиб туюладиган мўъжазгина шеърда шунчаки сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган катта фожиа, улкан бадий ҳақиқат ўз ифодасини топган. Агар бу ҳақиқатни ҳаёт ҳақиқати сифатида тушунаман, десангиз – шеърхонлик ҳуқуқингиз, бу бадий қолипга тасаввур ва тушунчангиз раво кўрадиган хоҳлаган воқеа-ҳодисани солиб шарҳлашингиз мумкин.

Шу ўринда Алишер Навоийнинг яна бир байти эсга тушади:

*Мен жаҳондин кечтим-у, кечмас менинг жонимдин эл,
Мен илик жондин юдим, чекмас илик жонимдин эл.*

Бу сатрлар ҳам инсонга инсонлар томонидан жабру зулмнинг чексизлиги, одамзоднинг раҳмсизлиги, унинг жисмоний азоблар билан чекланмасдан, рухий азоблар бериб яшашдан роҳатланиши ҳақида.

Тасаввур қилинг, лирик қаҳрамон жонидан қўлини ювиб, қўлтиғига урган, яъни дунёдан умидини узган. Лекин шундай одамлар тоифаси борки, ана шу унутилган жонга қонли панжасини ботириб, азоб беришдан тўхтамайди, энди етар, қўлимни тортақолай, демайди. Фидойи ошиқ висол йўлида жонни ҳам арзимас нарса деб билади. Лекин ана шу «арзимас матоҳ» – жон овчиларининг муддаоси не? Шоирни ана шу дард қийнайди. Улар банданинг худо олдидаги ожизлигини ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун берилган имконият деб ҳисоблайди. Жоҳилликнинг асл сабаби шунда.

Бадиий адабиёт инсоннинг камолоти чегара билмагани каби, унинг фожиаси, тубанлиги ҳам чексиз-чегарасиз эканини қайта-қайта таъкидлайди. Бу ҳақда қанча-қанча асарлар битилмаган дейсиз. Ёзувчи Эркин Аъзамнинг «Шоирнинг тўйи» киссасида ҳам бу муаммо, бизнингча, янгича бадиий талқинини топади. Ушбу асарда ўз тўйига келган шоир аслида бошқача шаклда давом этаётган дафн маросимига, ўз гуноҳлари учун ҳали ҳам тавба қилмаган инсонларнинг хатти-ҳаракатларига гувоҳ бўлади. Натижада ҳаётнинг не-не синовларига, Сибирь совуқларию душман таъқибларига дош берган шоир – Оташқалбнинг оташ қалби (руҳи) бу шармандаликка тоқат қилолмасдан ўзини ўлимга маҳкум этади.

Асардаги шахслар фожиаси асосий қаҳрамонлардан бири – Заҳматкаш домланинг кўнгил кечинмалари

орқали бундай тасвирланади: «Кўз ўнгида нукул бир ман-
зара жонланаверади: қалин қарағайзор четидаги ғариб
қабристонда ғарибона мунғайган бир қабр. Бир тўда одам
уни зўр бериб ковлармиш-у, лаҳимдан ғиштдан бўлак ҳеч
нарсa чиқмасмиш. На бир дона суяк, на бир парча чири-
ган матоҳ, на бир тола соч – фақат ғишт, ғишт...»

Халқимизда «Гўрига ғишт қалаш» деган ибора бор.
У кимсанинг бошига ҳақ-ноҳақ ёғдириладиган қарғиш
ва маломатларни билдиради. Ўтган асрда, мустабид ту-
зум ҳукмронлиги даврида Оташқалб сингари халқи ва
Ватани озодлигини куйлаб ўтган инсонларнинг шаънига
қанчадан-қанча тухмату бўхтонлар ёғдирилди, образли
килиб айтганда, гўрига аёвсиз ғишт қаланди. Бу жараён
узоқ ва турли шаклларда давом этди. Вазият шу даража-
га етдики, ҳатто ўша инсонларни эслаш, уларнинг номи
ва хотирасини тиклаш ниқоби остида ҳам «ғишт қалаш»
маросими давом этаверди. Мустабид мафкуранинг мак-
корлиги ҳам шунда эди. Оқибатда, юкорида келтирилган
бадий матнда тасвирланганидек, Оташқалб каби шоир-
ларнинг номи тилга олинганида фақат ғишт, яъни тухмату
маломатдан бошқа нарсa эсга олинмайдиган бўлиб қолган
эди. Ёзувчи халқ тилида кўп қўлланадиган ўша ифодани
таъсирчан метафорага айлантиради ва Оташқалбнинг фо-
жиасини ҳам, давр фожиасини ҳам китобхон кўз ўнгида
янада кучлироқ гавдалантиришга эришади.

Бутун бир асарнинг сюжетиға сиғмаган воқеа ва таф-
силотлар биргина ташбеҳга жам бўлади. Образли фикр-
лашнинг кучи ҳам, жозибаси ҳам шунда.

Сирасини айтганда, аллақандай ғамгин, мажозий
руҳда ёзилган бу асарнинг ўзи бошдан-оёқ метафора, де-
сак, адашмаймиз. Чунки ҳар бир тасвир, ҳар бир образ
ортида бутун-бутун воқеалар, тарих ва тақдирлар мужас-
сам.

Ҳақиқий бадий асар шундай универсал ҳодисаки,
йиллар ўтиши билан унинг мазмуни янгича маъно

кирралари билан бойиши, ўзгача сифат касб этиши мумкин. Атоқли шоиримиз Ғафур Ғуломнинг машҳур «Соғиниш» шеърисидаги илк сатрларни эсга олайлик:

*Зўр қарвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш.*

Атеистик қарашлар авжига чиққан бир даврда улкан инсоний қалб, чуқур соғинч ва изтироб билан ёзилган бу сатрларни бугун ўқиган шеърхон қандай хиссиётларни кўнглидан кечиради? Муаллиф қуёш деганда фақат табиат ҳодисасини назарда тутган, десак, шеърининг сўз санъати экани ҳақидаги фикримиз қаерда қолади? Табиийки, ҳозирги китобхон бутун дунёнинг мураббийси худо эканини яхши билади ва қуёш образи орқали айнан Уни тушунади. Шундайликка-ку шундай. Лекин бундан 50–60 йил муқаддам қуёш деганда фақат «жонажон партия» ёки «халқлар отаси»ни назарда тутиш мумкин эди. Лекин орадан шунча вақт, синов ва машаққатлар ўтиб, бу сатрлар бадиий ҳодиса сифатидаги ҳақиқий кадрилини топгани, образлари янгича руҳ ва мазмун касб этиб бораётгани ҳайратлидир.

Биз одатда бадиий адабиётнинг асосий вазифаси эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий қарама-қаршилик ҳамда курашлар, фожиаларни кўрсатишдан иборат, деб бу соҳанинг йўналишини биров торайтириб, жўнлаштириб қўйгандек бўламиз. Аслида, бадиий адабиётнинг мавзулар доираси, унинг ижтимоий вазифасини ҳам аниқ белгилаб, чегаралаб бўлмайди. Баъзан яхшилик ва эзгулик ўртасида қам қанчадан-қанча зиддиятлар содир бўлади. Шу ўринда Шекспирнинг «Отелло» драмасини эслайлик. Оддийлик, ўпқорилик, қайноқ муҳаббат, телбаларча ошиқлик рамзи бўлган Отелло билан унинг зидди – ўта айёр ва фирибгар, совуққон, иблис Яго ўртасидаги қарама-қаршиликни

тушуниш мумкин. Лекин ана шу Ягонинг фитналари билан поклик ва эзгулик тимсоли бўлмиш Дездемонанинг қотилига айланган Отелло ҳақида неча асрлардан буён баҳс-мунозаралар давом этади. Бундай бадиий ечим тимсолида муҳаббат ҳам, худди табиат ҳодисалари каби, энг юксак нуқтага кўтарилганидан сўнг бошқача сифат касб этиши — нафратга айланиб кетиши ҳеч гап эмаслигини кўриш мумкин. Лекин Шекспир даҳоси инсониятни эзгулик, гўзалликни севиш масъулиятидан мудом огоҳ этиб келади: севиш яхши, аммо севган, севилган юрак таъсирчан (замонавий таъбир билан айтганда, «очик система») бўлиб қолади. Таъсирчан, «очик» юракка эса тажовуз қилиш имконияти яхшилиқдан кўра ёмонликда кўпроқ бўлади. Эҳтимол, шунинг учун Шарқда севгини пинҳон тутиш лозимлигига алоҳида урғу бериб келингандир.

Сўз дунёси — асов бир денгиз. Унинг ғалаёнларида сузиш осон эмас. Гарчи бугун шоир ва ёзувчиликни даъво қилиш одатий ҳолга айланиб бораётган бўлса ҳам, аслида том маънода ижодкор бўлган сўз заргарлари бармоқ билан санарли. Шу маънода, истеъдоднинг 99 фоизи меҳнат, деган фикрда ҳам жон бор. Чунки одам образли фикрлаш борасида ҳар қанча қобилятли бўлмасин, етарли филологик билим ва малака, лингвистик тажрибага эга бўлмаса, бошқача айтганда, унинг қалбидаги истеъдод учкунига бадиий сайқал бериб, айтганини «улусга марғуб» (Алишер Навоий таъбири) этишга қодир қурол бўлмаса, ёзганлари қуруқ даъво бўлиб қолаверади.

Маълумки, ҳар бир тил ўзи мансуб бўлган халқ ва миллат руҳиятининг таркибий тузилиши — унинг ҳис-туйғулари, фикр ва кечинмаларининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларини, қисқача ифода этганда, уларнинг асл табиатини акс эттиради. Шунинг учун ҳар бир миллатнинг тили унинг руҳиятига, маънавиятининг таркибий тузилишига мосдир. Шунинг учун ўзбекнинг ички кечинмаларини ўзбек тилида, французнинг қувонч ва из-

тиробларини эса француз тилида тасвирлаш осонроқ кечади. Бундай илоҳий мувозанат ва уйғунликни бузиш эса табиат қонуниятларига қарши бориш билан баробар. Бадиий адабиётда, санъатда қаҳрамон характери аввало унинг нутқини индивидуаллаштириш орқали тасвирлаш тажрибаси шаклланиши ва асрлар давомида амал қилиб келаётгани ҳам бежиз эмас. Шу боис Ғарб дунёсидаги машҳур асарлар таъсирида оддий юртдошларимизни ҳам худди ғарбча ўйлаб гапирадиган инсонлар қилиб тасвирлаш ҳолатларини – нафақат миллий заминдан йироқлик, балки бадиий адабиётнинг оддий талабларини ҳам билмаслик сифатида баҳолаш тўғри бўлади.

Ижодкор зиёлилар ўртасида одатда одам бор овоз билан айтишга тортинадиган, «Адабиёт – миллатнинг виждони» деган баландпарвоз гаплар ҳам бор. Аввало, халқимизнинг энг буюк бойлиги бўлган она тилимизни асраш ва ривожлантириш ҳақида ўйласак, шу йўлда меҳнат қилишдан қочмасак, ҳеч шубҳасиз, ана шу «виждон»нинг уйғоқ бўлишига ҳам эришган бўлардик.

Албатта, бизнинг бири – тоғдан, бири – боғдан олиб ёзилган бу фикрларимиз бадиий адабиётдек ўта сирли ва ноёб ҳодисанинг асл моҳиятини тушунтириш, унинг гўзаллик ва жозибасидан баҳраманд этишдек мураккаб вазифани адо этишга даъвогарлик қилолмайди. Биз фақат инсоннинг қалби мўъжизаларга тўла экани, буни уларнинг ифодаси бўлган сўз орқали ҳис этиш мумкинлиги ҳақида фикр юритмоқчи эдик, холос.

2004 йил

АЛИШЕР НАВОЙ ҲАҚИДАГИ ҲАҚИҚАТЛАР

Бу китобни унча-мунча асарни тан олмайдиган, ҳаётининг катта қисмини таҳрир санъати – она тилимизнинг ифода қудрати ва гўзаллигини асрашдек бир қарашда

кўзга ташланмайдиган, лекин манаман деган олимнинг меҳнатидан кам бўлмаган ғоят машаққатли ишга бағишлаган, илмий ва ижодий жараёнлардаги бошқалар сезмаган жиҳатларни билиб, англаб юрадиган устозимиз тақдим этди. Бошида бир варақлагандек бўлдим-у, эътибор бермадим: ҳозирги кунда нима кўп – китоб кўп, ким кўп – қоғозга жабр қилиб, ўз номини тарихга муҳрлашга уриниб юрган кўп.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб нимадир бўлди-ю яна китобга кўзим тушди. Диққат қилмаган эканман, ички саҳифада – илмий муҳаррир деган жойда мен учун жуда қадрли инсон, талабалик йилларимда меҳридан, илму ҳикмат тўла маърузаларидан баҳраманд бўлган беназир аллома Ботирхон Валихўжаевнинг исми шарифи битилган эди.

Раҳматли домланинг ҳар гал машғулот аввалида бироз дардчил, лекин мулойим оҳангда айтадиган «Рухсат берсангиз, мен бошласам» деган сўзлари қулоғимда жанглангандек бўлди.

Узоқдан инсон қораси кўриниши билан таққа тўхтаб, кўлини кўксига қўйиб, «Қани, марҳамат қилсинлар!» деб йўл бўшатадиган, «Домла, ўзингиздан бўлсин», дейишингиз билан «Шундайми, майли, майли» деб, хижолат тортгандек табассум қилиб қўядиган, доимо ўй-фикр гирдобиде юрадиган бу илм-маърифат фидойисининг назари тушган китобга бепарво қараганим учун ўзимни қойидим.

Тадқиқотни ўқишим билан ҳайратга тушдим – унинг ҳар бир саҳифаси Ботирхон Валихўжаевга хос зукколик ва теранлик, заҳматкашлик билан битилган эди. Қайта-қайта китобнинг муқовасига – бу ғоят мураккаб мавзудаги монографиянинг муаллифи ва номланишига қарайман: Шухрат Сирожиiddинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий типологик-текстологик таҳлили (Тошкент, «Akademnashr», 2011 йил).

Оддий, таъбир жоиз бўлса, ишчи ном, ҳеч қандай бандпарвозлик, ортиқча даъво йўқ. Лекин гап номда эмас, моҳиятда. Моҳият эса биз йиллар давомида орзу қилган ҳақиқат – ҳазрат Алишер Навоийнинг асл сиймоси, унинг мураккаб тақдири, ҳаёт йўлларини фақат ва фақат илмий даллилар асосида холис ва ҳаққоний ифода этиши билан ғоят қадрли.

Шухрат Сирожиддиновнинг ушбу тадқиқоти ҳақида фикр юритар эканмиз, назаримизда, «Ҳақиқат эгиледи, лекин синмайди» деган машҳур нақлни эсга олиш ўринли бўлади. Муаллиф Алишер Навоий ҳақидаги ҳақиқатнинг қачон, қайси даврда, айнан қандай тарихий, ижтимоий-сиёсий вазиятда, қандай объектив ва субъектив сабаблар туфайли эгилгани ва нима учун синмай қолганини йиллар мобайнида амалга оширган кузатишлари, қиёслаш ва таққослашлари асосида ғоят қизиқарли усулда баён этади. Масалан, Алишер Навоийнинг отаси – Ғиёсиддин Кичкина номи билан боғлиқ турли версия ва қарашларни бир махражга келтириб, аниқ хулоса чиқариш учун мамлакатимиз ва хориждаги фондларда сақланаётган ўнлаб қўлёзмаларни солиштириб чиқишига тўғри келганининг ўзи муаллифнинг машаққатли изланишларидан яққол далолат беради.

Ҳаёт, тақдир инсонни не қўйларга солмайди. Шундай вазиятлар бўладик, қилни қирқ ёриш иқтидорига эга бўлган аллома зотлар ҳам кичик бир эътиборсизлик туфайли ҳақиқат чизиғи ўтган нуқтадан чекиниб, ўзи билмаган, хоҳламаган кўчаларга кириб кетади. Буни қарангки, ана шундай адашишлар туфайли Алишер Навоий ҳақида «уйғур бахшиларида», «Абусаид Мирзонинг муҳолифи», «Самарқандга сургун қилинган», «Астрободга сургун қилинган» деган, тарихий ҳақиқатга мутлақо зид бўлган талқин ва изоҳлар пайдо бўлган экан.

Айниқса, тадқиқот муаллифининг Алишер Навоий ва Абусаид Мирзо муносабатлари тўғрисидаги илмий

далилларга асосланган янгича қарашлари темурийлар даври тарихи, маданияти ва адабиётини ҳаққоний тушуниш ва англашда алоҳида аҳамият касб этади. Шунингдек, буюк шоирнинг Самарқандга бориши, Самарқанддан Ҳиротга – Ҳусайн Бойқаро саройига қайтиши, дастлаб муҳрдорлик, кейинчалик эса бош вазирлик вазифасидан истеъфога чиқиши каби таржимаи ҳолининг муҳим саҳифалари синчковлик билан ўрганилиб, шу пайтга қадар кўпчиликка номаълум бўлган қизиқарли факт ва рақамлар, фикр ва хулосалар билдирилади.

Таъкидлаш жоизки, мутолаа жараёнида муаллиф томонидан аниқланган ҳар бир янги факт ортида нақадар мураккаб воқеа-ҳодисалар, тарихий шахсларнинг эл-юрт, давлат тақдирига муносабати, уларнинг қувонч ва изтироблари ётганини ҳис этамиз. Ҳар бир янги далил онгу тафаккуримизда йиллар давомида шакллантирилган тушунча ва тасаввурлар оқимини бутунлай янгича ўзанга буриб юборади. Биз «миллий ўзлик» деб атайдиган, барча ҳис-туйғу ва тушунчаларимиз негизида турадиган заминнинг энг муҳим таянч нукталарини қайтадан топгандек бўламиз.

Асл бойликни сохталаштириш, унинг устида хирапашшадек айланиб, енгил-елпи обрў топишга интилувчилар ҳамма замонларда ҳам бўлади. Алишер Навоийнинг муборак сиймоси, унинг ноёб асарлари атрофида ҳам, мана, қарийб олти асрдирки, шундай савдолар давом этади. Муаллиф бундай ҳаракат ва хуружлар ҳақида тўхталиб, тарихдан бир қанча мисоллар келтиради. Чунончи, Фурсат Шерозийнинг «Осори Ажам» тазкирасида «Амир Алишер Наво деган жойдан ва Наво Табаристон ерларидадир» деган сохта гаплар битилгани, Ҳожи Абдулазим Шаръийнинг «Айнут-таворих» тўпламида «...ал-мутахаллус ба амири Навоий Нишопурий, шогирд ва муриди мавлавий Жомий», «Оташкада» китобида эса

Алишер Навоийнинг форсий тахаллуси Фоний эмас, Фаноий деб ёзилганидан куйинади.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ воқеаларга атаб тарих жанрида битилган шеърӣ сатрларнинг китобдан-китобга ўтиб, ўзгариб, бадий-фалсафӣ хусусиятларини йўқотиб боргани ҳам алоҳида таҳлил этилади. Шу тариқа муаллиф барчамизни буюк мутафаккир шоиримиз ҳақидаги асл ҳақиқатни, унинг бебаҳо меросини асрашга чақиргандек бўлади. Чиндан ҳам, билимдонлик даъвоси билан баъзан бор нарсани йўқ қилиш, эзгу қадриятларга соя солишга уринадиган кимсалар яна пайдо бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди.

Китобни ўқир эканмиз, Алишер Навоӣ шахсиятига, улуғ аждодимизнинг ҳаёти ва ижодига тарихий ва илмӣ далиллар асосида эмас, балки собиқ ҳукмрон мафкура тамойиллари негизида ёндашилгани туфайли бу борадаги ҳақиқат эгилиб, букилиб қолмасдан, бамисоли ўргимчак тўридек чалкашиб кетганига ишонч ҳосил қиламиз. Айниқса, буюк шоирни салкам инқилобчига айлантириб, шоҳга ҳақиқатни айтишдан, ҳатто уни фош этишдан чўчимайдиган бетгачопар, ғазабнок бир инсон сифатида кўрсатиш йўлидаги ҳаракатлар нафақат Алишер Навоӣни, балки халқимиз менталитетини, унинг қадрият ва анъаналарини билмаслик, тушунмаслик, менсимаслик оқибати эди. Бундай нотўғри қарашлар СССР даврида ёзилган илмӣ тадқиқотлар, дарслик ва ўқув қўлланмалари, кино ва театр асарлари, адабий-бадий тўпламлар орқали онгимизга сингдирилди.

Шухрат Сирождидинов бундай ўта юзаки ёндашувлар ҳақида тўхталар экан, янги илмӣ хулосаларни алоҳида таъкидлайди: «Афсуски, яқинда нашр этилган баъзи тадқиқотларда ҳам эскича фикрлаш ҳукмронлик қилмоқда. Улардаги камчиликларни бартараф этишда қуйидаги нукталарга эътибор қаратиш сўралади: би-

ринчидан, Алишер Навоий султонга тобе киши сифатида ҳеч қачон унга ҳақиқатни баралла айта олмаган, балки мавриди билан тушунтиришга уринган (Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асаридаги Навоий ва етим бебошлар воқеасини эсланг). Иккинчидан, Навоий султонга заҳарли сўз айтиш ёки дакки бериш у ёқда турсин, подшоҳнинг қатъий қарорига қарши кескин гапиришга ҳам журъат эта олмаган. Бундай муносабат фақат унга ва ўша даврга тааллуқли бўлмай, балки ҳукмдорлар ва тобеинлар ўртасидаги муносабатлар мезонини белгилайдиган қоидадир... Учинчидан, Алишер Навоий, баъзи тадқиқотларда айтилганидек, Астрободга оғзаки буйруқ билан эмас, балки махсус фармон асосида юборилган (147-бет).

Ҳақиқатан ҳам, собиқ ҳукмрон мафкура бир томондан Алишер Навоийни буюк ўзбек шоири сифатида улуғлагандек бўлар, иккинчи томондан эса бу мумтоз зотга оддий ўзбекона фазилатларни ҳам раво кўрмас – уни ўз дўсти ва ҳукмдорига қарши бош кўтарган, дин арбобларининг устидан кулган исёнчи шоир қилиб кўрсатишга уринар эди. Буларнинг барчаси иккиюзламачилик, бетаъинликнинг ёрқин кўриниши эди.

Аслида, Алишер Навоий андиша ва ҳамиyat, дўстга сайдоқат бобида тенгсиз бўлгани манбалардан яхши маълум. Ул зот подшонинг яқин кишиси – ичкилардан экани, ҳукмдорга тўққиз мартагача хатосини айтиш ҳуқуқига эга бўлишига қарамасдан, сўзда ҳам, амалда ҳам доимо ўз ҳаддини билиб иш тутади. Бутун ҳаётини мамлакат равнақи, юрт ободлиги учун бағишлаган улуғ шоир ўзидан ҳам кўра дўсти ҳақида кўпроқ қайғуради. Чунки унинг тимсолида салтанат таянчи, эл-юртининг тинчлиги, осойишталиги, адолат барқарорлигини кўради.

Биз одатда Алишер Навоий асарларининг тили, руҳи ва фалсафаси жуда мураккаблиги, уларни тушуниш кийин экани ҳақида кўп гапирамиз. Лекин бу ҳолатнинг

сабаблари ҳақида ҳамма вақт ҳам бош қотиравермаймиз. Сабаблар эса, «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий типологик-текстологик таҳлили» китобида кўрсатиб, исботлаб берилганидек, оз эмас. Энг ёмони – Навоийни тушуниш, шарҳлаш ва тарғиб этиш у куйлаган ғояларга амалда мутлақо қарши бўлган ва бизни ҳам зимдан шу руҳда тарбиялашга интиладиган зўравон тузум ихтиёрида эди. Навоийни тушуниш, англаш учун аввало Навоий ҳақидаги ҳақиқатни билиш керак эди.

Бундай имконият фақат мустақиллик туфайли юзага келди. Шунинг учун ҳам «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий типологик-текстологик таҳлили» монографиясининг ҳар бир боби катта қизиқиш ва ҳаяжон, аини вақтда ўзимиз огоҳ бўлмасак, энг бебаҳо бойлигимиз, шаънимиз, ғуруримиздан ажралиб қолишимиз ҳеч гап эмаслигини англаш туйғуси билан ўқилади. Китобнинг энг муҳим амалий аҳамияти ҳам шунда, деб ўйлаймиз.

Китобнинг ҳар бир боби ўткир драматик воқеа-ҳодисалар талқини, бой фактик ва аналитик материаллар таҳлилидан иборат. Уларнинг ҳар бири тарихий жанрдаги янги-янги бадий асарлар учун мавзу ва материал бериши мумкин.

Албатта, жиддий мавзуда ёзилган ҳар қандай илмий тадқиқот каби, мазкур асар ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Масалан, Алишер Навоийнинг Самарқанддаги аҳволи ҳақидаги фикрлар бир неча ўринда айнан такрорланади. Ҳаж масаласидаги талқинларда ҳам такрорлар мавжуд.

Бундан ташқари, «Демак, маълум бўладики, 1481–1497 йиллар орасида ўтган 16 йил ичида Навоий ҳажга бориш учун рухсат сўраб мурожаат этмаган. Тарихий асарлардаги маълумотларга қараганда, Султон Ҳусайн ҳукмронлигининг энг тинч даври **шу беш йилдир**» (таъкид бизники – М.Қ.) каби мантиқан боғ-

ланмаган, айнан қайси беш йил назарда тутилаётгани англашилмайдиган иборалар бор.

Мана бу жумла эса одамни хайрон қолдиради: «Шуниси ажабланарлики, «Вақфия» ёзилганидан 18 йил ўтиб, Навоий **негадир** (?) яна ҳаж сафарига қатъий отланади» (173-бет).

Бизнингча, Алишер Навоий мусулмон сифатида, қайси фурсатда бўлмасин, ҳаж сафарини ихтиёр этишга ҳақли эди. Бунинг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ.

Китобда тахирирталаб ўринлар ҳам бор.

Ўз-ўзидан равшанки, бундай жузъий камчиликлар мазкур асарнинг илмий-амалий қимматини асло камай-тирмайди.

Монография муқаддима, уч боб ва хотимадан иборат. Китоб сўнгида уч қисмдан иборат илова ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилган. Биринчи иловада илк манбалар ва улардаги Алишер Навоий ҳаётига оид маълумотлар келтирилган. Иккинчи илова «XV аср зиёлилари Алишер Навоий мадҳида» деб аталади. Тан олиш керак, бундай ном монографиянинг руҳи ва мазмун хусусияти – характериға мос эмас. Чунки муаллиф бу манбаларни ўз фикрларини тасдиқлайдиган тарихий ҳужжатлар сифатида келтирган. Мадҳ этишда эса тарихий ҳужжатларға хос холислик бўлмайди, кўпроқ мактов ва муболаға бўлади.

«Зиёлилар» деган тушунча тилимизда йигирманчи асрда пайдо бўлди. Навоий даври учун эса «иждод аҳли», «маърифат аҳли», «қалам аҳли» деган тушунчалар хос эди.

Учинчи илова эса «Алишер Навоий ўзи ҳақида» деб аталади.

Иловаларнинг бундай тартибда, монография муаллифининг изоҳи ва таржималари билан берилиши китобнинг илмий-амалий қимматини янада оширади. Мазкур иловалар ва улардаги тарихий далиллар китобхоннинг мустақил фикр юритиб, ўз хулосасини чиқариши, заурurat туғилганда эса муаллиф билан мунозараға кири-

шиши учун имкон беради. Мунозарали ўринлар эса йўқ эмас. Масалан, иккинчи иловадаги Мирзо Ҳайдар Дўғлот фикрларини олайлик. Шухрат Сирожиддинов ушбу тарихий сиймонинг «Ва ў марде буд, дар ғояти зарофату андом (зарофатул-андом бўлса керак – М.Қ.)» деган сўзларини «У жуда маданиятли, ўткир фаҳмли инсон эди», деб таржима қилади.

Маълумки, «маданиятли инсон» (культурный человек) деган тушунча тилимизда кейинги асрларда пайдо бўлди. Қолаверса, оддий касб эгаси – ўқитувчи, шифокор ёки санъаткорни ҳам, ён-атрофидаги инсонларга нисбат берган ҳолда, жуда маданиятли инсон дейиш мумкин. Лекин юқорида зикр этилган мисолда фавқулодда ноёб фазилатга эга бўлган даҳо шахс ҳақида сўз бормокда.

Луғатларимизда зарофат – зукко, гўзал, андом эса – қадди-баст, ташқи кўриниш маъносида изоҳланади. Бинобарин, келтирилган парчада Алишер Навоийнинг мард ва олийжаноб, ғоят зукко ва зариф инсон бўлгани таъкидланаётгандир...

Модомики, бир иловадаги иккита сўз юзасидан шунча фикр-мулоҳаза туғилаётган экан, аён бўлади, мазкур иловалар монографияда билдирилган янги фикр ва қарашларга аниқ манбалар, далиллар асосида муносабат билдиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Бир сўз билан айтганда, Шухрат Сирожиддиновнинг «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий типологик-текстологик таҳлили» китоби мустақиллик йилларида навоийшуносликда эришилган ўзига хос янгилик. Бу эса буюк мутафаккир бобомиз асарларидан деярли ҳар куни баҳраманд бўладиган барча юртдошларимизни хурсанд қилиши табиий. Алишер Навоий ҳақидаги ҳақиқат – халқимиз, миллатимиз ҳақидаги ҳақиқат. Бизнинг вазифамиз, Навоий даҳоси олдидаги бурчимиз – бу ҳақиқатни англаш, ундан зарур сабоқ ва хулосалар чиқариб яшашдан иборат.

2012 йил

ЯНГИ ЙИЛ СОВҒАСИ

ёхуд бир ҳикоя таҳлили

Бу ҳикояни ўқиб, муаллифга қўнғироқ қилдим. «Э, у эски нарса, қаранг, ёзилган бўлса керак», – деди бироз ўнғайсизланиб. Қарадим, дарҳақиқат, азим чинор соясидаги митти чумолидек бир қора кўринди: 1984 йил.

Аслида, эским, янгими – нима фарқи бор, яхши асар бўлса бўлди-да!

Ўқиганим – ёзувчи Эркин Аъзамнинг Янги йил арафасида «Китоб дунёси» газетасида чоп этилган «Манана» ҳикояси эди. Илгари ўқиган бўлсам бордир, аммо буниси бошқа – аввалгиларга ўхшамас.

Сафар – инсон ҳаётининг ажралмас қисми. Йўл бошиш асносида одам турли тақдирлар, воқеа-ходисаларга дуч келади. Баъзан ҳатто ишониб-ишонмайдиган саргузаштлар рўй бериши ҳам ҳеч гап эмас. Айниқса, Янги йил арафасидаги сафар таассуротлари алоҳида эсда қолади. Шунинг учун бўлса керак, жаҳон адабиёти ва санъатида бу мавзуда кўплаб асарлар яратилган. Хусусан, «Ҳолливуд» киноижодкорлари суратга олган «Титаник» фильми кўпчиликка яхши маълум.

«Манана» ҳикояси ҳам Янги йил арафасидаги саёҳат таассуротлари асосида ёзилган. Ҳикоя қаҳрамони ижодий сафар билан Гуржистонга боради. Бу диёрнинг қадимий тарихи, гўзал табиати, афсонавий паҳлавонлари ҳақида кўп эшитганмиз. Лекин қаҳрамонимизни ҳаммасидан ҳам кўра шу юртнинг дилбар қизи – меҳмонларга йўлбошловчилик қилаётган Манана мафтун этади.

Қиз чиндан ҳам гўзалмиди, йўқми – муаллиф бу ҳақда ҳеч нарса демайди. Сирасини айтганда, асосийси бу эмас. Асосийси – инсон инсон билан тирик. Одам одамга интилади, бир-бирининг калбини, юрагини билгиси, маъ-

навий оламига саёхат қилгиси келади. Кўнгил кўнгилга тўғри келса, ўртада меҳрга, муҳаббатга ўхшаш бир нарса пайдо бўлиши мумкин. Негаки, ишқ одамийликка зид эмас, аксинча – одамийлик билан ростдир.

Дарвоқе, ҳикоя қаҳрамони кизни севиб қоладими? Севги, десак, инсонни, унинг ҳис-туйғуларини жуда жўн, юзаки тушунган бўламиз. Севги эмас, десак, яна нимадир хатога йўл қўйган бўламиз.

Мананахон-чи, бошқа республикалардан келган шунча барно йигитлар қолиб, унинг битта «қоравой»га парвона бўлишини қандай тушунса бўлади?

Муаллифнинг хулосаси эса бундай: одам одам билан учрашди, одам одамга меҳрини, дардини айтди ва бир-бирини тушунди – муҳими шу. Ўртада аллақандай узр қолди. Ҳамма гап ана шунда.

Ҳикояда самимий қалбларнинг ўзаро меҳри, муҳаббати, покиза туйғу ва кечинмалари дабдурустан тушунтириш, изохлаш қийин бўлган ўзгача бир маъно касб этади, жозибали тус олади. Дунёнинг қайси бурчагида яшамасин, кўнгли тоза одамларнинг бир-бирини тушуниши қанчалик осон, бир-бирига бўлган ишончи, ҳурмати қанчалик гўзал ва таъсирчан!

Шуйтиб, денг, тоғ тепасидаги кўҳна қасрда уюштирилган шоҳона базмда ҳикоя қаҳрамони Манананинг қаршисида ўтириб қолади. Пайдар-пай қадах сўзлар айтилиб, «анави нарс»дан анча-мунча отилади. Ҳис-туйғулар жўш уриб, қалб тубида мудраб ётган сезгилар уйғонгандек бўлади. Ўзбек-да, икки йигит билан шакарғуфторлик қилиб ўтирган қизга кўзи тушади-ю, Бойбўридан аразлаган Бойсари каби, ҳикоя қаҳрамонининг орияти кўзиб, ташқарига отилади. Манана, хато қилганини англагандек, унинг ортидан чиқади.

Аразчи қаҳрамонимиз рашки келганини яшириб ўтирмайди. Қиз эса, рашк учун ҳеч қандай асос йўқлигига ишора қилгандек, ўзи билан куюк суҳбатлашган йигит-

лардан бири университетда бирга ўқиган, анчадан буён кўришмаган курсдоши, ёнидагиси эса унинг ўртоғи эканини айтади. «Боя кетишди-ку улар, кўрмадингизми? Маст бўлиб қолибсизда, генацвали», деб изох беради қизгина. Изох бермаслиги, менинг шахсий ҳаётим билан нима ишинг бор, дейиши ҳам мумкин эди. Айтмайди, меҳмон – атойти худо, Яратганининг неъматиди. Қолаверса, бу оддий меҳмон эмас, Грузиянинг меҳмони! Бир мусофирнинг кўнглини олиш учун шунча жонсарақлик, шунча куйиниш...

Манана, юринг, бирпас айлантириб келай, деб, қахрамонимизни пастликдаги дарахтзор сари бошлаб кетади, бу шунчаки узрхоҳлик, таъбир жоиз бўлса, компенсация эмас эди, албатта.

Ўзбекистонлик меҳмон хотини билан мана шундай Янги йил арафасида танишиб қолгани, кейин байрамни биргаликда кутишгани, сўнгги йилларда эса Янги йил кечаси негадир зерикиб, ухлаб қолиши ҳақида гапириб беради.

Одатда ичидагини яшириб ўтирмасдан, шартта-шартта айтадиган инсонларни «дангалчи» деймиз. Манана ҳам табиатан ана шундай: мардга – мард, дангалга – дангал.

Эртаси куни Тбилиси шаҳри бўйлаб қилинган саёҳат, икки ёшнинг масжиддан ибодатхонага, ибодатхонадан масжидга қилган зиёратлари, қизнинг озгина шамоллаган бўлишига қарамасдан, меҳмонни бир зум холи қолдирмаслиги ва кетар ҳаддида кузатиб қўйишини айтиб, «Қани, менсиз бир қадам жилиб кўринг-чи, самолётингиз ердан кўтарилармикан!» деб дўстона пўписа қилиб қўйиши – барчаси кейинги йилларда Янги йилни мудом «зерикиб» ўтказадиган одам учун энг яхши совға эди.

«Унга боқаркансан, негадир ҳадеб ўзбекча гапиргинг келаётганини сездинг. У худди тилингни тушунадигандек, худди ўз тилингда гапиришингними ёки шунга яқин

бир мўъжизаними кутаётгандек, сурмаранг кўзларини сендан узмай турарди», деб қаҳрамоннинг айнаи ўша бетакрор лаҳзалардаги руҳий кечинмаларини ифода этади ёзувчи.

Ҳақиқатан ҳам, инсон қалбидаги энг азиз ва муқаддас сўзлар одатда она тилида айтилади, она тили юракнинг бутун тафти ва ҳис-ҳаяжонларини яққол ифода этгандек бўлади: Ватан, она, ёр, севги, муҳаббат ва ҳоказо... Лекин, начора, одатда қалбнинг тубидан отилиб чиқадиган бундай сўзларни ҳаммага ҳам, ҳамма вақт ҳам айтиб бўлмайди. Ҳатто, Манана каби шу қадар жозибали, оқила қизга ҳам!

Нимасини айтасиз, ҳамма нарсанинг бошланиши яхши, бошланиши гўзал. Нарёғида эса – синов ва масъулият, ҳижрон ва азоб. Машҳур кўшиқда айтилганидек, «Кўринди аввалда ишқ осон, бошланди сўнг мушкуллар».

«Кўйинг, мана шундай юрганимиз маъқул», дейди қиз ҳам айнаи шу ҳақиқатни англагандек. Яъни, ёпиғлиқ ишқ қозони ёпиғлиғича қолсин.

Ажабки, воқеалар оқими ҳам икки қалбнинг истаги бўйича кетади. Таржима иборалар оҳангида айтадиган бўлсак, вазият ана шундай хоҳиш фойдасига ўзгаради: ўша кунги узоқ айланишдан сўнг қаҳрамонимиз ҳаётида «пок гўзаллик даҳоси каби» пайдо бўлган бир кунлик дўст – Манананинг шамоллаши зўрайиб, кечга бориб иситмалаб ётиб қолади.

Айрилиқ онлари яқинлашгани сари қаҳрамоннинг кўнглига ғулғула тушади. Ёзувчининг айрим ҳикояларида учрайдиган ҳолат – ғурбат, маломат мотивлари баралла янграй бошлайди: э, бунақа сафарни ўйлаб топганиям, бу мусофир юртда нима бор эди ўзи, ўтирмасмидинг иссиққина уйда, бола-чақанинг олдида Янги йил кутиб? Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмас экан-да, пешонамга барибир Янги йилни яккамохов бўлиб, зерикиб ўтказиш ёзилган экан!

Кўп ўтмасдан, сахнада яна бир қиз – Манананинг синглиси пайдо бўлади. Ғурбат оҳанглари тугаб, яна нурафшон лаҳзалар бошланади. Лафз – ҳалол, айниқса тоғликлар учун гапдан қайтиш йўқ, қиз кузатишга чиқолмаганидан хижолат бўлиб, узр сўраб, синглисини аэропортга юборибди. Соат ўн иккига яқинлашиб қолган, ҳадемай янги йил киради. Ҳамма нима ташвишда-ю, қизи тушмагур нима ташвишда! Яна денг, иссиғи ошиб, ўзи билан ўзи бўлиб ётган одам!

Шербаччада шернинг шиддати, деганларидек, Нананинг химмати, тантилиги опасиникидан кам эмас экан. Самолётнинг учишига ҳали беш соат бор. Қизгина эса, «Мен сизни самолётгача кузатишим керак, Манана тайинлаган, сизни бундай ташлаб кетсам, Манана хафа бўлади», деб туриб олади. Ажабо, етти ёт бегона бамисоли туғишган жигардек меҳрибон. «Кўр, найлади ишқинг мени», деса, дегулик. Бу тенги қизлар «Янги йилни кўчада кутаманми?» деб аzza-баzza жанжални бошлаб юборган бўларди.

Шу ўринда ҳикоянинг кульминацияси – авж нуқтасига эътиборингизни тортсак: «Чарчоқданми, хиёл мудраб кетибсан. Бир маҳал кўзингни очсанг – Нана жонсарак, тараддудга тушиб қолган; у боя ўзи кўтариб келган тўрвадан шоша-пиша аллақандай вино чиқарди-да, ёнмаён ўтирган эмизикли аёлданми сўраб олган балдокли пиёлаларга кулқиллатиб қуйди, бирини сенга тутқазиб, телевизорга ишора қилди:

– Янги йил, Янги йил кирди! Табриклайман!

Залда ғала-ғовур авжига чиққан, баланд-баланд хитоблару қадахларнинг бетартиб жаранги янграб эди.

Янги йил шу тариқа – сен асти кутмаган ажаб-антиқа бир шароитда кириб келди. Нана икковлон телефонга қараб чопдиларинг. Навбатларинг етгач, Нана трубкани олиб, «Манана, Манана!» деб кичқирди, сўнг грузинчалаб алланималарни гапирди, афтидан,

опасини байрам билан кутлади, «горчичник» деган сўзнигина тушуниб колдинг, холос. Кейин трубкани сенга берди.

– Манана! – дединг ҳаяжондан энтикиб. Негадир бирдан кўзларингга ёш қуйилиб келди. – Манана! Янги йилингиз муборак бўлсин! Тезроқ тузалиб кетинг. Мени кечиринг, илтимос. Сиз ажойиб қизсиз, Манана! Минг раҳмат сизга! Мен сизни унутмайман!

Унинг нималар деганини яхши эшитолмадинг – атрофдаги шовқиндан кулоқ коматга келарди. Чамаси, у ҳам айнан сен айтган гапларни такрорлади, у ҳам сендан узр сўради».

Эрка дилнинг эркаликлари учун узрмиди бу? Ҳар қалай, икки мағрур қалб муносабатлар ибтидосида бир-бирини қанчалик тўғри тушунган бўлса, хайрлашув палласида ҳам худди бир тилда гаплашгандек туюлади. Ажойиб танишув ва ажойиб хайрлашув! Бир умр эсда қоладиган Янги йил! Энг муҳими – зерикиш йўк!

Тонг саҳарда она юртга, қадрдон уйга қайтиб келган «Генацвали» Янги йилни оилавий тарзда нишонлаймиз, деб акасиникига келган уканинг қайлиғи аллақачон аразлаб кетиб қолганидан хабар топади. Сабаби маълум – «Қани, ваъдабоз, акангиз келмади-ку, яна қанча кутамиз, шуям Янги йил кутиш бўлдимиз? Нима қилардингиз мени алдаб! Ўзимам билувдим шундай бўлишини. Энди тушингизни сувга айтинг! Иккинчи сизга ишониб бўпман!»

Аканинг йўл чарчоғидан ҳориб ухлаб қолганидан фойдаланиб, умрида ичкилик деган нарсани оғзига олмаган ука иккита гуржи виносини паққос отиб олади ва кайфи ошиб, жиянчаларига анча-мунча қилиқлар кўрсатади.

Айрилиқ аламини кўтариш осон эмас. Лекин ёш йигит-қиз тез орада ярашиб кетиши аниқ. Ярашмай қаёққа борарди! Аммо ўша Янги йил остонасида бамисоли ширин тушдек кечган учрашув ва мулоқотлар аканинг хотирасида бир умр сақланиб қолиши шубҳасиз.

Сўзимиз ниҳоясида мазкур ҳикоя бундан роппароса 30 йил муқаддам ёзилгани ва кўриб турганингиздек, бугунги кунда ҳам адабий-бадий қимматини йўқотмаганини таъкидламоқчимиз.

2013 йил

БОЛАЛИК ҲАҚИДА ИККИ ҲИКОЯ

Фаришта ва бўри

«Жаҳон адабиёти» журналининг 2013 йил 11-сонида атоқли польяк ёзувчиси, Нобель мукофотининг соҳиби Генрик Сенкевичнинг иккита ҳикояси чоп этилди. Уларни истеъдодли таржимон Амир Файзулла ўзбек тилига ўгирган.

«Фаришта» деб номланган биринчи ҳикоя дафн маросимидан кейинги расм-русумлар тафсилоти билан бошланади. Мархума – Каликстовадан ёлғиз ёдгор бўлиб Марися исмли ўн яшар қизалоқ қолади. Черковдан чиқиб, қовоқхонага йўл олган кампирларни қийнайдиган масала шу – онасини-ку гўри мардонига жойладик, етимчани нима қиламиз?

XX аср бошларидаги очлик, йўқчилик ҳамманинг тинкасини қуритган, касаллик авж олган, сағирлар кўпайган, шоир айтгандек, «бир оғиз ширин сўз нондек арзанда».

Қизалоқни она макони – Лешенец деган жойга юборишга қарор қилишади. «Қаердан келган бўлса, ўша ерга боради», дейди кампирларнинг ҳукмфармоси – Куликова дегани. Аслида, Лешенецда ҳам, бошқа ерда ҳам қизчанинг меҳрибони йўқ. Лекин, кампирларни уёғи қизиқтирмайди – қизгина кўздан йироқ кетса, уларнинг виждони таскин топса, бас. Етимхонага борадими, кимгадир асранди бўладими, пешонасига нима ёзилган бўлса, шуни кўради. «Сен – етимчасан, инс-жинслар сенга

якин йўламайди. Етимни фаришта сақлайди. Фаришта меҳрибон», дейди халиги Куликоваси тушмагур.

Кампиршо аслида фаришта нима эканини ҳам тузукроқ тасаввур этолмайди. Бу сўз қизалоқни худонинг йўриғи бўйича жўнатиб юборяпман, дейиш учун баҳона, таскин-тасалли, холос.

Хатто чумчуқлар ҳам очликка чидай олмасдан, жон ҳолатда ибодатхона деразасига уриладиган бу муҳитда ягона овунч – ароқнинг мўллиги ва насияга берилиши. Посёлканинг бойларидан бири арақни улгуржи насияга сотиб олишнинг аҳамияти ҳақида рисола ёзиш, бу ғояни назарий жиҳатдан асослаш ва амалга ошириш ҳақида бош қотиради.

Қизчани почтани олиб кетиш учун келган Войтек Маргула исмли барзангига қўшиб жўнатмоқчи бўлишади. Йўл олдидан у ҳам ковоқхонага бирров бош суқиб, «қизишиб» олади.

Ширакайф кампирлар бўшашиб, уйкуга кетади. Войтек қизчани олиб йўлга чиқади. Йўлда уни ҳам қаттиқ уйку босади. Отлар қоқилиб, чана йўл чеккасидаги ариққа ағдарилиб тушади. Қизча ҳарчанд уринмасин, тошдек қотиб қолган Войтекини уйғотолмайди. Кейин: «Амаки, мен яёв кетаман», деб йўлида давом этади.

Қизча кимсасиз ўрмонда, фаришта асрашига ишониб, калин корда қийналиб йўл босади. Жажжи бу вужуддаги мурғак тасаввур, фариштага бўлган ишонч ва қатъият жуда таъсирли. Лекин фаришта ёрдамга келмайди. Чарчаб, ҳолдан тойган қизалоқ бир пайт кўзини очиб қараса, қаршисида тиш қайраб, очкўз махлуқ – қонхўр бўри турибди.

Қизалоқ шу тариқа ўзи излаган фаришта – онаизор хузурига йўл олади. Кампирларга эса ичиш учун яна бир баҳона топилади.

Жаҳолат қурбони

«Янко мусикачи» деб аталган иккинчи ҳикоя янада ғамгин. Асар қаҳрамони – Янко исмли заиф ва нимжон бола. Бу шумтаканинг одам бўлишига биров ишонмайди. Ҳатто онаси ҳам уни хушламасдан, тез-тез уриб туради. Аммо худо ажойиб қалб, ноёб қобилият берган: у – оҳанглар шайдоси, мусика ошиғи.

Ўрмонга пода боқишга ёки замбуруғ теришга борар экан, унга аллақандай сирли овозлар таралаётгандек, кимдир сирли куй чалаётгандек туюлаверади. Бу ҳақда онасига айтса, балога қолади, у «куйингни чалдириб кўяман, шошмай тур!» деб жеркиб беради. Бояқиш самимий ҳис-туйғулари учун яна калтак ейди.

Бир кун и ўрмонда паншаха тишларидан чиқаётган овозларни тинглагани учун ишбоши камари билан уни боплаб савалайди. Бундай таъкиб ва тазйиқларга қарамасдан, боланинг ошиқ қалби гўзалликка интилишдан қайтмайди. Бамисоли «Тонмасман ҳаргиз – мардона бўлдум» (Машраб сатри), дейиш мақомига етган дарвешдек.

Баҳор келиши билан анҳор соҳилига бориб, тол пўстлогидан най ясайди. Кўлдаги бакаларнинг куйлаши, кушларнинг сайраши, кўнғизларнинг гўнғиллаши – кўйингчи, дунёда нимаики товуш бўлса, унинг учун мўъжиза. Скрипка оҳангларини жон қулоғи билан тинглаш учун ковоқхонанинг деворлари тагига қадар эмаклаб боради. Ана шу сабилни лоақал ушлаб кўриш учун ҳамма нарсага тайёр.

Хоҳ тўйда, хоҳ ҳосил байрамида бўлсин, скрипка овозини эшитиш – бола учун ҳақиқий байрам. Кейин уйига келиб, ҳеч ким билан гаплашмасдан, ғамгин бўлиб қолади. Табиийки, бундай ҳолатнинг шарҳига тил ожиз. Нима ҳам дердик, суюкли нарсанинг дарди оғир, унинг шкига чалинган дил учун азоб ҳам роҳатга тенг.

Орзуга айб йўқ, амал-тақал қилиб, ўзича тахтача ва от қилидан скрипка ясаб олади. «Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади», деганларидек, боланинг ўзи каби «соз» ҳам кўримсиз ва беўхшов эди. Шу «таёқча»ни эртаю кеч чалишдан чарчамайди ва бунинг учун қанча тепки ейди.

Кўрғондаги бойнинг ҳовлисида баковуллик қиладиган одамнинг скрипкаси бор эди. Қош қорайиши билан у оксоч пани – хизматкор аёлнинг кўнглини олиш учун созни ишга солади. Бола эса ҳовлидаги отқулоқлар орасидан эмаклаб бориб, мусиқа тинглайди.

Бир куни кечаси, бойнинг уйида ҳеч ким йўқ деб ўйлаб, болакай баковулнинг хонасига кириб, скрипкани чалиб кўрмоқчи бўлади. Аммо қўлга тушиб, каттик калтакланади. Бу ҳам етмагандек, эртасига уни суд қилишади. Суд ҳукмига кўра, қоровул Стах болани ўласи қилиб дўппослайди. Тошбағир ҳар дарра туширганида бола «ойижон» деб бақиради. Охири жафокашнинг уни ўчади.

Бола жони чиқиш олдидан онасидан сўрайди: «Ойи-жон! Нариги дунёда ўзимнинг скрипкам бўладими?» Яъни, вужуд ўлаётган паллада ҳам қалб тирик, унинг орзуси, интилиши тирик. Бола шу тирик орзу билан нариги дунёга кетади.

Ҳикоя қуйидаги манзара билан хотима топади.

«Эртаси куни жаноблар (яъни, бойнинг оиласи – М.Қ.) Италиядан ўз кўрғонларига қайтиб келишди. Ёш бекач ҳам куёви билан қайтиб келди. Куёв келинга деди:

–Италия жуда гўзал мамлакат эканми!

–Халқини айтинг – ҳаммаси санъаткор. Уларнинг ичидан истеъдодлиларини ажратиб олиб ёрдам берилса, савоб иш бўларди, – деб қўшимча қилди бекач.

Янко мусиқачининг қабри узра қайинлар шовулларди».

Биринчи ҳикоядаги содда ва гўл кампирлар сингари бу ёш келин-куёвнинг кўнглини ҳам ғафлат ва жаҳолат

қоплаган. Фариштадек қизалоқнинг, борлиқдаги ҳар бир товушдан завқ оладиган Янконинг қалби эса нақадар қудратли! Улар жисман махв бўлишса-да, руҳан ғолиб. Янконинг қабри тепасидаги қайинлар гўёки унинг ўлмас руҳига қасида айтади.

Дарҳақиқат, тинчлик-осойишталик, инсонга ҳурмат ва эътибор бўлмаган жойда эзгу интилишлар қадр топмайди. Француз киноижодкорлари суратга олган, «Уятдан Будда ҳам портлаб кетди» деб номланган фильмни эсланг. Унда турли уруш-жанжаллар давом этаётган Афғонистонда ўқиш, билим олиш учун имкон қидирган бир қизчанинг тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Бу жажжи хилқат қанча қийинчилик ва азобга дуч келмасин, ниятидан қайтмайди.

Аён бўладики, беғубор болаликни ҳимоя қилиш, ёш қалбларнинг эзгу ўй-хаёлларини рўёбга чиқариш фақат бир макон ва замон доирасидаги масала эмас экан. Юртимизда уч хонлик даврида, чоризм мустамлакаси ва мустабид совет мафкураси ҳукм сурган кезларда халқимиз зулм ва жаҳолатдан кўп озор чекканини ёдга олайлик. Бу ҳақда мумтоз адабиётимиз намояндалари, жумладан, XX аср бошларида маърифатпарвар зиёлиларимиз катта дард, чексиз изтироб билан ёзганлар. Ҳассос шоиримиз Абдулҳамид Чўлпоннинг «хайвон қаторида саналган менман» деган бир сатрининг ўзи ўша мураккаб давр фожиалари ҳақида қанчалик аламли тасаввур уйғотади.

Хуллас, юқорида зикр этилган ҳикояларни ўқиш асносида инсоннинг болалик орзуси, пок туйғулари сўз билан таърифлаш қийин бўлган илоҳий кучга эга экани, кичкинтойларнинг раъйини қайтармаслик ҳақидаги ўғит ва насиҳатларда катта маъно борлигини яна бир бор ҳис этамиз.

2014 йил

II. МАЪРИФИЙ-ПУБЛИЦИСТИК МАҚОЛАЛАР

МУШТАРАК ТУШУНЧАЛАР

Маълумки, одамзод ўзини онгли мавжудот сифатида англаганидан буён яхшилиқни улуғлаб, ёмонликни қоралаб келади. Албатта, тарихга реал кўз билан қарайдиган бўлсак, инсон боласи хатою гуноҳларни ҳам ҳўп қилган. Ҳайратли жихати шундаки, башариятнинг ўсиш-улғайиш йўлидаги бир-биридан мураккаб синовлар, даҳшатли фожиалар, алам ва изтиробларга қарамасдан, унинг эзгулик сари интилиши ҳеч қачон тўхтаб қолмаган. Ҳатто ёвуз кучлар томонидан эзгу амал соҳиблари шафқатсиз таъқиб этилиб, аёвсиз йўқ қилиниб, кириб ташланган замонларда ҳам, бамисоли эрта баҳорда кишнинг қаҳратони қақшатиб кетган замин узра ям-яшил майсалар тантанаси бошлангани каби, оналарнинг ҳистуйғу ва кечинмалари, оқ сути орқали эндигина дунёга келган гўдақлар қалбида, уларнинг мурғак табассумида, покиза нигоҳида эзгулик янгитдан ўзини намоён этаверган. Бир сўз билан айтганда, одамзод тарихнинг не-не тўфонларидан бугунги кунга қадар соғ-омон етиб келгани қанчалик буюк мўъжиза бўлса, эзгу ҳислар, соф туйғу ва тушунчар, қадриятларнинг ҳали-ҳануз барқарор бўлиб қолаётгани ҳам шу қадар тенгсиз мўъжизадир. Бу ҳақда ўйлар эканмиз, бетакрор сайёрамиз ҳарирдек нозик бир хилқат – азон қобиғи билан ўраб, химоя қилиб қўйилгани сингари, инсоннинг эзгу интилишлари ҳам илоҳий муҳофаза остида эканига ва айнан шу боис қайси даврда бўлмасин, тарози палласининг оғирроқ томонида

ҳамма вақт одамзоднинг эзгу ишлари туришига қайта-қайта ишонч ҳосил қиламиз.

Тасаввур қилайлик, дунёнинг қадимий шаҳарларида ҳали-хануз хайрат ва гўзаллик тимсоли бўлиб келаётган меъморий обидалар, инсон тафаккур қудратининг ноёб намунаси сифатида эътироф этилган мумтоз санъат асарлари, улуғ шоирларнинг хотирамизга муҳрланиб қолган шеърӣ сатрлари – барчаси эзгуликнинг бекиёс қудратидан далолат эмасми? Халқимиз, аجدодларимизнинг эзгулик йўлидаги ишонч-иродасининг кучини шу кунга қадар безавол яшаб келаётган кўплаб анъана ва қадриятларимиз, маданий меросимиз намуналарида истаганча кўриш мумкин. Узоққа бормасдан, Оксарой, Оқтепа, Оққўрғон деган номлар билан аталган кўҳна қалъа-қўрғонлар, шаҳар ва қишлоқлар, Оқтов, Оқдарё, Оқтош, Оксой деган сўлим жойлар, гўзал масканларни эслайлик. Бундай номлар юртимизнинг деярли ҳар бир ҳудудида кўплаб топилади. Шунинг ўзиёқ ота-боболаримизнинг мудом олийжаноб мақсад-муддаолар билан, дунёни оқликда ва покликда – эзгулик рангида кўришга интилиб яшаганидан далолат беради.

Ёки қадимий эртақларимизда ҳаёт диалектикасини ифода этган Окботир, Қоработир каби қаҳрамонларни, оқ илон, қора илон сингари халқона образларни эсга олайлик. Чиндан-да, биз озгина яхшилик аломати бўлган нарсаларни ҳам эзгулик тимсоли сифатида кўрамыз, ҳаётдаги энг муқаддас нарсаларга қиёслаб, яхшисини оширамыз, ёмонини яширамыз. Масалан, меҳнат билан топилган бойликни «она сутидек ҳалол» деймиз, тўлин ой чиқиб турган кечаларни «сутдек ёп-ёруғ», гўзал қизларни эса «сутга чайилгандек оппоқ», деб таърифлаймиз. Ёки ҳаётнинг чигал жумбоқларини тушуниш ҳақида гап борганда, «оқни қорадан ажратиш», «оқни – оқ, қорани – қора дейиш керак» деган бораларни ишлатамыз. Хуллас, халқимиз мағзида озги-

на эзгулик аломати мужассам бўлган нарса борки, барчасини яхшиликка йўяди.

Она тилимизнинг сўз бойлигида оқфотиҳа, оққўнгил, оқсоқол, оқ йўл, оқшом, оппоқойи, оппоқота каби сўзларнинг «оқ» деган сифатлаш орқали ифодаланиши ҳам халқимизнинг эзгуликни қанчалик қадрлашини кўрсатади.

Бу дунёда эзгуликнинг беқиёс қудратини англаб етган халққина енгилмас кучга айланади. Чунки эзгулик ўзининг илоҳий қуввати билан халқ ва миллат ҳаётида бутун бир маънавий система, руҳий олам яратади. Жаҳондаги қайси халқ маънавиятига дахлдор қадрият ёки анъаналарни олманг, уларнинг ибтидосида албатта бирон бир эзгу интилиш, ибратли воқеа турганини кўрамиз. Шу маънода, Ватанимиз пойтахтининг қоқ марказида Эзгулик номидаги арка, Мустақиллик ва эзгулик номи билан монумент бунёд этилгани ҳам алоҳида маъно-мазмунга эга. Мустақиллик ва эзгулик нечоғлиқ муштарак бўлса, эзгулик ва маънавият ҳам шу қадар ўзаро яқин ва уйғун тушунчалардир.

2009 йил

ҲАЁТНИНГ МАЪНОСИ

Бу оламда ҳар бир инсон, миллат ва халқ ҳаётнинг маъносини ўзини ўраб турган муҳитдан, миллий урф-одатлар, элу юртига хос азалий фазилатлардан келиб чиққан ҳолда тушунади. Табиийки, бу тушунчаларнинг ҳар бирида ҳаётий асос, ибратли жиҳатлар бор. Жумладан, бизнинг халқимиз ҳам бу борада бутун бир қарашлар системаси, яхлит ҳаётий фалсафага эга. Ўзбеклар, бошқа халқлар қатори, фарзанд, оила, Ватан ва миллат, элу юрт каби тушунчаларни муқаддас деб билади. Уларни миллий қадрият даражасига кўтариб, ҳар бирини пок, дахлсиз сақлаш учун бор куч-ғайрати, билим ва тажрибаси-

ни аямасдан меҳнат қилади. Шундай қадриятлар қатори неча асрлардан буён халқимизнинг кундалик ҳаётида асосий маслак-муддао бўлиб келаётган, унинг учун миллий характер ва менталитет, анъаналар негизини белгилаб берадиган мезонга айланиб кетган яна бир тушунча борлигини ҳам таъкидлаш ўринли бўлур эди. Бу тушунча яхшилик деган оддий сўз билан ифодаланади.

Яхшилик сўзининг маънодошлари ҳам кўп – эзгулик, дуруст, ҳўб, беҳ, хуш, хайр ва ҳоказо. Албатта, халқимиз бола-чақани, оилани, хонадон тинчлиги, юрт осойишталиги, кўнгил софлигию хотиржамлиги, турмуш файзу барокатини ҳамма нарсадан аъло деб билади. Лекин, бизнингча, шуларнинг барчасининг асосида турадиган асосий шарт ва мезон яхшилик деб ҳисоблайди. Юқорида эзгулик ҳар қайси халқ ҳаётида кўпдан-кўп қадрият ва анъаналар, янги-янги ғоя ва қарашлар системасини шакллантирадиган тушунча эканини бежиз қайд этганимиз йўқ. Халқимиз бу ҳақиқатни қадим-қадим замонлардан бошлаб ғоят чуқур тушунган. Шу боис ҳам оилада ўғил туғилса, Яхшибой, Яхшибек, Яхшилик, Хушвақт, Хўббим, Хушбек, қиз туғилса, Яхшигул, Яхшиой, Хушрўй, Хосият деб исм қўйганлар. Катталар гапирса ёки бирон-бир топширик берса, кўксимизни кўлимизга қўйиб, ҳўб, яъни яхши деймиз.

«Яхши» деган сўз айтилиши осон, лекин сермаъно, серқирра сўздир. Дейлик, тақдир тақозоси билан бошимизга оғир синовлар тушиб, қалбимиз алам-изтиробларга тўлган лаҳзаларда ҳам «Аҳволлар қалай?» деган сўровга, ҳеч пинак бузмасдан, «минг бора шукр, яхши» деб жавоб берамиз. Бу сўз ҳатто ўзбекона гурур, андиша тимсолига айланиб кетган. Ўзимиз энг ёмон кўрадиган, йўлимизга бир умр тўғанок бўлиб келаётган инсон ҳақида фикр сўрасалар ҳам, орият учун, Худо инсоф бериб, зора шуям одам бўлиб кетса, деган умидда «яхши инсон» дея мунобат билдирамыз.

Бу сўз биз учун банданинг бандага берадиган энг сўнгги одил ва ҳаққоний баҳосини ҳам ифода этади. Мархумни қабрга қўйганларидан сўнг, «Халойиқ, фалончи қандай одам эди?» деб сўрайдилар. Ҳамма бир овоздан, «Яхши одам эди», деб жавоб беради.

Мухтасар айтганда, яхшилик асрлар давомида халқнинг кундалик муносабатлари марказида турадиган ўзига хос мафкуравий тамойилга айланиб, жамиятда эзгуликни улуғлашга хизмат қилиб келган.

Таъкидлаш керакки, яхшилик изчил кўпайиш, яъни яхлит системага айланиб бориш хусусиятига эга. Бошқача айтганда, яхшиликдан яхшилик туғилади. Шунинг учун муқаддас оятларда «Яхшиликнинг мукофоти фақат яхшиликдир», дейилади. Тасаввур қилинг, буюк Соҳибқирон бобомиз Амир Темур бошлаган хайрли иш – юртни озод ва обод қилиш натижасида ул зотнинг «Куч – адолатдадир» деган ғоясидан қувват ва мадад олган яхшилик шу қадар кучайиб, минг-минглаб одамларни бир сафга бирлаштирди, уларнинг кундалик ҳаётий эҳтиёжига айланди. Амир Темур барпо этган улкан салтанатнинг энг чекка ҳудудларида ҳам яхшилик адолат мезони бўлиб хизмат қилди. Шундай анъаналар руҳида тарбия топган ота-боболаримиз бу оламда яхшилик қилганга албатта яхшилик қайтади, деган ишонч-эътиқод билан яшаб келганлар. Бу ҳақиқат халқ мақолларида ҳам ўз ифодасини топган. Чунончи, «Яхшидан боғ, ёмондан доғ қолади», «Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи», «Яхшилик қилганга яхшилик қайтади», «Нима эксанг, шуни ўрасан», «Яхши гап билан илон инидан чиқар», «Яхши билан юрсанг, етарсан муродга, ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга», «Яхшилик ерда қолмас», «Яхши сўзнинг қаноти бор», «Яхшига – яхши, ёмонга – ёмон», «Ёмоннинг яхшиси бўлгунча яхшининг ёмони бўл», «Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришта омин дейди», «Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир оғиздан чиқади», «Ях-

шилиқ кил, дарёга ташла, балиқ билмаса, Холик билар», «Яхши қиз маҳалладан ортмайди», «Яхши бузоқ икки онани эмади», «Яхшилиқ унутилмайди», «Яхшилиқдан ортиқ бойлиқ йўқ» каби мақол ва ҳикматли сўзлар халқимиз тафаккурида, мана, неча асрлардирки, ўзига хос ҳаётий фалсафа, турмуш тарзининг ифодаси бўлиб яшаб келмоқда. Уларнинг барчасида яхшилиқ эзгуликка қанот берадиган, ёвузликнинг йўлини қирқадиган куч сифатида таърифланади.

Яхшилиқ қанчалиқ система яратувчилик қувватига эга бўлса, ёмонлиқ шу қадар уни бузиш, вайрон қилиш хусусиятига эга. Буни халқимизнинг «Яхши одам юрт тузар, ёмон одам юрт бузар», «Битта ифлос тана бутун подани бузади» деган мақоллари ҳам тасдиқлайди. Инсон организмдаги иллат теккан битта ҳужайра унинг бутун вужудни ишдан чиқаргани каби, яхшилиқ асосида яшаб, такомиллашиб келаётган тартиб-қоидаларни биргина нобоп қилиқ ёки ҳаракат ишдан чиқариши ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам қадим-қадимдан ёмонликка қўл урган одамдан кўпчилик узоқроқ юришга ҳаракат қилган. Шу тариқа ўз тимсолида давом этиб келаётган яхши фазилатлар, туйғу ва тушунчалар системасини сақлаб қолмоқчи бўлганлар.

Ёмонликка нисбатан муносабатида ҳам халқимизнинг ўзига хос маънавий олами намоён бўлади. Ўзбек ҳеч қачон инсонга, ҳатто у ёмон одам бўлса ҳам, қатъий баҳо бермайди, гўёки ёмонни ҳам аягандек, қатъий баҳо бериб қўйишдан андиша қилгандек (Ғафур Ғуломнинг «Ўғригина болам» ҳикоясини эсланг), «Фалончи яхши одам эмас экан» ёки «Фалончининг ўғли яхши бола бўлмабди, аттанг» деган мазмунда ачиниб-куюниб гапирди. Бировнинг хатоси ҳақида сўз борганда ҳам, «Шу ишинг яхши бўлмабди», дейди. Яъни, ҳар қандай шароитда ҳам инсоннинг шаънини, эл-юрт ичидаги обрў-эътиборини ўйлаб гапирди.

Маълумки, муқаддас китобларимизда, мумтоз адабиётимизда яхшилик, эзгу амал нафақат ҳаёт мазмунини ифода этадиган қадрият, балки инсонни турли гуноҳлардан халос қиладиган, поклайдиган, юксакликларга кўтарадиган, охират имтиҳонида нажот бўладиган илоҳий неъмат сифатида талқин этилади. Шунинг учун ҳам ана шу муборак манбаларда бу дунёда яхшилик қилиб яшаш ва шу тариқа нури ҳидоятга сазовор бўлишга даъват этилади. Жумладан, «Онангга, онангга ва яна бир бор онангга, шундан сўнггина отангга яхшилик қил» деган мазмундаги ҳадиси шарифни эслайлик. Демак, дунёдаги генетик жиҳатдан энг яқин инсонлар — ота-она ва фарзандни ўзаро боғлаб, яқинлаштириб турадиган қудратли куч ҳам яхшилик экан. Бинобарин, ана шу мўъжизавий куч бўлмаса, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабатлар ҳам бегона одамлар ўртасидаги оддий муносабатлардан фарқ қилмай қолади.

Хулоса қилиб айтганда, банданинг ҳам, Яратганнинг ҳам асосий мафкураси яхшиликдир. Оллоҳ таоло бу тирклик дунёсини яратиб, инсонни унга масъул қилиб қўйди, одамзод учун дунё неъматларидан баҳраманд бўлиш, камолотга эришиш дастурини яратиб берди. Яъни, Унинг инсонга бўлган барча муносабатлари замирида фақат ва фақат яхшилик мужассам. Шунинг учун муқаддас динимиз ва ундан баҳраманд бўлиб шаклланган маънавиятимизнинг асосида ҳам яхшилик асосий масала бўлиб туради. Хуллас, инсон қанчалик яхши бўлишга интилса, шу қадар маънавиятга яқинлашиб бораверади.

Яхшиликнинг негизида ана шундай муқаддас интилишлар барқарор бўлиб, у яхлит бунёдкор системага айлангани учун эзгу урф-одат ва анъаналар, ахлоқ-одоб, муқаддас ҳис-туйғуларни ўзига оҳанрабодек тортиб олади ҳамда шу асосда мустаҳкамланиб бораверади. Айниқса, ота-она, қадрдон уй, маҳалла, Ватан ва миллат, устоз, ёру дўст, халқнинг неча минг йиллик орзу-интилишлари,

миллий ғояси бамисоли бу системани мустаҳкам тутиб турадиган, унга куч-қувват берадиган таянч устунлардир. Ана шу устунларга суянган ҳолда, ҳар бир авлод ўзидан кейин келадиган наслларни янада баркамол кўргиси келади. Ҳатто ўзини қурбон қилиб бўлса-да, бу ёруғ оламда яхшиликни сақлаб қолишга интилади. Халқимизнинг ана шундай эзгу интилишларини ифода этиб, буюк Алишер Навоий бобомиз қуйидаги сатрларни ёзган бўлсалар ажаб эмас:

*Навосоз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.*

Кўриниб турибдики, улуг мутуафаккир шоирни ўзининг номи ёки шахси абадий яшаб қолиши, яхшилик билан ёд этилиши эмас, балки бу дунёда эзгуликнинг доимо устувор бўлиши кўпроқ ўйлантирган, изтиробга солган. Чунки – эзгулик Оллоҳнинг неъматини, инсонга берилган омонат нур. Табиийки, ёмонлик яхшилик билан баҳслашиб, ўзини илоҳий нур бўлган эзгулик киефасида кўрсатишга ҳаракат қиладиган зиддият ва тўқнашувлар дунёсида яхши ном қолдиришнинг ўзи ғоят машаққатли иш:

*Бу гулишан ичра йўқдир бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур, қолса яхшилик бирла от.*

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг қуйидаги байтида, «-ки» кўшимчаси икки марта («-ки» ва «-ким» тарзида, албатта, аруз талаблари ҳам шуни тақозо этган) қўлланганини ҳисобга олмаганда, яхшилик диалектикаси халқона руҳда дуруст ифода этилган:

*Бори элга яхшилик қилгилки, ондин яхши йўқ
Ким, дегайлар, даҳраро қолди фалондин яхшилик.*

Модомики, ўзбек учун ҳаётнинг таянч нуқталаридан бири яхшилик экан, бизнинг миллий маънавиятимиз асосида ҳам аввало ана шу тушунча: бори элга – ҳаммага яхшилик қилиш фалсафаси мужассам, десак, ҳақиқатга зид бўлмаса керак.

Албатта, ҳаммага яхшилик қилиш ва барчадан яхшилик кутиб яшаш, прагматик дунёқараш замони бўлган бугунги кун нуктаи назаридан, эҳтимол, унчалик тўғри эмасдир. Лекин инсоният тарихидаги энг собит юксак мезонлар нуктаи назаридан қараганда, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам фақат яхши ишлар амал ҳисобига ўтади.

Айниқса, меҳр сўзи билан уйғун ва муштарак бўлиб кетган меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат тушунчаларини халқимиз маънавиятидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмаслиги ҳам доимо яхшилик қилиб, эзгулик улашиб яшаш турмуш тарзимиз, дунёқарашимизнинг асосини ташкил этишини кўрсатади. Модомики, маънавият сўзининг ўзагини «маъни» деган фонетик бирикма ташкил этар экан, бинобарин, халқимиз ҳаётининг маъномазмуни ҳам авваламбор ана шундай тушунчаларда яққол аён бўлади, деб ўйлаймиз.

2009 йил

МЕҲР – ҚАЛБ ОЗИҒИ

Халқимиз ҳаётида қадим замонлардан бошлаб миллий қадрият сифатида эъзозланиб, сайқалланиб келаётган кўпгина эзгу тушунча ва фазилатлар меҳр сўзи билан бошланиши бежиз эмас. Юқорида зикр этилган тушунчалар билан бирга, меҳрибон, меҳрибонлик, меҳри дарёлик, меҳригиё, Меҳриддин, Меҳржон каби номлар, сўз ва иборалар кундалик ҳаётимизда кўп ишлатилади. Бу эса инсон қалбининг энг самимий туйғуларидан бири бўлган меҳрнинг биз учун кундалик маънавий эҳтиёжга айланиб кетганини кўрсатади.

Бир ўйлаб кўрайлик, меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат каби жуфт сўзларга нима учун айнан меҳр сўзи қўшиб айтилади? Ҳолбуки, оқибат ҳам, муҳаббат ҳам, шафқат ҳам инсонга хос эзгу амал ва интилишларни, яхшиликка даъватни билдиради. Яъни, шу ишларни

қилишнинг ўзи ҳам инсоннинг маънавий оламини безайди. Лекин инсон кўнглини шод этиб яшашни дунёдаги энг хайрли иш деб биладиган халқимиз бу билан кифояланмайди. У оқибат, муҳаббат, шафқат туйғуси яхши, лекин улар меҳр ҳисси билан муҳрланган бўлса, яъни чин юракдан қилинса, мўлжалга аниқ етиб бориши, қутилган самарани беришини яхши тушунади.

Дарҳақиқат, чинакам меҳр билан қилинган ишда файз-барака, илоҳий қувват бўлади. Шу маънода, буюк аллома Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил – ба ёру даст – ба кор» деган ҳикматли даъватининг маъносини соддагина қилиб, ҳар ишни меҳр билан қилгин, деган тарзда тушунсак, назаримизда, хато бўлмайди. Чунки меҳр – қалбнинг неъматидир. Қалб эса Оллоҳнинг назари тушадиган жой. Қўли ҳам қалбига ҳамоҳанг бўлиб, Яратганининг қудратини, унинг олдидаги масъулиятни сезиб ҳаракат қиладиган одамнинг ишида ғараз ёки ёмонлик бўлмайди. Уни ҳатто мажбурлаб ҳам гуноҳ йўлга бошлаш қийин.

Маълумки, ёшликда инсоннинг ҳис-туйғулари, қалб дунёси бироз беқарор бўлади ва ташқи омиллар таъсирида тез ўзгариши мумкин. Одам улғайиб, оқу қорани таниб, бирон-бир нарсага меҳр қўя бошлагач, унинг ҳис-туйғулари, ўй-фикр ва қарашлари бир маҳражга тўпланиб, эътиқодга айланиб боради. Бу эса инсоннинг маънавий қиёфаси шаклланишида меҳр ҳақиқатан ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

Мумтоз адабиётимизда қуёш меҳр деб аталиши бежиз эмас. Чунки офтоб оламини ёритса, меҳр қалб уйини чароғон қилади. Кўнгил ободлиги ҳам меҳр билан. Меҳр бўлмаса, юракда юксак ва самимий туйғулар пайдо бўлмайди. Кўнгил зимистон бўлиб, жаҳолат домида қолади. Бундай инсоннинг ҳатти-ҳаракатлари ҳам маънисиз бўлади.

Кўнгил обод бўлса, дунё ҳам инсоннинг кўзига гўзал ва обод бўлиб кўринади. Шунинг учун мумтоз адабиётида кўнгил ободлигига муҳим аҳамият берилади. Буни

буюк шоирамиз Нодирабегимнинг куйидаги сатрлари ҳам тасдиқлайди:

*Гар эрса Каъба таъмири муродинг
Кўнгил вайронасин айла обод.*

Чунки:

*Каъбаким, оламнинг ўлиб қибласи
Қадри йўқ андоқким – кўнгил Каъбаси.*

(Алишер Навоий)

Бу ҳаётда бошидан не-не қийинчилик ва машаққатларни ўтказган, лекин ҳеч қачон иродаси букилмаган, эътиқодидан қайтмаган, аксинча ҳар қандай синовларга бардош бериб, эзгу мақсадлар сари янада қатъият билан интилган инсонлар ҳақида кўп эшитганмиз. Лекин шу қадар кучли иймон-эътиқод эгаси бўлган зотларнинг ҳам баъзида бир оғиз ширин сўз ёки ҳаққоний эътирофдан боши осмонга етиб, кўзидан беихтиёр ёш келган ҳолатларни ҳам кўрганмиз.

Аёнки, ўзбек оилаларининг аксарияти кўп болали. Ота-оналар, бобо ва момоларнинг, фарзандларига насихат қилар экан, аввало «Болаларим, бир-бирингга меҳр-оқибатли бўлинглар, меҳр-оқибат – дунёнинг устун», деб таъкидлашини тез-тез эштамиз. Нима учун айнан меҳр-оқибат тушунчасига бу қадар катта урғу берилади? Чунки меҳр-оқибат бўлса, одам ҳаётда учраб турадиган маиший, руҳий қийинчиликлар, моддий етишмовчиликлар, ғам-алам ва хафачиликларни ҳам унча сезмайди. Уларнинг барчаси бамисоли ака-ука ва қариндошлар ўртасидаги меҳр-оқибат туйғулари таъсирида ортга чекингандек бўлади. Агарда оила аъзолари ўртасидаги муносабатлар фақат бойлик ва моддий манфаатга асосланган бўлса, одамнинг манфаатлари чегараси ва мезони аниқ бўлмагани учун, улар ўртасида тушунмовчилик ва кўнгил хираликлар давом этаверади. Меҳр-оқибат эса, айнан ана шу эҳтиёж ва манфаатларнинг чегараси-

ни белгилаб беради. Яъни, ака-ука, опа-сингил ва бошқа қариндошлар бир-бирига ҳар қанча яхшилик қилса, бир-бирига қанча ҳурмат-эҳтиром кўрсатса ҳам, оз. Чунки улар – бир ота-онанинг зурриётлари. Улар ўзаро меҳроқибат туйғулари орқали бамисоли ота-онасига ҳурмат кўргазган, уларнинг олдидаги қарзларини узган бўлади. Бу ноёб ҳиссиёт инсонлар ўртасидаги энг нозик чегараларни белгилаб бериши, уларнинг муносабатларини шу тариқа кўринмас ришталар воситасида тартибга солиши билан қадрлидир.

Энди шундай муносабатларни жамият миқёсида тасаввур қилиб кўринг. Агар одамлар ўртасида ўзаро меҳроқибат бўлмаса, уларнинг муносабатларини тўғри йўлга солиш учун қанча куч, қанча маблағ керак бўлар эди.

Халкимиз «Яхши гап – жон озиғи, ёмон гап – жон қозиғи», деб бекорга айтмаган. Яъни, яхши гапнинг замирида меҳр-муҳаббат, эзгулик нури мужассам бўлади, ёмон гап эса ёвуз ҳисларни ўзида мужассам этади. Шунинг учун ҳам «Бугдой нонинг бўлмаса ҳам, бугдой сўзинг бўлсин» деган яна бир доно нақл бор. Бунинг замирида бир бечоранинг қорнини тўйғазиш имконинг бўлмаса, унга меҳр улашиб, кўнглини кўтариш имконинг бор-ку, деган ҳаётий ҳикмат яширинган. Ёки муқаддас ҳадисларда яхши сўз ҳам садақа ҳисобиға ўтиши алоҳида таъкидланганини инобатга оладиган бўлсак, меҳр-муҳаббатнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсири азал-азалдан эзгу ғоя ва мафкуралар учун энг муҳим масалалардан бири бўлиб келгани аён бўлади.

Шунинг учун ҳам бутун ижодий фаолиятининг маъно-мазмуни дилларни дилларга, элларни элларга яқинлаштиришдан иборат бўлган Алишер Навоий «Олам аҳли, билингиз ким, иш эмас душманлиғ, Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ иш», деб одамзодни дўстлик ва меҳроқибатга чорлаган эди.

2009 йил

МАРДЛИК САБОҒИ

Дунё дунё бўлибдики, ҳар бир халқ биринчи навбатда қаҳрамонлик ва ботирликни улуғлайди, ўғлонларининг мардлик фазилатларини рағбатлантиради. Маълумки, жаҳон адабиётида мардлик ва қаҳрамонликнинг юксак бадий намунаси бўлган асарлар кўп. Хусусан, машҳур америкалик ёзувчи Жек Лондоннинг хикоя ва романларида саргузашт талаб қаҳрамонлар қандай қийинчилик ва машаққатларга дуч келиши, уларни муносиб тарзда енгиб ўтиши ўта ҳаётӣ ва қизиқарли лавҳалар воситасида тасвирланади. Колумбиялик буюк адиб, Нобель мукофотининг лауреати Габриель Гарсиа Маркес асарлари ҳам шу жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради. Айниқса, Эрнест Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз» асарида мустаҳкам ирода, сабот ва матонат инсонни нақадар юксалтиришига ургۇ берилади.

Умуман, кескин, экстремал ҳолатларда мураккаб синов ва машаққатлардан муносиб ҳолда чиқиш инсонни улуғлайдиган энг муҳим фазилатлардан бири экани жаҳон адабиёти, хусусан, Ғарб насрида алоҳида ўрин тутади. Бундай мисолларни кино ва театр асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Буларнинг барчаси жаҳондаги бирорта халқ мардлик ва баҳодирлик фазилатларидан холи эмаслигини, уларнинг тарихи ва бугунги ҳаётида бундай хусусиятлар ғурур-ифтихор манбаи бўлиб келаётганини кўрсатади. Сирасини айтганда, бугунги кунга қадар оламда эзгулик ва яхшилик, адолат тамойиллари устувор экан, аввало инсониятга хос азми шижоат, жўмардлик ва олийжаноблик туфайлидир. Жумладан, халқимиз ҳаётида ҳам айнан шу хусусиятларни эъзозлаш миллий маънавиятимизнинг асосий тамойилларидан бири сифатида асрлар оша сайқал топиб келади. Бу болада мардлик ва ор-номус қасидаси бўлмиш «Алпомиш» достонини эслаш кифоя, деб ўйлаймиз.

Маълумки, дostonда Барчиной эрга тегиш масаласида тўксон алпга қатъий шарт қўяр экан, аввало синовда иштирок этадиган эркалар, жумладан, суюкли ёри Ҳакимбекнинг азми шижоатини амалда кўргиси келади. Оила, никоҳ – ғурур, ор-номус тимсоли экан, Алпомиш очик олишувда ана шу қадриятларни ҳимоя қилишини ва шу тариқа ўзининг, ҳақиқатан ҳам, баҳодирликда тенгсиз эканини элу юртнинг кўз ўнгида намойиш этишини истади. Бошқача айтганда, орада ор-номус масаласи турар эди. Барчин индамасдан, Ҳакимбекнинг кўксига бош қўйиб, унинг ортидан эргашиб кетаверса, тўксон алп ва уларнинг атрофидаги эл-улус гап қилар, энг муҳими, улар мардлик сабоғидан бенасиб қолар эди. Мардлик сабоғини эса фақат Алпомиш каби ор-номус, шаъну ғурурни юксак тутиб яшайдиган, нафақат жисмоний, балки маънавий жиҳатдан ҳам улуг инсонлар бериши мумкин. Яна бир эътиборли томони шундаки, Алпомишнинг ўзи ҳам шундай сабоқни беришга тайёр. Алишер Навоийнинг қаҳрамони Фарҳод «Ҳунарни асрабон нетгумдур охир, Олиб туфроққа му кетгумдур охир», дея буюк шахду шиддат билан тоғни толқон қилиб канал қазिशга киришганидек, Алпомиш ҳам «Сенки менга қилибсан итликни, Энди сенга кўрсатай йигитликни», деб курашга бел боғлайди.

Йигитлик – жўмардлик, мардлик сабоғидир.

Айни шу нуқтада Алпомиш ва Барчиннинг маънавий жиҳатдан тенглиги – ғурур, ор-номус масаласида бирдам экани аён бўлади. Бу дoston мардлик ва ориятни эътикод даражасига кўтарган халқ фарзандлари қалбини, маънавий дунёсини шу тарзда очиб беради.

Аслида, Ҳакимбек болалигидан бошлаб «шўх»лигини кўрсатади – етти ёшида ўн тўрт ботмон биринж, яъни бронза ёйдан ўқ отиб, Аскартоғнинг улкан қоясини ўпириб юборади ва алп деган унвонга сазовор бўлади. Текин бу ор-номус йўлидаги кураш эмас, шунчаки куч-

кувват ва истеъдод намоиши, бугунги таъбир билан айтганда, ўқув машғулоти эди. Мард йигитнинг бошида эса ғурур, орият синовии бор. Алпомиш бу синовларнинг барчасидан қалбидаги жасорат ҳисси туфайли муваффақият билан ўтади.

Дарҳақиқат, халқни тақдир изтиробларидан буюк шижоат соҳиблари қутқариб, унга миллий ғурур туйғусини қайтариб беради. Соҳибқирон Амир Темур бобомиз ана шундай беназир фазилат соҳибларидан бири эди. Шунинг учун ҳам ул зот қатъиятли, кўркмас ва ботир инсонларни юксак кадрлайди: «Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, хушёр, жанг кўрган, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир. Чунки тажрибали бир киши минглаб кишига нш буюради. Мен яна тажрибамда кўрдимки, — деб фикрида давом этади Соҳибқирон, — ғаним лашкарини енгил қўшиннинг кўплиги билан эмас, мағлуб бўлиш эса сипоҳнинг камлигидан бўлмайди. Балки ғолиб бўлмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тадбири биландир. Чунончи, мен кенгашган ва тадбир юритган ҳолда икки юз қирқ уч киши билан Қарши қалъаси устига юрдим. Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлиқ аскар билан қалъа ва унинг атрофини қўриқламоқда эди. Лекин Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим қўллаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини эгалладим» («Темур тузуклари», — Т., «Шарқ», 2005, 13-бет).

Жаҳон адабиёти ва санъати тарихидаги мумтоз асарларни қадрли этган асосий хусусият ҳам айнан мардлик сабоғидир. Машҳур «Гладиатор» фильмини бу қадар таъсирли этган жиҳат ҳам шу билан белгиланади.

«Ҳаракатда — баракат», дейди халқимиз. Билагида кучи, жисмида ғайрати бор инсонга Яратган яна шунча куч-кувват беради. Таъкидлаш керакки, азми шижоат ҳамма соҳада, ҳар бир ишда керак. Усиз ҳаётда ўзгариш

бўлмайди, инсон бахту саодатга эришолмайди. Жасорат-сиз одам – бамисоли куриб қолган дарёдек гап, ундан ҳеч ким баҳра топмайди.

Алишер Навоий бобомиз шижоатни улуғлаб қуйидаги сатрларни битгани бежиз эмас:

*Тухум ерга тушиб, чечак бўлди,
Қурт эсондин кечиб, ипак бўлди.
Лола тухмича ғайратинг йўқму,
Ипак қуртича ҳимматинг йўқму?*

Онгу тафаккур соҳиби бўлган инсонлар табиат бағридаги мўъжизавий ўзгаришлардан – доимий шижоат белгиларидан ибрат олиб яшайди. Алишер Навоий бобомиз ҳам айнан ана шундай ибратга даъват этади. Йўкса, инсоннинг инсонлигидан маъни қолмаслигига ишора қилади.

Ҳаётдан, табиатдан ҳамиша ибрат олиб яшаган буюк аждодларимизнинг фаолияти замонлар оша биз учун ҳақиқий мардлик намунаси бўлиб келмоқда. Чунончи, Имом Бухорий бобомизнинг бу борадаги ибратли фазилатлари, мана, ўн икки асрдирки бутун мусулмон олами-ни ҳайратга солади. Ул зоти шариф юксак ақл-заковати, билим ва тафаккури, айни пайтда мислсиз куч-ғайрати туфайли ислом дини асосларини мустаҳкамлашда бекиёс илмий жасорат кўрсатади. Улуғ аллома пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёт тарзи, айтган ўғит ва маслаҳатлари ҳақидаги оғиздан-оғизга ўтиб келаётган 600 мингта ривоят ичидан 100 мингтасини саралаб олиб, уларнинг саҳиҳ эканини исботлаб берганлар. Гарчи Имом Бухорийга қадар ҳадис илмида юздан зиёд муҳаддиснинг номи машҳур бўлган, ул зотдан кейин ҳам кўплаб ҳадисшунос алломалар етишиб чикқан бўлса-да, айнан шу буюк ватандошимиз бутун мусулмон дунёсида муҳаддислар султони, имомларнинг имоми сифатида тан олинади.

Тасаввур қилинг, ўнлаб, юзлаб ҳадислар орасидан якаяю ягона саҳиҳ ҳадисни аниқлаш ва бунга бошқаларни ҳам ишонтириш учун фақат улкан билим ва тафаккурнинг ўзи камлик қилади. Араб саҳросини қадам-бақадам кезиб, баъзида ташна, оч-наҳор қолиб, пайғамбаримиз томонидан айтилган ҳар бир сўз, қилинган ҳар бир амалнинг саҳиҳлигини аниқлаш, зарур далилу исботларни топиш учун қанчадан-қанча одамлар билан суҳбатлашиш, маълумот тўплашга тўғри келган. Бу маълумотларни санадига – ким томонидан, қандай вазиятда айтилганига ва у ўз навбатида кимдан эшитганига қараб ажратиш, саралаш, ўзаро солиштириш, шу аснода ҳар бир маълумот берувчининг кимлиги, исми шарифи, туғилган жойи, авлод-аждоди, феъли-хўйи, хуллас, ҳозирги ибора билан айтганда, бутун маълумотлар банкини йиғиб, қайта ишлаб чиқиш учун инсондан қанчалик кучли ирода, сабр-тоқат ва матонат талаб қилинади? Бу ҳақиқий мардлик сабоғи эмасми?

Айтишларича, барча маълумотлар йиғилиб, ҳадиснинг саҳиҳлиги назарий жиҳатдан юз фоиз исботини топганидан кейин ҳам Имом Бухорий ҳазратлари изланишдан тўхтамаганлар. Энди бу ҳадиснинг саҳиҳлигини амалда – ўзининг кундалик ҳаётида қўллаб, исботлаб кўришга ҳаракат қилганлар. Агарда ўша ҳадисда айтилган ҳаётий ўғит ёки кўрсатмани бажариш жараёнида қалбида ҳеч қандай шубҳа-гумон туғилмаса, узил-кесил унинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилганлар. Айтиш керакки, илм-маърифат йўлидаги бундай фидойилик ва азми шижоат буюк аждодларимизнинг барчасига хос бўлгани ҳақида яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Маълумки, инсон бу дунёга келиб кўз очганидан токи қабрга киргунига қадар реалликка, ҳаётнинг шафақатсиз ўйинларига кўникиш азобини бошидан кечиради. Тўғри, кимдир ўзи учун чалғитувчи, реал ҳаётдан бегоналаштирувчи машғулот топиб, бу оламнинг тубсиз муаммолари

ҳақида кўп ҳам қайғуриб ўтирмайди. Лекин бу билан реаллик талаблари ўзгариб қолмайди. Инсон барибир бир куни реал ҳақиқат билан юзма-юз келади. Шунинг учун ҳам буюк ирода ва матонат соҳиби бўлган инсонлар маънавий, илмий жасоратлари билан реалликдан, унинг талабларидан юксак туришга, уларга муқобил ўлароқ ўз реал дунёсини яратишга ҳаракат қилади.

Бошқача айтганда, бу ҳаётда инсон деган номга муносиб бўлиб яшаш, катта мақсадларга эришиш учун ҳам доимо мардлик ҳисси билан яшаш керак. Ахир, Аҳмад Яссавий бобомиз «Мардона бўл, ғариб бош, умринг елдек ўтаро», дея бежиз ҳушёрликка, дадил бўлишга чақирмаган. Чунки ҳаёт деганлари ҳар куни, ҳар дақиқада ўзгариб туради. Бинобарин, кеча яшаш дастури сифатида ўрганган билим, ўзлаштирган малакангиз бугуннинг ўзида эскиради. Демак, мақсадга етман, деган одам қалбию онгини доимо янгилаб бориши керак. Бунинг учун доимий ҳаракат, изланиш, ҳаётдан, унинг ўзгаришларидан сабоқ чиқариб яшаш зарур. Ҳар куни ўзингиздаги бепарволик, танбаллик, шубҳа ва кўркув каби руҳий тўсиқларни енгиб, таъбир жоиз бўлса, қобикни янгилаб яшаш лозим бўлади.

2009 йил

ДОНОЛИК – ХОТИРЖАМЛИК

Халқимиз маънавиятининг ажралмас қисмига айланиб кетган яна бир муқаддас тушунча – элимиз эртаю кеч худодан тилаб яшайдиган неъмат бўлмиш тинчлик-хотиржамликдир. Таъкидлаш жоизки, тинчлик-хотиржамлик ҳам маънавиятни шакллантиришда ижтимоий асос бўлиб хизмат қиладиган ўзак тушунчалардан бири.

Одамзод минг йиллардан буён сезиб, англаб, тан олиб келаётган оддий ҳақиқатлардан бири шуки, юртда тинчлик, одамларда хотиржамлик бўлмаса, на моддий, на

маънавий тараққиётга эришиб бўлади. Халқимизнинг «Бир кун жанжал чиққан жойдан қирқ кун файз-барака кўтарилади» деган ҳикматли сўзларида фақат моддий бойликнинг талон-тарож бўлиши, меҳнат маромининг бузилиши сингари жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиёти учун ғоят муҳим бўлган омилларгина назарда тутилмайди.

Маълумки, нотинчлик, жанжал-тўполон аввало инсоннинг маънавий оламини издан чиқаради. Энг ёмони, унинг эртанги кунга, одамзоднинг Оллоҳ томонидан яратилган юксак хилқат эканига, эзгулик йўлидаги бунёдкорлик қудратига бўлган ишончига путур етказди. Бошқача айтганда, уруш-жанжаллар инсон қалбини мувозанатдан чиқаради. Ғаним ўқидан ҳалок бўлган инсоннинг жасадини, қон дарёларини кўриб дийдаси қотган одамни ҳеч қачон эзгулик ва нафосат каби юксак туйғуларга ишонтириб бўлмайди. Шу тариқа уруш ўзининг қонунлари, таъбир жоиз бўлса, «кадрият»ларини шакллантира бошлайди. Уларнинг маъноси шуки, ким зўр бўлса, ўша яшашга ҳақли. Зўр одам – энг гўзал одам, зўр одам – энг ақлли одам. Қолганларнинг барчаси – иккинчи даражали одамлар.

Ер юзидаги ҳар қандай урушнинг натижаси – ёвузлик, адолатсизлик, шафқатсизлик ва бузғунчилик ҳамда ахлоқсизликдир. Шунинг учун ҳам дунёнинг уруш-жанжал ва можаролар авж олган ҳудудларида туғилиб вояга етган одам билан тинч-осойишта ҳаёт бағрида камол топган инсон ўртасида ер билан осмонча фарқ бўлади. Бугунги кунда Ватанимизнинг жанубий чегарасида жойлашган Термиз шаҳрига бориб, азим Амударёнинг икки тарафидаги икки хил манзарани кўрган одамга бу ҳақда изоҳ беришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Ҳақиқатан ҳам, урушдан зада бўлган одамда яшашга, меҳнатга иштиёқ бўлмайди. У шундоқ ёнидан катта дарё оқиб ўтаётган бўлса ҳам дархат экиш, уй қуриш, ўз юртини обод этиш тўғрисида ўйлаб кўрмайди. Бу-

ларнинг барчаси унинг учун маънисиз бир ишдек туюлади.

Тинчлик ҳавосига тўйинган кўнгилда эса янги-янги орзулар пайдо бўлади. Бундай шароитда инсон эзгу мақсадлар билан яшаб, меҳнат қилиб чарчамайди.

Нафакат юртимиз, балки жаҳонда ҳам энг қадимий цивилизация бешикларидан бири бўлган шаҳарлар, хусусан, Бухоро заминиди сақланиб қолган бетакрор меъморий ёдгорликлар ҳақидаги маълумотларни ўқийдиган бўлсангиз, ҳайратдан лол қоласиз. Бугунги кунда Бухоро давлат меъморий-бадиий музей-кўриқхонаси ҳисобида 997 та тарихий ёдгорлик бўлиб, улар давлат ҳимоясидадир. Агарда большевиклар ҳукмронлигини ўрнатиш ва ундан кейинги мустабид тузум замонларида бу муқаддас шаҳар ҳамда унинг атрофидаги ҳудудларда бунёд этилган, ҳар бири буюк бир тарих, буюк бир маданият тимсоли бўлган меъморий обидалар муттасил вайрон қилингани, қаровсиз ўз холига ташлаб қўйилганини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, яққол аён бўладики, аслида юқоридаги рўйхат ушбу заминда бир пайтлар мавжуд бўлган бетакрор ёдгорликларнинг барчасини тўлик акс эттирмайди.

Ана шу рўйхатдаги обидалар билан бирма-бир таниша бошласангиз, ҳайратингиз янада ортиб, боболаримизнинг ақл-заковати, бунёдкорлик даҳосига тан бермасдан иложингиз қолмайди. Яъни, бу меъморий мажмуалар шу қадар улуғвор, шу қадар бетакрор, шу қадар ҳашаматлики, таърифига тил ожиз. Яна бир кизик жиҳати – уларнинг орасида хонлар, амирлар, вазирлар, шайху уламолар қурдирган муҳташам бинолар билан бирга, юксак лавозимларни эгалламаган, лекин қўлида озгина сармоysi бўлса-да, ўзининг бунёдкорлик салоҳиятини намоён этишни орзу қилган оддий одамлар томонидан қурдирилган бинолар ҳам талайгина. Гўё шундай таассурот туғиладики, ота-боболаримиз Соҳибқирон Амир

Темур бобомизнинг «Кимки куч-кудратимизга шубҳа қилса, биз барпо этган биноларни келиб кўрсин» деган даъватидан илҳомланиб, бунёдкорликда бир-бири билан мусобақалашгандек, бирон-бир бўш жой қолдирмасдан, ўз шахрини обод қилишни асосий мақсад қилиб қўйгандек. Энг муҳими, четдан қарасангиз, бу обидаларнинг барчаси миллий меъморлик анъаналари руҳида, шарқона услубда барпо этилган. Лекин синчиклаб назар ташлайдиган бўлсангиз, ҳар бири ўзича бир олам – бири иккинчисини такрорламайди.

Шу ўринда Хитойнинг Шанхай шаҳрида кўрган манзараларимиз ёдга тушади. Бу шаҳарда Шанхайнинг тарихи ва бугунги қиёфаси ҳақида ҳикоя қиладиган йирик музей бор. Уни айланиб томоша қилар экансиз, ҳозирги вақтда дунёнинг энг йирик иқтисодий ва савдо маркази сифатида тан олинган бу шаҳарнинг дастлабки ғиштини кўйишдан токи бугунги кунгача бир принципга амал қилиб келинаётганига амин бўласиз: ҳар бир бино ўзига хос экспримент бўлиши, бир-бирига ўхшамаслиги керак. Шанхайликлар ҳозирга қадар бу принципга амал қилиб келишаётгани, шу боис мазкур шаҳар инсон қўли билан бунёд этилган ҳақиқий мўъжизага айланиб қолаётганидан фахрланиб яшайди. Ўйлаймизки, улар бунга тўла ҳақли.

Биз Шанхайнинг замонавий меъморий қиёфасидан ҳайратга тушар эканмиз, беихтиёр Бухорои шарифни, ундаги бир-бирини такрорламайдиган ноёб обидаларни кўз олдимизга келтирдик. Ҳақиқатан ҳам, бир пайтлар аждодларимиз тараққиёт, илму маърифат бобида шу қадар илгарилаб кетганки, улар ҳам, худди бугунги шанхайликлар сингари, бир-биридан ўзиб меъморий мўъжизалар яратиш имконига эга бўлганлар. Бунинг исботи – юқорида зикр этилган, тарихлар, замонларнинг қақшатқич синовларидан безавол ўтиб келган 997 та меъморий обида.

Хуллас, қаердаки эркинлик, тараққиёт бўлса, халқнинг қалбидаги бунёдкорлик туйғулари уйғонса, ўша

ерда мўъжизалар пайдо бўлаверади. Бугунги кунда қайси шаҳар ёки қишлоғимизга борманг, уй қуриш, боғ яратиш, бола-чақа ўстиришдек динимиз томонидан буюрилган фарз амалларни адо этиш, ўзидан муносиб из қолдириш ниятида юрган инсонларни кўрасиз. Айниқса, пойтахтимиз Тошкент таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Бутун юртимиз бамисоли улкан қурилиш майдонига айланди. Эркин ҳаёт натижаси сифатида бир-биридан гўзал ва мухташам бинолар, йўл ва кўприклар, боғу хиёбонлар бамисоли ўзаро рақобатга киришгандек, баҳслашгандек, муттасил пайдо бўлмоқда. Буларнинг барчаси мамлакатимизнинг мустақил тараққиёт йўлидан изчил ва қатъият билан бораётгани, юртимизда тинч-осойишта ҳаёт ҳукм сураётгани туфайли экани шубҳасиз.

Шу маънода, тинчлик эзгу маънавий қадриятлар тизимини шакллантирадиган ва камол топтирадиган энг муҳим ижтимоий асослардан бири бўлиб, унинг ўрнини ҳеч нарса босолмайди. Тинчлик ҳар қандай эркин жамиятда инсоннинг фундаменталь ҳуқуқларини амалга ошириш, мамлакат тараққиётини таъминлашнинг асосий шартидир.

Чиндан ҳам, дунё дунё бўлибдики, барча эзгу орзу-ниятлар тинчлик заминидан рўёбга чиқади. Чунки ерга ташланган уруғ ҳам паррандаю даррандалардан ҳимоя қилинган, ихота этиб ўраб қўйилган ердагина яхши униб, ниҳолга айланади, вақти келиб ҳосил беради.

Тинчлик халқимиз ҳаётига шу қадар сингиб, нафакат маънавиятимиз, балки миллий табиатимизнинг ажралмас бир қисмига айланиб кетган. Халқимиз ўртасида инсоннинг тинчини бузиш, хатто ҳайвонларга беҳуда озор етказиш ҳам катта гуноҳ ҳисобланади. Бу мавзуда тарихий мисоллар ҳам кўп. Чунончи, Амир Темурнинг ўз чодирига ин қурган мусичага озор бермасдан, унинг бола очиб олгунча уясида яшашига имон бергани, Алишер Навоийнинг эса эгнига илашиб

қолган чумолини зудлик билан яна жойига олиб бориб қўйгани ҳақидаги тарихий ривоятлар шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси аجدодларимизнинг ҳар бир жонзотнинг яшаш ҳуқуқини, тинчлигини қадрлаш экологик муҳит барқарорлигини, қолаверса, бутун дунёдаги мувозанатни сақлашнинг муҳим шарти деб билганидан далолат беради.

Омонатга хиёнат қилмаслик, адолат билан иш юришиш — мамлакатда тинчликни асраш, турли табақа вакиллари ўртасида ўзаро мувозанатни сақлашнинг асосий мезони сифатида халқимиз ҳаётида алоҳида ўрин тутган. Соҳибқирон Амир Темур ўз салтанатида тинчлик-осойишталик ва адолатни сақлаш учун бир қатор тадбирларни кўради, амирлари, шариат пешволари билан кенгашлар ўтказади. Бу ҳақда «Тузуқлар»да қуйидаги фикрларни ёзади: «Маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва хушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муросаю мадора, мурувват ва сабртоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка солдим, дўсту душман билан муросаю мадора қилдим» («Темур тузуқлари», — Т., «Шарқ», 2005, 63-бет).

Кўриниб турибдики, салтанат манфаатини ўйлаган раҳбар кечаю кундуз тиним билмайди. Салтанатнинг энг муҳим манфаати эса — тинчлик-осойишталикдир. Лекин бу неъмат ҳеч қачон ўз-ўзидан келмайди. Буни Соҳибқироннинг кейинги фикрлари ҳам тасдиқлайди: «Салтанат тўнини кийгач, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ўн икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлладим, ғаним фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган-кўрмаганга

солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим... Золимга қарши мазлум додига етдим» (*ўша манба, 63–64-бетлар*).

Дарҳақиқат, адолатнинг олий кўриниши – элнинг тинчлигини таъминлашдан иборат. Энг катта адолатсизлик эса эл-улус тинчининг бузилишида намоён бўлади.

Инсон хотиржам бўлса, вайрона кулбаси ҳам кўзига қасрдек чароғон бўлиб кўринади, қалби нурафшон бўлади. Ақсинча – одамзод тинчини йўқотса, шоҳона ҳаёт ҳам татимайди, ҳар қандай мўъжиза ҳам кўзига бало-қазодек кўринади.

2009 йил

АНДИША

Халқимиз миллий ўзлигининг ёрқин ифодаси бўлган фазилатлар ҳақида гап кетганда, ҳеч шубҳасиз, андиша сўзи биринчи қаторда тилга олинади. Бу сўз луғавий жиҳатдан асосан ўйлаш, фикрлаш, ҳаёл қилиш каби маъноларни англатишини инобатга оладиган бўлсак, халқимиз маънавий ҳаётининг яна бир муҳим қиррасини англагандек бўламиз. Ҳамонки, андишалилик, яъни ҳар бир нарсанинг оқибатини ўйлаб, фикрлаб яшаш ўзбекларга хос азалий хусусият экан, шундай ҳаёт ва фаолиятнинг ҳар бир дақиқаси маънили кечиши муқаррар. Чунки ўй-фикр бор жойда албатта маъни – маънавият бўлади.

Андиша инсон ҳаётини сўз билан ифода этиб бўлмайдиган маъно-мазмун билан тўлдиради. Буюк адбимиз Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи қарийб юз йилдан буён қўлдан қўйилмасдан ўқиб келинаётгани сабабларидан бири – асосий қаҳрамонларининг ақсариёти ўзбекона одоб-андишаси билан кўпчиликлари мафтун этишида. Масалан, Отабек ва Кумушнинг даст-

лабки учрашуви ва муҳаббат туйғулари қанчалик гўзал ифодаланган. Чунки бу ҳис-туйғулар андиша пардасига ўралган. Отабек ҳам, Кумуш ҳам қалбидаги илк севги ғалаёнларини ҳеч кимга айтолмайди, айтишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Чунки ҳаё ва андиша бунга йўл қўймайди. Фақат уларнинг иккиси ҳам сирли бир дард билан оғриб, «бетоб» бўлиб қолади, холос. Насл-насаби куллар авлодидан бўлса-да, қалби пок ва озод бўлган Ҳасаналининг шарофати билан Отабекни қийнаётган дарднинг давоси топилади – унинг Мирзакарим қутидор кизини яхши кўриб қолгани ойдинлашади.

Бу бадий интриганинг айнан Ҳасаналининг саъй-ҳаракатлари орқали ечим топиши ва унинг Отабекнинг маънавий отаси деб аталишида ҳам ўзига хос маъно бор. Кейинчалик маълум бўладики, Отабекнинг муҳаббат туйғуларини тушунишда ҳатто онаси ҳам ожизлик қилади. Ўзбек ойим ўғлининг худо ўзи тақдир қилиб берган муҳаббат йўлидаги ҳаракатларини шунчаки бир болалик ўйини, «уятсиз»лик деб тушунади. Бошқача айтганда, Ўзбек ойим ўз фарзандини тушунишда, маънавият илмида ўз қули Ҳасаналидан ҳам орқада қолиб кетади. Юсуфбек ҳожидек кўпни кўрган донишманд инсон ҳам, хоҳлар-хоҳламас хотинининг раъйига бўйсунди. Шу тариқа Отабек мустақил қадами, муҳаббат оламида эркин парвоз қилишни истагани учун энг оғир маънавий жазо – кўнгли тиламаган қиз билан бир умр ёстикдош бўлиш мажбурияти ила жазоланади. Лекин бу масалалар романда очик ёзилмайди, балки уларнинг барчаси адибнинг андишалари. Улар фақат ўқувчининг қалбига, ўй-фикрига ҳавола қилинади. Сирасини айтганда, «Ўткан кунлар» романи ана шундай андиша руҳи билан суғорилган асардир.

Юсуфбек ҳожи ва Ўзбек ойимнинг ўғлини Тошкентдан уйлантириш ҳақидаги қароридан Отабекни хабардор қилиши тасвирланган лавҳани олинг. Гарчи ота-она

сифатида ўғли устидан «бир иш» қилишга маънавий ҳаққи бўлса-да, Юсуфбек ҳожи бу мавзудан сўз очишга анча қийналади — минг бир андишага боради. Лекин насл-насаб, оила манфаати, эл-юртнинг муносабати деган баҳоналар билан шахснинг мустақил ҳаракатига асло йўл берилмайдиган, ҳар қандай индивидуал ҳолат ҳам жазога мустаҳиқ этиладиган турғунликка, таназзулга юз тутган хурофий-анъанавий жамият шароитида Юсуфбек ҳожи ҳам ўғлининг тарафини олишга ожизлик қилади. Ўзи учун ҳам оила манфаатлари асосий масала эканини дард ва изтироб билан таъкидлар экан, «Бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайдир», дейишдан ўзга илож тополмайди.

Начора, Юсуфбек ҳожи ҳам ўз даврининг фарзанди эди. Ҳар қайси шахснинг алоҳида манфаатлари мавжудлигини тан олиш ва уларни оила ҳамда жамият манфаатларига уйғунлаштириш, шу тариқа оқилона бир тўхтамга келиб яшашни жаҳолатга ботган хонликлар замонида орзу қилиш ҳам қийин эди.

Ёки Кумушнинг илк бор Тошкентга келиши ва уни дуо қилиш учун тараддудланган Юсуфбек ҳожининг айтган сўзларини эслайлик: «Бизнинг Марғилонда шундай келинимиз бор экан-у, билмаган эканмиз-да». Бу сўзларда ҳам қувонч, ҳам афсус-надомат мужассам. Юсуфбек ҳожи шу тариқа дунёни Тошкентдаги уч-тўртта хотин-халаж ва уларнинг гап-сўзидан иборат деб биладиган аёли учун ҳам гуноҳни ўз бўйнига олган бўлади.

Буюк инглиз драматурги Шекспирнинг қаҳрамони Отеллонинг кизиқ устида севгилиси Дездемонани ўлдириб қўйиши қанча даврлардан буён турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келади: бу тўпори ошиқ рашк туфайли ўлдирдими ёки севги-муҳаббат ва гўзалликнинг қадрини билмагани учунми?

Бордию ўзбекона менталитет нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, ўша мураккаб вазиятда Отеллога оз-

гина андиша етишмагани унинг ўзи учун ҳам, севгилиси учун ҳам, миллион-миллионлаб эзгулик хайрихоҳлари учун ҳам қимматга тушгани маълум бўлади. Агарда Отеллонинг қайноқ ҳис-туйғулари андиша жиловиди бўлганида борми, у қайсидир нуқтада ўзини қўлга олиб, ақл-хушидан батамом айрилмаган бўларди.

Албатта, гарбона ҳаётини муҳитда бундай бўлиши мумкин эмаслигини ҳаммамиз яхши биламиз. Эҳтимол, биз айтгандек бўлган тақдирда асрлар мобайнида жаҳон драматургиясининг шоҳ асари сифатида эътироф этилиб, барча маданий халқлар театрлари сахнасидан тушмай келаётган «Отелло» ўзининг асосий жозибаси – интригасидан маҳрум бўлиб, бу қадар шуҳрат қозонмаган бўлармиди. Аниқроқ айтганда, бу асарни машҳури жаҳон қилган нарсаси асли ана шу «интрига» – рўмолча воқеаси эмасми?

Табиийки, биз бу борадаги бошқача фикр ва ёндашувларни рад этмоқчи эмасмиз. Азбаройи ҳақиқат қиёсда билинади, деган тамойилга асосан бу далилдан фикрлаш учун бир мисол тариқасида фойдаланмоқчимиз, холос.

Маълумки, «Ўткан кунлар» романида ҳам бош қаҳрамон – Кумуш ўлими билан боғлиқ фожиали ҳолат бор. Дездемонанинг ўлиmidан фаркли ўлароқ, Кумушнинг ўлими бошқача интригалар силсиласида кечади. Яъни, бу ўринда гўзал қиз бир иблис қиёфасидаги одамнинг макр ва ҳийласи туфайли эмас, аксарият мусулмон халқлари ҳаётига хос бўлган анъанавий фитна – кундош балоси оқибатида ҳалок бўлади. Эътиборни тортадиган жиҳати шундаки, Кумушнинг кундоши ва қотили бўлган Зайнаб бирданига тутатиб, қотилликка қўл уриш учун очикчасига ҳаракат қилмайди. У аввало рақибини обдан ўрганади, вазиятни узоқ вақт кузатиб, ўзича таҳлил этиб боради. Фақат ўзини ҳақоратланган ва шунга яраша ҳаракат қилиш фурсати етган деб ҳисоблаган вазиятдагина жиноятга қўл уради.

Ёдингизда бўлса, Кумуш Юсуфбек хожи хонадонига келгач, Зайнабнинг ҳамлаларини юмшатиш учун тез орада Марғилонга қайтиб кетиш ниятида эканини айтади. Отабек ҳам иккинчи хотинига муҳаббати йўқлигини ошкор этолмасдан, мизожи заифлигини баҳона қилади. Отабек ҳам, Кумуш ҳам гўёки шу тариқа муваққат тинчликка эришади – жанжал қилишга ҳеч қандай шаръий асос йўқ дегандек, Зайнабга қўл келиши мумкин бўлган вазиятни ўзларининг фойдасига оғдирган бўлади. Аммо Отабек ва Кумуш ўртасида фарзанд пайдо бўлиши, уларнинг ўғил кўриши билан ана шу «дипломатик келишув» ўз кучини йўқотади – Зайнабнинг очик-ошкора алдангани кундек равшан бўлиб қолади. Табиийки, бундай шароитда у инсоний ҳуқуқлари топталган аёл, шаръий хотин сифатида ўзини жавоб зарбаси беришга ҳақли деб ҳисоблайди. Гарчи унинг қотиллик ҳаракатларини оқлаб бўлмаса-да, уларнинг ҳаётий мантиққа асослангани, Зайнаб ҳам турли андишалар, алам ва изтироблар гирдобиди қолиб, ахийри машъум ниятини амалга оширганини англаш қийин эмас.

2009 йил

МУҲАББАТГА ЖАЗО БОР

Нима учун муҳаббатга жазо бор? Севги ҳодисаси ҳар қандай замонда ҳам индивидуал ҳодиса сифатида намоён бўлгани учун аксарият ҳолларда қаттиқ қаршиликка учрайди ва жазоланади. Севги қадимий туйғу, лекин ҳар бир юрак уни ўзича янгилайди, деган машҳур ҳикмат ҳам бекорга айтилмаган.

Муҳаббат – таъбир жоиз бўлса, кўнгилдаги ишқ, қалб эътиқоди. Жаҳид аждодларимиз нима учун собиқ мустабид тузум даврида қаттиқ жазоларга мустаҳик этилди? Улар ҳам айнан ўз муҳаббатлари – илму маърифатга, озодлик ва эркинликка меҳр қўйгани, юртимиз

мустақиллигини чин дилдан орзу қилгани учун эмасми? Бундай туйғулар уларнинг ҳар бир асарига сингиб кетгани учун кўп йиллар давомида уларни чоп этиш, тарқатиш ва мутолаа қилиш тақиқиланди.

Севги, муҳаббат – уларнинг объекти жонли ёки жонсиз бўлишидан қатъи назар – инсонни поклайди. Севги – инсонни жаҳолат бағридан халос бўлиб, маънавий хурлик ва камолот сари юксалишга даъват этади. Табиийки, бундай интилишлар Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам тарихда турғунлик ботқоғига ботган хурофий-анъанавий жамиятларни, уларни жиловлаб турган ҳукмрон қарашларни ташвишга солган. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик учун ҳар бир табақа вакили ўзига муносиб тоифа вакили билан ўз тақдирини боғлаши, турмуш қуриши керак, деган сунъий ақидалар шакллантирилган. Инсоннинг нафақат фикри, балки туйғулари ҳам таъқиб қилинган, уларни эркин ифода этиш учун мутлақо йўл қўйилмаган.

Севган, севилган одам одатда руҳан юксалиб, кундалик ҳаёт ташвишларидан ҳам, замон талабларига жавоб бермай қолган урф-одат ва анъаналардан ҳам ўз туйғуларини афзал деб билади, табиат томонидан ато этилган ҳиссиётларнинг кучини ҳис қилади. Энг муҳими, севги инсон қалбини мудроқ уйкудан уйғотади. Бамисоли унга кўзгу тутади («Фарҳод ва Ширин» достонида кўзгу мавзуси алоҳида тилга олинishi бежиз эмас), ўзлигини танишга ундайди. Уйғоқ, ўзини таниган қалбни эса тўхтатиб ҳам, енгиб ҳам бўлмайди.

Бир сўз билан айтганда, муҳаббат, ишқ изтироблари, қайси миллат, дин ёки ижтимоий қатламга мансублигидан қатъи назар, ҳар қайси инсоннинг қалб туғёнлари, юксак маънавий интилишлари, энг муҳими, бахт, ҳиссиётлар тенглиги, туйғулар софлиги деган одамзодга хос азалий мезонлар ҳақида ўйлашга даъват этиши билан жамият ҳаётидаги зиддиятларни ошиқ қалблар кўзгусида яққол намоён этади. Дунёдаги барча воқеа-

ходисалар каби, севгининг ҳам ўз стихияси, қонунияти бор. Аввало у руҳий ғалаёнлари билан ибтидоий турғун муносабатларга асосланган анъанавий жамиятдаги зарарли қараш ва урф-одатларнинг нақадар шартли ва омонат эканини, ҳаётдан мақсад аслида инсон, унинг қалби ва беғубор туйғуларини камол топтириш эканини аён қилиб қўяди. Шу боис унинг стихиялари, унинг бўронлари нафақат инсон қалбини, балки турғун жамиятдаги кўпгина анъаналарни ҳам издан чиқариши ҳеч гап эмас.

Бир мисол. «Фарҳод ва Ширин» достонида Фарҳод сеҳрли кўзгуда арман юртидаги манзараларни, гўзал ва малохатли Ширин сиймосини кўриб, олис ва машаққатли йўлга отланади. Донишманд отаси ҳам, онаси ҳам бунга ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайди. Аксинча, яхши ният билан йўлга чиқаётган фарзандига бахт ва омад тилаб, оқ фотиҳа беришади. Чунки улар – маърифат, пок инсоний туйғулар ҳукмрон бўлган, одамнинг кадр-қиммати биринчи ўринда турадиган муҳитда яшаётган инсонлардир.

Бошқа бир мисол. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида бош қаҳрамон Отабек атиги бир неча юз чақирим наридаги шаҳардан кўнгил майли билан суйган қизига уйланади. Айнан шунинг учун – пок ният билан қилинган мустақил бир ҳаракат учун ота-онаси томонидан маънавий жазога тортилади – ўзи суймаган аёл билан ёстикдош бўлиш азобига мустаҳиқ этилади. Чунки Отабек яшаган муҳит биқик ва маҳдуд, жаҳолат ҳукмрон бўлган, инсоннинг кадр-қиммати эмас, умрини ўтаб бўлган расм-русумлар биринчи ўринда турадиган муҳит эди.

Албатта, бу мавзуда баҳсли жиҳатлар кўп ва ҳеч ким одил ҳакамликка даъво қилолмайди. Лекин муҳими бу эмас, муҳими – Алишер Навоий бизни ҳаётдан мақсад – Инсон деган мезон асосида кенг миқёсда фикрлаб, кечаги

ва бугунги тарихдан ибратли сабоқлар чиқариб яшашга ўргатади. Шунинг учун ҳам Шириннинг тилидан «Менга не ёру не ошиқ ҳавасдур, агар мен одам ўлсам, ушбу басдур» деган сатрларни битади. Яъни, дунёга келишдан мақсад – инсон бўлиш, ишқ, ошиқлик – унга етишиш йўли, холос.

Шу маънода, Отабекнинг севги фожиасига аслида Ўзбек ойим ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам айбдор эмас, муҳит айбдор. Турғунликка, хурофотга юз тутган жамият фақат турғун қадриятларни тан олади. Масалан, инсон қалбидаги муҳаббат – маънони эмас, оила – шаклни биринчи ўринга қўяди. Лекин ҳақиқий ишқ-муҳаббатсиз оила оила эмаслиги уни қизиқтирмайди. Бундай муҳит ҳар қандай янгиликка, ҳар қандай эркин ҳаракатга шубҳа билан қарайди. Турғун қадриятлар орқали инсоннинг ҳис-туйғуларини жиловлаш, назорат қилишга интилади.

Бундан фарқли ўлароқ, доимий ва давомли ислохотлар орқали такомиллашиб борадиган жамиятда инсон туйғулари, жумладан, севги-муҳаббат ҳислари ҳам жамият томонидан табиий ҳол сифатида қабул қилинади. Негаки, ислохотлар жараёнида бутун ҳаёт муттасил ўзгариб, юксалгани каби, инсон маънавияти, унинг туйғу ва тушунчалари ҳам муттасил янгиланиб боради. Муайян хатти-ҳаракат ва кечинмалари учун ҳар ким ўзи жавоб берадиган, бошқаларникига ўхшамайдиган шахсий фикр-мулоҳазага эга бўлиш айб ҳисобланмайдиган бундай шароитда шахснинг маънавий олами, ўзига хос қарашлари асосий қадриятга айланади.

Қотиб қолган, сал бўлмаса, қатъий қоидага айлантирилган анъаналар шароитида эса, юқорида айтилганидек, инсоннинг ҳис-туйғулари ҳам назоратга олинади. Одам ҳатто кўнгли суйган нарсасини қилишга ҳам кўрқади. Нимасини айтасиз, ёш йигит бордию кимнидир севиб қолгудек бўлса, бу ҳақда кимгадир ҳисобот беришига тўғри келади.

Албатта, бугунги ёшлар бу гапларни ўқиб, ошириб юбормадингизми, ишқилиб, деб маломат қилишлари ҳам мумкин. Лекин биз сўзда меъёр, фикрда исбот бўлиши лозимлигини яхши биламиз. Бинобарин, бу фикрларимиз афсона эмас, реал ҳақиқатдир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун кечаги «совет даври» деб аталадиган тарихимизда ахлоқий муносабатлар ҳукмрон мафкура томонидан қандай «тартибга солингани»ни эслаш кифоя. У даврда комсомол йигитнинг комсомол бўлмаган қизга уйланиши, коммунист одамнинг аза ёки бошқа миллий маросимларда иштирок этиши ўта жиддий сиёсий хато ҳисобланиб, бунинг учун қаттиқ жазолар белгиланар эди.

Таниқли ёзувчи Мурод Муҳаммад Дўстнинг ушбу китобнинг биринчи бобида тилга олинган «Лолазор» романидаги Назар Яхшибоев — анча тўпори, қайсар одам. Кўнглида ўзини худо ҳисоблаб, катта-катта зиёлиларнинг устидан кулиб юрадиган бу азамат ҳам, зўр келганда, тақдирга тан беришга, яъни ҳукмрон мафкура ўйинларига чидашга мажбур бўлади. Гап шундаки, унинг хотини республика микёсидаги раҳабарлардан бирининг рафиқаси билан ёшлигидан дугона бўлиб ўсади. Анча ғурурли, ориятли Яхшибоев ёшликда ғўрлик қилиб Муҳсинахон исмли кизга уйланиб қолади. Вакт ўтиб, улар бошқа-бошқа оламнинг одамлари экани аён бўлади. Яхшибоевнинг кўнгли совийди. Болалигини, қишлоғи — далаю даштда ўтган эркин кунларини қўмсайди. Лекин масаланинг нозиклиги шундаки, унинг оилавий ҳаёти ҳам юқорида зикр этилган юксак мартабали раҳбарнинг обрў-эътибори ва нуфузига дахлдор нарсага айланиб кетади. Яъни, Яхшибоев хотинидан ажрашадиган бўлса, эл-юрт ўртасида «Шундай одамнинг дўсти-я... шундай одамнинг хотинининг дугонасини-я...» деган гаплар авж олиб кетиши реал нарсага айланиб қолади. Табиийки, бундай ҳолатга собиқ ҳукмрон мафкура жабҳасида ишла-

ган одамлар асло йўл қўймас эди. Бошқача айтганда, Ях-шибоевнинг шахсий ҳаёти ҳам ўзиники бўлмай қолади. Шахсий ҳаёт ҳам «партиявий масала»га, ҳатто «партия сиёсати»га айланади.

Ҳақиқатан ҳам, СССР даврида бундай ҳолатлар деяр-ли ҳар қадамда учраб турар эди.

2009 йил

ҚАЛБ ЧАШМАСИ

Маънавият – қалб чашмасидан баҳраманд бўладиган неъмат. Миллий маънавият эса – халқ қалбининг ифодаси.

Қалбнинг мулки бетакрор ҳис-туйғулар, хаяжон, сезги ва кечинмалар, ўй-хаёллар, андиша эканини яхши биламиз.

Қалб инсоннинг вужудида жойлашган бўлса-да, унинг асл макони бепоён. Чунки, тасаввур қилинг, бу дунё қанчалик чексиз ва катта бўлмасин, Оллоҳни, ҳақ-ҳақиқатни бағрига сиғдиролмайди. Қалб эса қанчалик кичкина бўлмасин Уни сиғдиради. Демак, қалб дунёдан ҳам буюк ва улкандир.

Қалб биргина туйғу ёки ҳиссиёт билан бутун коинотни, оламларни қамраб олишга қодир. Ақл эса қодир эмас.

Дунёдаги энг майда заррачалар ҳам қалбга таъсир этиши, уни ларзага келтириши мумкин, лекин энг қудратли қуроллар ҳам уни ўзига бўйсундиrolмайди. Қалб фақат севган нарсаси – гўзаллик ва эзгуликка бўйсунди. Гўзаллик ва эзгулик эса Яратган учун ҳам суюклидир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» деган иборасида жуда катта маъно бор. Чунки маънавият – доимо илоҳий ва юксак материялар билан мулоқотда, алоқада бўлиб, фақат уларга бўйсуниб яшайдиган қалбнинг ҳаёт тарзидир.

Бу оламда ҳар бир инсон кўнглида энг гўзал, энг кучли ва мукаммал инсон бўлишни орзу қилиб яшайди. Оллоҳ инсонларни қалбига қараб танлайди, кўнглининг, ниятининг поклиги ёки нопоклигига қараб амалининг маъно-мазмунини белгилайди.

Эътироз билдирмасангиз, яна «Ўткан кунлар» романига мурожаат қилсак. Такрор айтишга тўғри келади: бу асарда Отабекнинг ошиқ кўнглини биринчи бўлиб унинг маънавий отаси бўлмиш Ҳасанали тушуниб етади. Айнан унинг ҳаракатлари билан икки ёш висолга эришади. Яъни, Ҳасанали қул бўлишига қарамасдан, кўнгли тоза, нияти холис бўлгани учун, Отабекнинг қалбини тушунишда унинг онаси Ўзбек ойимга нисбатан маънавий жиҳатдан анча етук ҳисобланади. Бошқача айтганда, унинг маънавий мартабаси Ўзбек ойимникидан юқори. У маънавий ҳаётда қул эмас, аксинча – беклар қаторида туради. Ўзбек ойим эса бунинг акси. Унинг учун ўғлининг бахтидан кўра элу юрт олдидаги обрў, мартаба, одамларнинг муносабати муҳим.

Инсон қалбини тушуниш қанчалар қийин! Инсон қалбини тушуниш қанчалар осон! Чунки қалб ҳам тана эҳтиёжларига – нафс майлларига бўйсунishi, ҳам юксак идеалларга интилиб яшашига тўғри келиб қолади.

Бу дунёда ҳамма нарса ўзининг илоҳий ўрни ва вазифасига эга. Лекин бу ҳақиқатни англаш учун одамнинг қалбида озгина бўлса-да, маънавият учкуни бўлиши лозим. Ҳаётга маънавият кўзи билан қараган киши ҳар нарсадан ҳикмат топади. Ҳикмат дегани нима? Ҳикмат дегани ҳамма нарсанинг ўзаро боғлиқ – яхлит система экани, табиатда тасодифий нарсанинг ўзи йўқлиги.

Одамзод борлиқнинг бирор-бир ҳалқасини бузгудек бўлса борми, бутун системага зиён етади. Эътибор берганмисиз, ёш бола янги ўйинчоқни роса ўйнаб хуморидан чиққач, уни бузиб ичида нима борлигини билгиси келади. Лекин бутун нарсани ҳеч бир сабабсиз бузишга журъат

қилолмайди – ота-онасининг дакки беришидан кўрқади. Мабодо бирон баҳонаи сабаб билан унинг бир жойи бузиладиган бўлса, айти муддао – охиригача бузиб кўриш имкони пайдо бўлади. Чунки ота-она ҳам бузилган нарса ҳеч нарсага ярамаслигини сезиб, бўлари бўлди – бўёғи синди, билганингни қилавер, дейишдан бошқа илож тополмайди.

Одамзод ҳам шундай – дастлабки қадамни қўйиб олгунча қийналиб туради. Кейин – жин кўзадан чиққанидан сўнг таваккали худо. Ўтган асрнинг бошларида чоп этилган газеталарни варақлайдиган бўлсангиз, ўша пайтларда юртимизда европада тикилган кийимларни, хусусан, тугмали либосларни кийиш мумкинми-йўқми, мусулмон одам расмга тушса бўладими-йўқми, деган масалалар атрофида ҳам баҳс-мунозаралар бўлганини кўрасиз. Бугун эса яримьяланғоч юрганларни кўриб ҳам ҳеч ким ҳайратга тушмайди.

Баъзи одамлар бир-бири билан туйғулар воситасида боғланади. Баъзилар эса манфаат орқали боғланади. Ҳаётда иккаласи ҳам керак. Туйғу билан боғланган одамлар ўртасида муҳаббат ва самимият кучли бўлади. Улар ўзаро дўстлик учун шахсий манфаатини қурбон қилишга ҳам тайёр бўлади. Манфаат билан боғланган одамлар ўртасида муроса, келишув, бағрикенглик кучли бўлади. Лекин ўртадаги манфаатлар барҳам топиши билан бу дўстлик ҳам барҳам топиши ҳеч гап эмас. Шу боис икки томон ҳам манфаатларни бой бермаслик учун шахсий туйғуларини қурбон қилишдан-да қайтмайди.

Туйғулар илоҳий мазмунга эга бўлади. Яъни, улар инсонга Оллоҳнинг ўзи томонидан берилган. Шунинг учун ҳам туйғуларни ҳис этиш, уларнинг таъсирига тушиш мумкин, лекин уларни тўла тушунтириб бўлмайди. Одамзод шу боис бадий адабиёт, рангтасвир, мусика, театр, кино каби санъат турларини кашф этган. Мақсад – инсон туйғуларини кўрсатиш, тасвирлаш орқали ҳиссиётларни таърибиялаш.

Ҳиссиётлари тўғри тарбияланган инсонни енгиб бўлмайди.

Манфаат ҳиссиётларни ўзгартиради, шу асосда инсонни ҳам ўзгарувчан қилиб қўяди. Нима учун Ғарб дунёсида икки хил стандарт билан яшаш, сиёсат юритиш ҳолатлари тез-тез кўзга ташланиб туради. Чунки Ғарбда «Бизнинг дўстларимиз йўқ, манфаатларимиз бор» деган қараш кўпинча устунлик қилиб кетади. Инсоннинг қалби, туйғулари эмас, аввало унинг моддий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган манфаатлар аксарият ҳолларда биринчи ўринда туради.

Қалби ҳам, ҳаёти ҳам қуёши қаби қайноқ бўлган Шарқ оламида эса туйғулар шу қадар ранг-барангки, уларнинг ичида манфаатларнинг борлиги билинмай ҳам кетади. Буни Шарқ бозорларидаги муносабатлардан ҳам билиш мумкин. Баъзан сотувчи ва харидор ўртасидаги гурунғ шу қадар кизиқ кетадики, уларнинг иккаласи ҳам манфаат тақозоси билан эмас, азбаройи ана шундай самимий суҳбат учун бозорга келгандек туюлади.

Хуллас, қалб феномени шу қадар сирлики, ҳар бир инсон дунёдаги воқеа-ҳодисани турлича қабул қилади. Кайфияти, ҳис-туйғуларининг ҳолатига қараб, қалб кўзгусида битта нарсa турли одамга турлича ранг ва мазмунда кўринади.

Инсон айнан қалб туйфайли ҳаётни севади, ундан ҳар гал, умрнинг ҳар босқичида янги-янги маъноларни ўқийди. Дейлик, одам йигирма ёшида яхши кўрган нарсасини қирқ ёшга бориб унча хушламай қолади. Болаликда сезмаган, англамаган нарсалари олтмиш-етмиш ёшга борганида безовта қила бошлайди.

Қалб кўзи кўр инсонлар эса фаҳм-фаросатдан, ҳис-туйғудан, демакки, маънавиятдан ҳам йироқ бўлади. Қалб кўзи очиқ инсон эса ҳамма нарсага зийрак назар билан қарайди. Ишонса – чин дилдан ишонади, ишонмаса – чин дилдан ишонмайди. Бир иш қилса, астойдил қилади,

бир иш қилмаса, астойдил қилмайди. Собиқ СССР даврида ҳукмрон мафкуранинг бутун куч-қудрати, таъсир воситалари инсон қалбини ўлдиришга қаратилган эди. Инсоннинг заволи эса қалбнинг ўлиmidан бошланади. Қалбнинг ўлими эса ростни ёлғон, ёлғонни рост дейишдан бошланади.

Эсингизда бўлса, мустабид тузум замонида бутун жамият аъзолари ёшлигидан бошлаб ёлғонга ўргатилар эди. Бу тузум ўз тарихидаги энг буюк воқеа – «эзилган халқларга озодлик олиб келган, меҳнаткашларга эркинлик берган октябрь инқилоби» деб таълим берар эди. Ҳолбуки, бу ҳодиса дунёдаги юзлаб халқларни тутқунликка, мислсиз азоб-уқубатларга дучор этган, қанчадан-қанча қон тўкилишлар, қурбонларга сабаб бўлган дунёдаги энг фожиали воқеалардан бири эди. Мактабга қадам қўйишингиз билан ўз юртингиз бир четда қолиб, сиз учун бутунлай бегона юртларни қамраб олган бепоён империяни Ватан деб ўргатишар эди. Боболаримиз унутилишга маҳкум этилиб, етти ёт одамларни «бобо» дейишга мажбур бўлар эдик. Бундай ёлғонлар силсиласида, табиийки, ҳар қандай қалб ҳам таянч нуқтасини йўқотиб, мувозанатсизликка юз тутар эди. Бундай қалбни эса хоҳлаганча алдаш, исталган томонга бошлаш мумкин эди. Чунки бундай қалбда ҳеч қачон ғурур-ифтихор туйғулари уйғонмас эди. Аниқроқ қилиб айтганда, бундай сўқир қалб инсон учун ҳам, жамият учун ҳам ўта хавфли эди.

2009 йил

КЎНГИЛ ФАЛСАФАСИ

«Кўнгил» – ҳам оддий, ҳам мураккаб тушунча. Уни бир сўз билан таърифлаш, ифода этишнинг ўзи қийин. Инсон бор – кўнгил бор. Кўнгил бор – Тангрига, унинг қудрати ва иродасига, эзгулик ва адолатга ишонч бор.

Кўнгил бор – ота-онага, устозга, ёру дўстларга, фарзанди аржумандларимизга, оиламиз, элу юртимизга меҳримиз, муҳаббатимиз, садоқатимиз чексиз.

Кўнгил борки, адабиёт, санъат, илм-фан, фалсафа деган, бутун моҳияти инсонни тушуниш ва тушунтиришдан иборат бўлган рух ва қалб илми, онгу тафаккурнинг ифода шакллари бор. Кўнгил борки, дунёдаги энг кичик зарранинг ҳам маънисини, ҳикмати, файзини, тароватини ҳис этиш қобилиятимиз бор. Барча сиру синоатини биз ҳеч қачон тўлиқ англаб етолмайдиган ана шу илоҳий хилқат туфайли мудом бир-биримизга самимий сўзларни айтиб, эзгу ишлар қилиб яшагимиз, ҳар қандай шароитда ҳам инсон бўлиб қолгимиз келади. Қалбимиздаги ботиний нигоҳ билан оқни – қорадан, яхшини – ёмондан, ростни – ёлғондан ажратишга ҳаракат қиламиз, табиатдаги гўзаллик, поклик ва бокираликдан ҳайратга, мудҳиш ҳодисалардан даҳшатга тушамиз, ёвуз кучларнинг қора қилмишларидан нафратланамиз.

Кўнгил – «кўнмоқ», «кўнақолгин» сўзларидан. Лекин уни кўндирмоқ қанчалар қийин! Бу ҳақда қанчалик гўзал шеърлар, мумтоз байту ғазаллар битилмаган! Яратганининг бу ожиз ва айни пайтда қудратли мўъжизасини шаънига не-не таъриф ва тавсифлар айтилмаган! Оламда энг кўп эъзозланган ҳам, маломат ўқларига энг кўп гирифтор бўлган ҳам шу ғариб, шу бенаво, шу мағрур, шу қайсар кўнгил эмасми?

Буюк мумтоз шоиримиз Мавлоно Лутфий бежиз бундай сатрларни битмаган:

*Мени шайдо қиладургон – бу кўнгулдур, бу кўнгул,
Хору расво қиладургон – бу кўнгулдур, бу кўнгул.*

Дарҳақиқат, инсонни бу ҳаётда энг юксак чўққиларга кўтарадиган ҳам, гоҳида бедаво дарду балоларга мубтало этадиган ҳам кўнгилдир.

Кўнгил барча ҳис-туйғуларни мустаҳкам иродага айлантирадиган куч — эътиқод қалъасидир. Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний «Диёнат Оллоҳ ҳузурина якин қиладурган муқаддас эътиқоддурки, оламда мундан суюкли нарса йўқдур», деб таъкидлайди (Абдулла Авлоний. «Туркий «Гулистон» ёхуд ахлоқ». — Тошкент, «Ўқитувчи», 1992 йил, 17-бет). Дунёдаги ана шундай бебаҳо жавҳарга манзилу макон бўладиган илоҳий мулк — кўнгилдир.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий ғоямизнинг биринчи муҳим вазифаси инсон қалбини уйғотиш, унга ўзлигини англатишдан иборат бўлди. Ўзлигини англаган, ён-атрофга, ҳаётга хушёр кўз билан қарайдиган инсонгина янги жамият қурувчисига, унинг онгли гражданига айланади.

Бугунги кунда дунё миқёсида инсон қалби ва онгини эгаллаш учун қаттиқ кураш бораётган экан, углеводород захиралари, олтин ва олмос конларидан ҳам кўра ана шу инсоний қадриятлар баъзи мафкура марказлари ва полигонларини кўпроқ қизиқтирмоқда. Чунки қалби ва онги забт этилган инсоннинг жисмоний ва маънавий кучидан истаганча фойдаланиш, ҳеч қандай сиёсий-ҳуқуқий можароларсиз у мансуб бўлган юртнинг бойликларини унинг қўли билан ўзлаштириш мумкин.

Инсон қалби учун кураш, яъни ижобий маънодаги кураш, ўзбекона айтганда, унинг кўнглини олишга интилиш — халқимиз ҳаётида миллий анъана даражасига кўтарилган одатдир. Масалан, эшикдан меҳмон кириб келиши билан мезбон хонадоннинг бутун диққат-эътибори унинг кўнглини олишга қаратилади. Меҳмоннинг кўнгли бамисоли саждагоҳга айланади. Она тилимиздаги «меҳмоннинг кўнглига қараш», «меҳмон атои Худо» (яъни, меҳмон Худо томонидан ато қилинган, юборилган неъмат) каби ҳикматли иборалар бу борада ана шундай анъаналар билан бирга бутун

бир фалсафий қарашлар системаси шаклланиганидан далолат беради.

Кўряпмизки, бир қарашда шу вақтга қадар фақат шеърят, бадиий ижод муаммоси бўлган, юксак туйғулар, романтик ўй-хаёллар билан яшайдиган шоирлар учунгина қадрли ҳисобланган қалбни асраш, ҳимоя қилиш, тарбиялаш масалалари ҳозирги вақтда ниҳоятда долзарб аҳамият касб этмоқда. Чунки инсон учун қалб тушқун вазиятларда ишонч, куч-ғайрат, қувонч ва шодлик дамларида завқу сурур, синов ва машаққатларда сабртоқат бағишлайдиган, ақлга маслаҳатчи, танага қувват бўладиган, вужудни сувсиз ҳам тозалайдиган, қуролсиз ҳимоя қиладиган, овқатсиз тўйдирадиган, қимматбаҳо либоссиз ҳам гўзал қиладиган, ёнганда куйдирадиган, совиса, музлатадиган шундай улуғ ва бебаҳо куч манбаидир.

Ҳар бир авлоднинг қиёфаси аввало унинг қалбига қараб белгиланади. Қалби қудратли авлод султондек мағрур яшайди, кўнгли ғариб ёшлар эса қул каби хор бўлади.

2009 йил

ТАНЛАШ ИМКНИ

Дунёдаги ҳар бир мафкура асосий мақсад ва ғоялари нуқтаи назаридан бу оламда нима яхшию нима ёмон, нима фойдалию нима зарарли, нима тараққиётга хизмат қиладую нима жаҳолатга сабаб бўлади – уларнинг барчаси бўйича муайян қарашлар тизими ва мезонларни шакллантириб, уларга одамларни ишонтиришга ҳаракат қилади. Лекин улардан қайси бирини танлаш – одамнинг ихтиёрида. Аммо танлаш қобилятига эга бўлиш учун инсонда мустақил фикрлаш кўникмаси, юксак онгу тафаккур, маданият, покиза қалб бўлиши керак. Айтиш мумкинки, дин ҳам, қадимий илдизларга эга бўлган де-

мократия фалсафаси ҳам инсонга шундай имконият беради – қайси йўлдан бориш инсоннинг ўзига тан. Лекин, афсуски, ҳаётда кўпинча бу қадриятларни жорий этишда инсоннинг танлаш қобилияти ва кўникмаси борми-йўқми – бу масала эътибордан четда қолиб кетадиган ҳолатлар ҳам йўқ эмас. Аксарият ҳолларда шу қараш мен учун яхши ва маъқулми, бас – бошқалар ҳам шуни танлаши, биз юрган йўлдан бориши керак, деган биртомонлама ёндашув устунлик қилиб кетади. Бугунги кунда ўзини ҳақиқий демократик жамият вакиллари деб ҳисоблайдиган Ғарб дунёсидаги айрим кучларнинг демократиянинг универсал, яъни ҳаммабоп модели деган баҳоналар билан ўз мафкура ва ахлоқ нормаларини бошқа халқларга тикиштиришга уриниши ҳам шундай бирёклама қараш оқибати, десак, хато бўлмас.

Шу ўринда Бобур Мирзонинг ўз даврида мутаассиб зотларга жавобан ёзган қуйидаги сатрларини эслаш мақсадга мувофиқ бўлур эди:

*Агар муслиҳмен, ар муфсид ва гар ошиқмен, ар обид,
Не ишинг бор сенинг, зоҳид, менингки ихтиёрим бор.*

Демакки, инсонда танлаш имкони бор – тузатувчи ёки бузувчи, ошиқ ёки ибодат қилувчи бўладими – ихтиёр унинг ўзида. Бировнинг шахсий қарашлари, юрак интилишлари, шахсий эътиқодига хўжайинлик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Бу байтда «менингким ихтиёрим бор» деган ибора кутилмаганда нафақат инсоний, айти пайтда катта ижтимоий маъно касб этади. Албатта, бир қарашда бу дунёда ҳамманинг ихтиёри ўзига берилгандек туюлади. Лекин инсоннинг ихтиёри – Яратганнинг қўлида. Бу ҳақда озмунча шеър ғазаллар ёзилганми?

Хайратланарли томони шундаки, инсон учун энг муҳим масала – эътиқод борасида Оллоҳнинг ўзи бандасига ихтиёр, эркинлик бериб қўйган экан. «Оллоҳ таоло

бандага ато этган икки нарса – ақл ва нафс воситасида унга Ўзи тақдир қилган яхшилик билан ёмонликдан бирини танлаш ихтиёрини берган» (*Раҳматуллоҳ қори Обидов. «Тафаккур» журнали, 2004 йил, 4-сон, 51-бет*).

Инсон ўзи учун маъқул бўлган йўлни танлаб бўлганидан кейин эса унда на қарор, на ихтиёр қолади. У бутун вужуди билан ана шу танланган, меҳр қўйилган нарса – объект томон интилади. Шунинг учун ҳам ишқ дардига чалинган ошиқлар ўзидан кетади, ихтиёрини бутунлай ёрнинг қўлига бериб қўяди.

Модомики, шу қадар бекиёс қудрат соҳиби бўлган Оллоҳ таолонинг ўзи бандага танлаш имконини бериб, унинг «қалб рўзғори» – эътиқод оламига аралашишни номаъқул деб билган экан, нафақат инсонлар, балки бутун-бутун халқлар ёки давлатлар ҳаётига четдан туриб аралашиш, уларга эътиқод масаласида дарс беришга уринадиган кучларнинг хатти-ҳаракатларини мутлақо оқлаб бўлмайди.

2009 йил

ИБН СИНО РУСЧА ГАПИРГАНМИ?

Тил, тафаккур, адабиёт ва санъат – миллатнинг руҳи ва мафкураси, киёфасини белгилайдиган соҳалардир. Собик совет тузуми уларнинг моҳиятини ўзгартиришга уриниб кўрди. Аммо урдасидан чиқолмади. Тил, тафаккур, адабиёт ва санъат ёвузликнинг йўриғига юрмади. Айнан ана шу соҳалар инсондаги эзгулик эҳтиёжи, ҳақиқатга ташналик ҳисси ҳеч қачон сўнмаслигини яна бир бор кўрсатди.

Бола кезимизда тўй кечалари янграйдиган кутловлар аксари бир хилда – «Мана, бугун фалон калхознинг номер фалонинчи бригадасида тўй-тантана» деган тарзда бошланар эди. Ора-чорада бирорта деҳқон таомилни бузиб: «Бугун қишлоғимизда тўй», деб қўймаса, нутқлар мудом бир тусда бўлар эди. Энди билсак, одамлар, үсусан, зиёлинамо кишилар хато гапириб қўйишдан

кўрқар экан. Хато қилмасликнинг чораси эса осон: сигналдан юриш – кимгадир ўхшатиб, тақлид қилиб гапириш. Шу тариқа айрим тоифадаги одамларда ғалати кўникма ҳосил бўлди: нақадар русча фикрланса – шунчалик тўғри, нақадар русча қўшиб гапирилса – шунчалик маданиятли.

Бугун русча-оврўпача тушунчани ўзбекчалаштиришда истифода этилаётган ясама сўз ва иборалар шу қадар кўпайиб кетдики, ўзбекона ёзаман, ўзбекона гапираман ва фикрлайман деган одам чангалзор оралаб гул теришга аҳд қилган одамнинг ҳолига тушади.

Кўча-қўйда, гап-гаштакларда ажабтовур сўз-жумлалар қулоққа чалинади. Дастлаб қаёқдан пайдо бўлганини ўйлаб бошингиз котади. Манба ойдинлашгач, тушунчанинг ўзбекча ўриндоши – ифода шаклини топиш иштиёқи аланга олади. Шу тахлит хаёлда, таъбир жоиз бўлса, миллий бўлмаган сўз ва ибораларнинг изоҳли лугати шаклланади.

Сўз ўрнида ишлатилсагина жозиба касб этади. Ноўрин айтилгани кўлга қадалган зирапчадек ҳаловатни ўғирлайди.

Болшовойлар замонида русча тушунчанинг миллий муқобилини топиб гапириш удумдан чиқди. Негаки, ўзбекона гапириш ва ҳар гал фикрий муқобил танлаш халқнинг тилини, маданиятини, урф-одати ва ўзлигини тушуниш эҳтиёжини тақозо қиларди. Табиийки, бу ишга ҳар ким ҳам журъат этавермасди. Шунинг учун кўпинча беҳатар йўл танланар – «асли»га мослаб гапирилар эди. Бу ҳол сўзнинг шаклинигина таржима этиб, унинг замиридаги маънони эсдан чиқаришга сабаб бўлди. Шунинг учун ҳалигача нутқда мазмун уйғунлиги, ранг ва оҳанг жилосига путур етказиш давом этмоқда. Дарҳақиқат, тилдош ва дилдош сўзлар гулшанига «бегона ўт» тушиб қолса, маъно оламида не фитна, не ғавғо-тўполон юз бермайди дейсиз. Масалан, қайсидир хўжаликда ишни

жонлантириб кетган раҳбар кўпинча бундай таъриф этилади: «Фалончи икки йил раис бўлдию колхозни кўтариб кетди». Ўзбекча фикрлашга ўрганган инсон, табиийки, бошқача ҳаёлга боради. Хўш, фалончи колхозни қайсика кўтариб кетди, нариги дунёгами?

Аёнки, «кўтариб кетмоқ» бирикмаси умумлашма отга нисбатан асосан кўчма маънода қўлланади, яъни у нарсани кўтариб кетиш имконсиз ва маъносиз эканини англатади. Ахир, халқ, «Дунёни орқалаб кетармидик, бу эски дўкон ҳаммамиздан қолади», деб бекорга нақл қилмаган.

Қиссадан хисса шуки, ҳалиги гапда назарда тутилган фикр «Фалончи икки йилда хўжаликни оёққа турғизиб кетди» деган тарзда баён этилса, мақсадга мувофиқ бўлур эди. Аммо русча фикрлаш ва ўша фикрдаги сўзни таржима қилиб гапириш оқибатида кўзланган маъно нотўғри ифода этилади.

Айрим расмийтачи маъмурлар: «Хўжжатларни кўтарганимизда, кўп нарса ойдинлашди», деб гапирадилар. Адашмасак, тилимиз табиатида кўра, «кўтармоқ» феъли қўлга олиб кўриладиган, ўқилладиган нарсага нисбатан ишлатилмайди. Бинобарин, «Хўжжат тўла жилдни кўтариб кўздан кечирдим» ёхуд «Китобни кўтариб ўқидим» дейиш хато саналади. Демак, улар кўтариш лозим бўлган даражада оғир эмас, шу боис қўлга олиб кўрдим ёки ўқидим, дейилса қифоя. «Кўтармоқ» сўзи бояги жумлаларда русча «поднять» сўзининг измига солиняпти, холос.

Умуман, русча маънодаги «кўтармоқ» (поднять) сўзи ёзма ва оғзаки нутқимизда бот-бот қўлланиб туради. Чунончи, «Кеча мажлисда шу масала кўтарилди», «Бу масалани вазирликкача кўтариб чиқдик», «Мўл ҳосил кўтарилди» каби жумлалар қулоққа ғалати эшитилади. Холбуки, ўша гапларда назарда тутилган фикр «Масала кўрилди», «Бу гапдан вазирлик ҳам хабардор қилинди». «Мўл ҳосил етиштирилди» тарзида айтилса, табиийроқ

чиқади. Гоҳо ойнаи жаҳон бошловчилари ҳам шу алфозда гапириб қолади. «Энди «Ахборот» дастури эфирга чиқади», дейди улар. Ваҳоланки, шу фикрни русча «выходить» сўзини таржимада айнан қўлламасдан ҳам баён этса бўлади. Дейлик, «Энди «Ахборот» дастурини томоша қилинг» ёки «Энди «Ахборот» дастурига навбат берамиз», деб.

Таъкидлаш жоизки, «выходить»нинг таржимаси ўзбек тилида энг кўп ишлатиладиган сўзлар сирасига киради. Баъзилар «Телефон қилиб гаплашдим» дейиш ўрнига «Телефонда алоқага чиқдим», «Фалончининг қўлига чиқдим» ёки «Фалончи қўлимга чиқди», дейди. Аксари ҳолларда «Бу таклифни бошлиққа етказдик» деган гап «Бу таклиф билан бошлиққа чиқдик» тарзида баён этилади.

Ойнаи жаҳонда реклама деган нарсa пайдо бўлди-ю, тилнинг бузилиши янада кучайди. «Алоқа учун телефонлар» деб жар солинади реклама сўнгида. Телефон ўзи алоқа воситаси эмасми?! Буни ҳамма билади. «Алоқа учун» деб, яна унинг хусусиятини таъкидлашга бало борми?

Ҳамма гап шундаки, ўша бир оғиз ибора ҳам русчадан – «контактные телефоны» деган иборадан нўноқларча «таржима» қилинган.

Ёки «Обуна-97 бошланди» деган гапни олинг. Буни «97-йил обунаси бошланди», деб ўзбекона айтишнинг иложи йўқми?

Ёки «Чорвачиликни модернизация қилиш – муҳим вазифа» тарзидаги жумлани олинг. Чорвачиликнинг моддий-техник базасини модернизация қилиш мумкин, лекин чорва – қўй, сигир, эчки каби жонзотларни қандай модернизация қилиш мумкин?

Ўзбекча сўзнинг шираси бошқача. Аммо биз буни кўпда унутамиз. Нима демоқчи эканимизни дурустроқ ўйлаб кўрмасдан: «Бозорга чиқиб келай», деймиз бозорга

кетатуриб. Лекин билмаймизки, чиқилган жойга қайтиб келинмайди, балки ё қайтиб тушилади, ё қайтиб кирилади. Бозордан келмоқ, у ерга бормоқни тақозо этади. Бинобарин, «Бозорга бориб келай» тарзида сўзлаш ўринлироқ бўлади.

Хизмат юзасидан таниқли бир олимнинг мақоласини ўқидим. «Фалончининг қаламидан чиққан асарлар...» деб ёзибди. Аслида, у «Фалончининг қаламига мансуб асарлар...» демоқчи бўлган. Йўқ, адашдик. У бор-йўғи «Произведения, которые вышли из-под его пера», деб ёзишни хаёл қилган. Бироқ мақолани ўзбекча битиш заруратидан ўша гапни сўзма-сўз ўгириб қўяқолган.

Умуман, ўзбекча сўзларнинг бузилиб, русча маъно ва оҳанг касб этишида олимлар – илмий ходимларнинг «хизмати» беқиёс. Йиллар мобайнида шундай нохуш одат шаклландики, ким кўпроқ русча-оврўпача мақомда гапирса ва ёзса, ажнабий атамаларни қўллаб баҳс юритса, унинг фикри илмий деб тушуниладиган бўлиб қолди. Аксинча, муҳим муаммоларни ўзбекча тушунчалар асосида шарҳлаб берадиган одамнинг илми унча-мунчага тан олинмас эди.

Олимларимизнинг ўзаро баҳс-мунозараси ва суҳбатларини кўриб, эшитиб, уларнинг ҳамон тилга ғоят эътиборсиз эканидан ўкинамиз. Уларнинг бири: «Навоийда бу масала жуда жиддий қўйилади», деса, иккинчиси: «Навоийда йўқ нарсанинг ўзи йўқ», деб гапга жўр бўлади. Албатта, маърифатли, зиёли одам суҳбатда ҳазрат Алишер Навоий ва ул зотнинг асарлари хусусида фикр юритилаётганини дарҳол фаҳмлаб олади. Лекин оддий касб эгаси-чи? Бу гапларни эшитиб, у қандай хаёлга боради? Ахир, у, Навоий вилоятидаги муаммолар ҳақида, бу воҳадаги тўкинчилик хусусида гап бораётган экан-да, деб ўйламайдими?

Аслида, Алишер Навоий асарларида ёхуд ул мухтарам зотнинг фалон асарида, дея мулоҳаза юритиш ўрнига

«Навоийда» деб кетавериш миллий тафаккур тарзимизга ёт бир йўсинда фикрлашгина эмас, балки миллий онг, миллий ғурурнинг етишмаслигидан ҳам далолат. Ҳолбуки, ўзбек кишиси, оддий ошнасига тегишли буюмни ҳам «унинг» деб атамаган, «у кишининг» ёки «фалончи акамнинг», «фалончи укамнинг» деб қайд этган.

«Чўлпон бу масалани жуда жиддий кўяди» деган тарзда мулоҳаза юритади гоҳо муаллифларимиз. Ваҳоланки, у шоирнинг бирорта мажлисда сўзлаган нутқи хусусида эмас, балки шеърлари ҳақида фикр юритаётган бўлади... Ахир, «Чўлпон бу гапни куйиб-ўртаниб шеърга солиди», дейиш ҳам мумкин-ку! Йўқ, унда илмийлик йўқолади – жумла русчага ўхшамай қолади...

Яқинда ойнаи жаҳонда бир тарихий-бадий лавҳа кўрсатилди. Буюк табиб ва донишманд Абу Али ибн Сино зиндонда. Ҳузурига зиндонбон киради. Ул зот зиндонбонга қараб: «Мен ишламоқчиман», дейди ва «ишлаш»и учун зарур нарсаларни келтиришларини сўрайди. Бу гапни эшитиб, энсангиз қотади. XI асрнинг буюк алломаси «Ижод ила машғул бўлсам деган эдим» маъносидаги гапни «Мен ишламоқчиман» (Я хочу работать) тарзида айтса – кизикда! Яхшиямки, зиндонбон: «Белкурак келтиринг, бу зот ишламоқчи», деб айтмайди. Ёзувчи деганнинг аҳволи шу бўлгач, ўзбекча гапиришни билмасдан, тилимизга хос хусусиятлар ҳақида тадқиқот юритаётганлардан ўпка-гина қилмасак ҳам бўлар экан...

Тилнинг томири – дил. Дилни ўнгламасдан туриб, тилни рост мақомга келтириб бўлмайди.

1997 йил

МУҚАДДАС ЗИЁРАТГОҲ

Қадимий ривоятларда айтишларича, Оллоҳ инсонни ўз гўзаллиги ва камолотини кўриш учун яратган экан. Оллоҳнинг жамоли инсон қалбида акс этар экан. Тил эса қалбни ифода этади. Оддий товушлар бирикишидан

хосил бўлган сўз калб тубидаги илоҳий сир-синоат ва гўзалликни ифода этгани туфайли фавкулодда кудратга эга бўлади. Дунёдаги не-не кашфиётлар тилнинг сеҳри ва жозибасидан яралган. Оламдаги қанчадан-қанча фожиаларга эса эҳтиётсиз бир сўз сабаб бўлган.

«Тил – миллатнинг руҳи», дейди Абдулла Авлоний бобомиз. Бинобарин, аждодларимизнинг руҳи, орзу-ўй ва интилишлари, бизга айтишга улгуролмаган панд-насиҳатлари ўзбекона сўзлар орқали қалбимизга сингади. Ҳар бир миллатнинг тили унга мансуб инсон томонидан «она тили» деб аталиши ҳам бежиз эмас.

Ҳар бир одамда эзгулик ҳисси бўлади. Ҳар қайси инсон бу ҳиссиётни аввало сўз орқали, кейин эса амаллар орқали ифода этишга ҳаракат қилади. Эзгулик ҳисси асосида инсон худонинг борлигига ишонади. Эзгулик ҳисси асосида дунёга умид билан қарайди. Агарда шундай ҳиссиёт бўлмаса, одамнинг одамлиги қолмайди.

Эътибор берганмисиз, мактабда, лицей ва коллежда, қолаверса, олий ўқув юртида кўпчилигимиз 10–15 йил давомида тилимиз қоидаларини ўрганамиз. Лекин нутқ жараёнида беихтиёр ўша 10–15 йиллик билимларимиз, яъни адабий тил меъёри сифатида бизга ўргатилган қоидалар асосида эмас, балки ота-онамиз гапирган лаҳжа ёки оҳангда гапирамиз. Бу буюк немис шоири Гётенинг назария қуриган дарахт, лекин ҳаёт дарахти ҳамиша гуллаб-яшнайти, деган фикри қанчалик тўғри эканини кўрсатади. Бошқача айтганда, олимлар томонидан нақадар мукамал назария ва қоидалар ишлаб чиқилмасин, лекин улар ҳеч қачон ҳаёт зарурати туфайли пайдо бўлган ҳодисалар ўрнини босолмайди. Тил масаласида ҳам шундай. Тилимизнинг асл халқона руҳини тўлиқ тушуниб етмаган баъзи инсонлар «Ҳамма тўйга келдилар», «2 та мактабларда 5 мингта болалар ўқийдилар» ёки «Мажлисида ўн киши иштирок этдилар» қабилида гапириб, бизнинг нутқимиз равишини ҳам шун-

га мослашга уринсалар-да, ажабки, тўксон тўққиз фоиз одам «Хамма тўйга келди», «2 та мактабда 5 минг нафар бола ўқийди» ёки «Мажлисда юз киши иштирок этди» деган тарзда гапиради ва ёзади. Чунки тил учун, айниқса эга ва кесимнинг сонда — бирлик ва кўпликда ҳамма вақт ва ҳамма позициялар бўйича ҳам мувофиқ келиши (европа тилларида бўлгани каби) унчалик муҳим бўлмаган бизнинг тилимиз учун шуниси қулай. Сирасини айтганда, қисқалик, табиийлик ва қулайликка интилиш — барча тилларнинг асосий хусусиятларидан бири. Масалан, 1920 йилларда жадид боболаримиз «муаллим» деган арабча сўз ўрнига «ўқимок» сўзидан «ўқитувчи» сўзини ясаб, истеъмолга киритганлар. Лекин қишлоқ жойларда кўпчилик «ўқитувчи» дейишдан кўра «маллим» дейишни афзал билади. Чунки «ўқитувчи» сўзи жорий бўлгунига қадар одамлар «муаллим» сўзини тилига мослаб, ўзиники қилиб бўлган.

Эътибор берганмисиз, одамлар «электр чироқ» деб айтишдан кўра, чет тилдан олинган бўлса ҳам, «свет» деб айтишни маъқул кўради. Ёки халқимиз бир тушунчани «оташ арава» деб икки сўздан иборат биркма орқали ифодаладан кўра, бошқа тилдан олинган бўлса ҳам, «поезд» деб айтишни афзал деб билган. Ёки журналистларимиз «телевизор» сўзини «ойнаи жаҳон» сифатида сингдиришга қанча ҳаракат қилишди. Лекин оддий одамлар барибир қулайини — бир сўздан иборат «телевизор»ни танлади. Чунки шуниси қисқа ва қулай. Қолаверса, тилимизда ҳар қандай ажнабий сўзни ўзиники қилиб олиш қобилияти — ўзига хос талаффуз хусусиятлари бор.

Маълумки, собиқ совет даврида аксарият ҳолларда бу талаб инобатга олинмасдан, нима учун рус ва бошқа европа тиллари эга ва кесимда бир хил сон қўшимчаларини олиб мувофиқлашади-ю, ўзбек тили мувофиқлашмаслиги керак, деган юзаки қараш асосида бизни ота-онамизнинг тушига ҳам кирмаган тилда гапиришга ўргатмоқчи

бўлишди. Шунинг учун ота-боболаримиз минг йиллар давомида «Кушлар қайтиб келди» деб айтиб келган иборани «Кушлар қайтиб келдилар» тарзида айтадиган бўлдик. Бу борада «лар» қўшимчаси нафақат кўплик, айтилиш вақтида ҳурмат, киноя, кучайтириш маъноларини ҳам ифода этишини ҳисобга олмадик. Кўплик маъноси кутилмаганда ҳурмат маъносига ҳам айланиб кетиши мумкин, нима учун кушларга ҳурмат билдиришимиз керак, деган фикрни ҳеч ким айтишга журъат қилмади. Энг муҳими, ҳар бир ибора ва жумламиз ҳукмрон тил талабларига мос бўлса бас эди.

Баъзан айрим журналистларнинг ғалати жумлаларига дуч келганмисиз: «Комбайнлар ғаллани ўришга киришдилар», «Маймунлар қалин ўрмонларда яшайдилар» ва ҳоказо.

Мана бу рекламадаги «лингвистик кашфиёт» эса ҳаммасидан ошиб тушади: «Умид қиламизки, Green World шарбат ва нектарлари сизга рўзанинг энг қийин пайтини (?) чидашга (?) ёрдам берадилар».

Айниқса, кесимга қўшилган «лар» қўшимчаси кўпроқ ҳурмат маъносини ифода этади. Чунки кўплик маъносини ифода этиш масаласи, расмийроқ қилиб айтганда, кўпроқ эганинг ваколат доирасига киради. Яъни, ўзбек тилида деярли ҳамма вақт гапнинг бошида келадиган, нутқ жараёнига эгалик қиладиган бу гап бўлагини тилга олишингиз билан кўплик ва бирлик масаласи ўз-ўзидан ойдинлашади. Масалан, Лолалар очилди. Қани, айтинг, лолаларнинг кўплигини билдириш учун кесимга «лар» қўшиб, «Лолалар очилдилар» дейишга ҳолат борми?

Модомики шундай экан, эга тимсолида аллақачон ўз ифодасини топган кўплик маъносини қўшимча равишда, аниқроқ айтганда, сунъий тарзда кучайтириш учун кесимга «лар» қўшимчасини қўшиб ишлатиш, ҳақиқатан ҳам, мутлақо ўринсиз бўлиб туюлади. Такрор айтишга тўғри келади — эга ўз номи билан ҳар бир гап ва жумла-

даги маъно ва фикрга эгалик қилади. Шу боис ўзбек тилида маъно ва фикрнинг бирлик ёки кўплик шаклига, аёл ёки эркак жинсига мансублигини гапнинг эгасига қараб биламиз.

Шунга қарамасдан, йўқ, сиз ноҳақсиз, эга ва кесим бир хил шаклда бўлиши керак, деган қабилдаги даъволарга бундай ёндашув айрим ҳолатларда сўзловчини ҳам, тингловчини ҳам, ҳатто тилимизнинг ўзини ҳам қандай кулгили аҳволга солиб қўйишини кўрсатадиган бир мисол билан жавоб бермоқчимиз. Масалан, «Қаламушлар тунда овга чиқадилар» деган мазмундаги иборалар ҳайвонот дунёси ҳақидаги кўрсатув ва эшиттиришларда кўп кулоққа чалинади.

Боя таъкидлаганимиздек, ўзбек тилида «лар» қўшимчаси нафақат кўплик, айти пайтда ҳурмат, киноя ва кесатик, кучайтириш маъноларини ҳам билдиради. Бу маънолар тилимиздаги шеваларнинг тарихий шаклланишига кўра, турли ҳудудларда турли даражада амал қилади. Яъни, шаҳар шеваларида «лар» кесимга қўшилганида, аксарият ҳолларда ҳурмат маъносини англатади. Қишлоқ шеваларида эса кесимга деярли «лар» қўшилмайди. Қўшилса ҳам «Ўзларидан сўрасак», «Қани, гапирсинлар энди» каби енгил киноя мужассам бўлган ибораларга қўшилади. Бундан чикди, бордию ҳайвонларнинг ҳаракатини ҳам «лар» қўшган ҳолда таърифлайдиган бўлсак, шаҳар аҳолиси назарида, бу «ҳурмат» оҳанги бўлиб қолиши мумкин. Ва албатта, бундай ҳолатларда «лар» қўшмасдан гапирсак, қаламушлар ёки бошқа ҳайвонлар биздан хафа бўлмаса керак.

Ёки машҳур халқ қўшиғидаги сатрни эсга олайлик:

Қарғалар учса, қарайлик, Марғилоннинг йўлига...

Қани, болалигимиздан кулоғимизга сингиб кетган бу сўзларни «Қарғалар учсалар қарайлик, Марғилоннинг йўлига», деб айтиб кўринг-чи?

Ёки ҳаммамизга ёд бўлиб кетган эртақларимизнинг дастлабки жумлаларини эслайлик: «Бор эканда йўқ экан, оч эканда тўқ экан, қадим замонда бир чолу кампир яшар экан». Кўрдингизми, «эканлар» эмас, «экан»!

Баъзан кексаларимиз ёш болаларга қараб, «Э, қани, келсинлар, келсинлар!» деб мурожаат қилади. Бу ўринда «лар» эркалаш маъносида жуда ўрнига тушади.

Ёки кундалик ҳаётда «Бу кишим совиган овқат емайдилар», «Бу кишим доимо шундай кечикиб юрадилар», «Ўзлари ҳам бундоқ бир қараб қўйсинлар» деган киноя, ҳазил-мutoиба аралаш сўзларни кўп эшитамиз. Ёки «Қадамларига ҳасанот», «Азиз бошлари омон бўлсин», «Рухсатлари билан бошлайверамизда энди» каби жумлаларда мурожаат аслида бир кишига қаратилаётган бўлса-да, «лар» қўшимчаси одамни ҳурматлаш, эъзозлаш оҳангида қўлланади.

Ёки «Нега ялпайиб ўтирибсизлар», «Бунча лаллайманглар», «Бардам бўлинглар» каби ибораларда «лар» даъватни кучайтиришга хизмат қилади.

Маълумки, буйруқ, топшириқ руҳидаги гап феълнинг буйруқ майли орқали, яъни «қилсин», «бажарсин», «амалга оширсин» деган қатъий оҳангда ифода этилади. Акс ҳолда унинг таъсири йўқолади, буйруқлиги қолмайди. Кейинги пайтда «лар» «эпидемия»си ана шу буйруқ майлидаги феълларга ҳам юкмоқда — «қилсинлар», «бажарсинлар», «амалга оширсинлар» тарзидаги иборалар пайдо бўлмоқда. Айтиш керакки, буйруқ ва топшириқни бундай шаклда ифода этиб бўлмайди. Чунки бундай ҳолатда у буйруқ эмас, илтимосга ўхшаб қолади. Ҳаётда ўз аёлига «Ўғилларингга айт, бозорга бориб келсинлар», «Уй юмушларини бажариб турсинлар» ёки «Ўғилларинг ўқишига борсинлар», деб топшириқ берган отани кўрганмисиз?

Хуллас, «лар» қўшимчасининг маъно кирралари кўп. Бизнинг орқа-олдини ўйламасдан ҳар бир ҳаракат

ва ҳолатга «лар» дўконидан «совға улашиш»имиз эса, она тилимизнинг айнан ана шу қўшимча билан боғлиқ ранг-баранг имкониятларини бутунлай йўққа чиқаради. Бунинг оқибатида келгуси авлодларимиз ушбу қўшимча қайси ўринда ҳурмат, қайси ўринда енгил киноя, қайси ўринда нафрат, қайси ўринда эса кўплик маъносида қўлланиши мумкинлигини мутлақо эсдан чиқариб юборадиган ҳолатга тушиб қолиши ҳеч гап эмас.

Захириддин Муҳаммад Бобурнинг Алишер Навоий ҳақидаги фикрларини ҳаммамиз яхши биламиз: **«Алишербек пазири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас».** Бобур Мирзо нима учун Алшер Навоийдек буюк мутафаккир зотни таърифлар экан, «назири йўқ киши эрдилар», демасдан, «эрди» демоқда? Нима учун «аларча» демасдан «онча» демоқда? Фақат эгаси номаълум, мажҳул шаклдаги ҳодиса (туркий тилда шеър айтган зотлар) ҳақида гап кетганда «айтубтурлар» демоқда? Биринчидан, Бобур Мирзо ўзбек тилини чала эмас, мукаммал билган. Ўзбек тилида кичик бир қўшимча ҳам сўзнинг маъносини ўзгартириб юбориши мумкинлигини буюк аждодимиз яхши англаган. Иккинчидан, теурийларга хос гурур, шаъну шавкат Бобур Мирзога ўзини Алишер Навоий билан тенг тутиб гапиришга ундаган бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, Бобур Мирзо Алишер Навоийнинг туркий адабиёт ривожигади улкан хизматларини юксак эҳтиром билан тан олади, айна пайтда ўзининг кимлигини ҳам унутмайди.

Албатта, тилимиздаги назокат ва фасоҳат билан гапиришнинг мумтоз намунаси бўлган бундай мисоллардан беҳабар ҳолда, бизнинг комбайн ва маймунларни, каламушларни «лар» воситасида ҳурмат оҳангини бериб таърифлашимиз ўзимизга ҳам, тилимизга ҳам обрў келтирмаса керак.

Албатта, ҳамма ҳолатда бўлгани каби, бу масалада ҳам баъзи истиснолар бўлиши мумкин. Масалан, Махтумқули ғазали билан айтиладиган машҳур «Бўйларингга» кўшиғини олайлик:

*Кўрсам, ёрим, қувонаман соғ-саломат, бўйларингга,
Гулдан либос ярашибдур, сарвиқомат бўйларингга.*

Бу ўринда бир киши – ёрнинг бўйи, қадди-қомати ҳақида сўз бормоқда. Лекин халқимиз ўртасида ҳам чиройли, келишган қизларга, жувонларга нисбатан «Бўйларингга онанг тасаддуқ», «Қоматларингдан аканг айлансин», «Юзларингга ўзим гиргиттон бўлай» каби иборалар битта одамга қаратилганида ҳам кўплик шаклида ишлатилади. Бу маънони кучайтиришга, инсон гўзаллигини улуғлашга хизмат қилади. Ва бундай ҳолатларда ҳеч қандай сунъийлик сезилмайди.

Шеърятда баъзан вазн талаби билан ўринсиз ҳолатда ҳам «лар» кўшилиши мумкин.

Сирасини айтганда, бу масалада гапирувчи – нотикнинг маҳорати, зукколиги, вазиятга, одамнинг феъли-хўйи ва ҳаракатларига қараб сўз ва кўшимча танлашига ҳам кўп нарсa боғлиқ.

Тилимиз имкониятлари, асл хусусиятларини яхши билмаганимиз учун кўпинча воқеанинг маъносини эмас, ўзбекча сўзлар восита унинг шаклини чизиб, «маҳорат»имизни кўрсатмоқчи бўламиз. Масалан, газеталаримизнинг бирида чоп этилган «Перуда йирик йўл ҳодисаси содир бўлди» деган жумлага эътибор беринг. Кўприк қурилиши, йўлнинг таъмирланиши, янги русумдаги автобуснинг йўлга чиқиши, машинанинг юриши, тўхташи, йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати ходими томонидан ҳайдовчига жарима солиниши ёки танбех берилиши – буларнинг барчаси йўл ҳодисаси бўлиши мумкин. Шундай экан, бу ўринда уларнинг қайси бири назарда тутилмоқда, деган савол

туғилади. Бу саволга жавоб топиш учун жумлани русчага таржима қилиб олишга мажбур бўламиз: «В Перу произошло крупное дорожное происшествие». Мана гап қаёқда экан! Бу ўринда йўл ҳодисаси – йўлдаги объектлар ёки воқеалар хусусида эмас, балки йўловчи транспортида содир бўлган катта фожиа ҳақида сўз бораётган экан.

Яна бир ҳолатга эътибор берганмисиз, чекка бир туманда ёки олис қишлоқда яшаётган одамларнинг гап-сўзлари ритмик жиҳатдан раво ва жозибали, грамматик жиҳатдан тўғри – эга-кесими жойида бўлади. Ва аксинча, беш-олти йил университетда таълим олган, ўн йиллар давомида илм оstonасининг тупроғини ялаган одамларнинг ёзган мақолаларини эса ўзбекча оҳангга солгунча жонингиз халқумингизга келади. Улар тафаккурини русча-европача илмий тушунчалар, фикр ва қарашлар асосида ривожлантиргани учун ўзбекча фикрлашга қийналади. Ўзбекча фикрласам, ижодим илмийликдан узоқлашиб, жайдари бир нарсага айланиб, деҳқонча гапдан фарқ қилмай қолади, деб ўйлайди. Табиийки, бу мутлақо нотўғри қараш. Она тилимизнинг қонун-қоидаларини яхши эгаллаган устоз олим ва адибларимиз ҳам бадиий, ҳам илмий-фалсафий руҳдаги асарлари билан халқимиз эътиборини қозониб келаётгани барчамизга яхши маълум. Бинобарин, четдан кириб келган сўзларнинг муқобилини топаман, тилни ажнабий сўзлар хуружидан ҳимоя қиламан, деб ортиқча уринишнинг ҳам ҳожати бўлмаса керак. Чунки тил, юқорида зикр этилганидек, миллатнинг руҳи. Миллатнинг руҳи эса ўзини ўзи ҳимоя қилишга қодир. У ҳар қандай бегона сўзни ҳам ўзига мослаб олади. Яъни, хорижий сўзларга миллатнинг руҳидан озгина томизилиши – миллий талаффузга мослаштирилиши билан бошқаларнинг руҳият уммонидаги бойлик ўзимизники бўлади-қолади. Ўйлаб кўрайлик, ҳозирги кунда фаол истеъмолда бўлган ўзбекча сўзларнинг бар-

часини ота-боболаримиз академияларда ўтириб, илмий бахслар қилиб ўйлаб топган дейсизми. Табиийки, ундай эмас. Аксинча, улар тарихий тараққиёт давомида баъзилари миллий заминда, бошқалари эса ўзга халқлар вакиллари билан мулоқот жараёнида пайдо бўлган.

Собик совет тузуми даврида зиёли ахлининг «адабий тили» қандай шакллангани яхши маълум — ўзбек тилининг грамматик қоидалари ҳам марказдан етишиб чиққан олимлар томонидан белгилаб берилар эди. Адабий тилимизнинг грамматик асослари ана шу манбалар негизида, яъни ҳукмрон тил ва мафкура руҳидаги дарслик ва қўлланмалар орқали ўрганилар эди. Шунинг учун бугунги кунда тилимизда жумбоқ бўлиб кўринадиган бирор-бир ҳодисанинг сабабини билмоқчи, моҳиятига етмоқчи бўлсангиз, ўша даврдаги тил сиёсати ёки ҳукмрон тил хусусиятларини эсга олиш керак бўлади. Масалан, нега Халқ депутатлари кенгаши деган иборада кенгаш сўзи, ушбу бирикманинг охирида келса ҳам, баъзилар уни катта ҳарфда ёзишга ҳаракат қилади? Ҳолбуки, маҳаллий вакиллик идоралари номини ифода этадиган бу ибора халқ деган сўз билан бошланади. Қолаверса, имло қоида-сига кўра, атокли отлар сўз бирикмалари орқали ифода этилганда кўпинча фақат биринчи сўз катта ҳарфда ёзилади. Албатта, собиқ СССР даврида, қайси ўринда келишидан қатъи назар, совет сўзи катта ёзилиши табиий эди. Лекин аллақачон ўтмиш мулкига айланган давлатнинг тил қоидалари тафаккуримизга таъсир этмаслиги керак.

Ёки «ва» боғловчиси бириктирувчи боғловчи эканини ҳаммамиз яхши биламиз. Унинг боғлаш салоҳияти шунчалик кучлики, баъзи ҳолатларда ҳатто кейинги сўзни ҳам ўзига бириктириб юборади. Масалан, вале, ваниҳоят, ваҳатто каби ҳолатлар шулар жумласидандир. Вале бирикмаси ҳозирга қадар қўшиб ёзилишини биласиз. Қолган икки сўз қўшиб ёзилган мисолларни эса 1920–1930 йиллардаги матбуот саҳифаларида уч-

ратиш мумкин. Шундай экан, нима учун ҳозирги кунда «ва, албатта», «ва, ниҳоят» сингари ҳолатларда «ва» боғловчисидан кейин вергул қўямиз, сўзни ўзига қаттиқ боғлаб қўямасин дебми? Бу русчадаги «и, конечно», «и, наконец-то» каби ҳолатлардан тўғридан-тўғри нусха қўчириш эмасми? Ҳамонки, тилимиз ривожига шундай йўлни танлаган эканмиз, сарлавҳалардан кейин, муаллифларнинг исми шарифидан кейин нукта қўйиш тажрибасига ҳам ўтайлик. Чунки рус тилидаги дарсликларга эътибор берсангиз, «Осень» деган сарлавҳадан кейин ҳам нукта қўйилганини кўрасиз.

Хуллас, «ва» боғловчилик вазифасини бажариши керак бўлса, нега уни вергул билан ажратамиз? Унда унинг боғловчилиги қаерда қолади ва қандай боғлайди? Биз боғланиш йўлини тўсаямиз-ку? Мантик қани? Бундай вергул билан ажратиш маънони кучайтириш, таъкидлаш учунми? Боғловчини қўшимча маъно берадиган юкламага айлантириш учунми? Бу масалаларга албатта ойдинлик киритиб, бир ечимга келиш керак.

Қисқаси – жумлани, сўз ва ибораларни бошқа тилдан кўр-кўрона таржима қилиш қутилмаган маъно зиддиятларига сабаб бўлади. Масалан, айрим оммавий ахборот воситалари Япония ҳақидаги «Страна восходящего солнца» деган таърифни «Кунчиқар юрт» деб таржима қилиб ишлатади. Ўз-ўзидан, нима, бизнинг серкуёш диёримизда офтоб чикмайдими, деган савол туғилади.

Яна Америка қитъаси давлатларини «Океанорти мамлакатлари» деймиз. Балки Европада яшаётган халқлар нуктаи назаридан тўғридир. Албатта, Европанинг неча асрлардан буён тараққиёт ва илм-маърифатда етакчилик қилиб келаётгани ўз-ўзидан бу ерда шаклланган тушунчаларнинг илм-фан, техника ва технология ютуқлари билан биргаликда бошқа минтақаларга ҳам кенг ёйилиб, умумий кадриятга айланиб боришига асос бўлмоқда. Аммо миллий ўзлигини англаётган халқ сифатида ана шу

умумий тушунчаларнинг туб илдизларини ва улар ҳамма вақт ҳам ҳақиқатни тўлиқ акс эттиролмаслигини билиб қўйсак зарар қилмайди.

Масалан, Ўрта ер денгизининг Арабистон яриморолига туташ жануби-шарқий соҳилларидаги ўлкалар илм-фанда Яқин Шарқ минтақасига мансуб мамлакатлар сифатида талқин қилинишини яхши биламиз. Россиянинг Камчатка яримороли, Владивосток ва бошқа шаҳарлари жойлашган ҳудудлар эса Узоқ Шарқ дейилади. Ҳолбуки, Ўзбекистондан туриб қарайдиган бўлсак, Яқин Шарқ дейиладиган минтақа ҳам узокликда Узоқ Шарқдан қолишмайди. Ёки бизнинг диёримиздан туриб қараганда Кавказолди мамлакатлари бўлган Озарбайжон, Арманистон, Грузия каби ўлкалар собиқ СССР даврида «Кавказ-орти» мамлакатлари сифатида ўқитилар эди. Буларнинг барчаси дунё геосиёсатида, одамлар дунёқарашини ўзгартириш, уларнинг онгини эгаллашда сўз ва атамаларнинг талқини ҳам муҳим роль ўйнашини кўрсатади.

Тилимизда шундай мулоҳазалар уйғотадиган мисоллар оз эмас.

2009 йил

УСТОЗНИНГ АРМОНЛАРИ

Самарканд давлат университетида Худойберди Дониёров деган машҳур тилшунос домламиз бўларди. Раҳматли она тилимизнинг чинакам жонқуяри эди. Одатда фольклор ва шева бўйича амалиётни талабалар у кишининг раҳбарлигида ўтар эди. Шевага хос биронта янги сўз ёки иборани эшитса, яйраб кетарди.

Дарҳақиқат, тилимиз – тенгсиз мўъжиза. Афсуски, буни ҳамма вақт ҳам ҳис қилавермаймиз. Одам ҳар куни бир хил кийинаверса, дастлаб – янги пайтда кўзига мўъжиза бўлиб кўринган либоси ҳам бора-бора яғири чиқиб, оҳори тўкилиб кетади. У энди мўъжиза эмас,

шунчаки вазифа бажарадиган буюмга айланади-қолади. Бизнинг тилга муносабатимиз ҳам шундай. Гўдакликда, илк бор онамиздан ўрганган чоғимизда ҳар бир сўзни неча бор хижжалаб, турли оҳангда айтиб кўрамиз, шу тариқа ўзимиз ҳам завқланамиз, бошқаларни ҳам қувонтирамиз. Лекин вақт ўтгани сари сўз завқу шавқ манбаи эмас, шунчаки қуролга, мулоқот воситасига айланади – мўъжизани кундалик буюмлар қаторига тушириб қўйганимизни билмай ҳам қоламиз. Филология факультетида ўқиганлар билса керак, сўзлар дунёсига кириш, тилнинг ҳар бир тўқимаси – унинг товушлар системаси, грамматик, лексик ва семантик хусусиятларини сезиш, англаш, менимча, дунёда бундан-да завқлироқ саёҳат бўлмаса керак. Аслида, аجدодларимиз минг йиллар давомида яратиб, асраб-авайлаб, такомиллаштириб келган бу сирли оламга кирмасдан ўтиб кетишнинг ўзи инсон учун катта йўқотиш бўлса ажаб эмас. Чунки халқ тақдиридаги барча воқеа-ҳодисалар, уларнинг рухий изи ва таъсири шеърятда, адабиётда тўла акс этмаслиги мумкин, лекин халқнинг тилида қайсидир шаклда ба-рибир акс этади.

Бир куни, собиқ СССР тугаб бораётган, пулнинг қадрсизланиши, кун сайин, соат сайин тезлашиб, инфляция энг юқори чўққига кўтарилган бир кезде журналист дўстларимиз ўртасида «Туя бир танга – қани, бир танга, Туя минг танга – мана, минг танга» деган халқ ибораси устида гап бўлиб қолди. Иқтисодий мавзуларда мақола ёзиб юрадиган журналист дўстларимиз «Қойил, гиперинфляция ҳолатини бундан ўтказиб тас-вирлаб бўлмаса керак. Қаранг-а, ота-боболаримиз минг йиллар олдин гиперинфляция нима эканини билган, нафақат билган, унинг белги-аломатларини аниқ тас-вирлаб ҳам берган. Бир тангалик туя бир зумда минг баробар қимматлашиб, минг тангага чикса, бу гиперинфляция бўлмай нима?»

Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик энг машхур иқтисодчилар ҳам СССРнинг сўнгги кунларида нарх-наво минг баробар ошиб, пул ҳам шунга яраша қадрсизланиб кетганини тан олишди...

Ёки Чингизхон босқини, мўғуллар томонидан қилинган ваҳшийликлар ҳақида кўп ёзилган. Лекин халқ «Бўжи келди, бўжи келди, Чингиз билан Жўжи келди» деган оддий ибора билан бу ёвузликнинг моҳиятини тарихга муҳрлаб қўйган. Маълум бўладики, Чингиз билан Жўжининг хабарини эшитганида, ҳеч нарсанинг фарқига бормайдиган гўдаклар ҳам йиғидан тўхтаб, ғазабга тўлган.

Яна бир мисол. «Қарисан-қартасан – ўз наслинга тортасан», «Тақдир-пешона», «Олма олмадан узоққа тушмайди», «Онасини кўриб, қизини ол» каби ҳикматли сўз ва ибораларни кўп ишлатамиз. Лекин ана шу халқона иборалар замирида нақадар кучли маъно-мазмун муҳассам эканига эътибор бермаймиз. Ҳозирги илм-фан ютуқларидан маълум бўлмоқдаки, инсоннинг генидаги барча фазилят ва хусусиятлар авлоддан-авлодга ўтиб бораверар экан. Таъбир жоиз бўлса, инсон ҳам ўзига хос тарзда дастурлаштирилган. Ҳар бир одам ўз «дастури» доирасидагина ривожланиши, юксалиши мумкин – ундан нарийёга ўтишга эса ожизлик қилади. Эътибор берганмисиз, ҳозирги замонавий компьютер ва машиналар ҳам дастурдан ташқари берилган бирон-бир вазифани бажара олмайди. Инсон ҳам бамисоли шунга ўхшайди. Бинобарин, дунёдаги ҳар нарсанинг жавҳари – аслини, «дастури»ни билиб, кейин тарбиясига киришган маъқул. Акс ҳолда, Алишер Навоий ифода этган ҳолга яна бир бор рўбарў бўлишга тўғри келади:

*Нокасу ноҳисин авлодин киши бўлсин дебон
Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами, –
Ким, кучук бирла худукка неча қилсанг тарбият
Ит бўлур, доғи эшак, бўлмагай асло одами.*

Хуллас, Дониёров домламиз ўзбек тилининг ноёб хусусиятлари, айниқса унинг бошқа тилларда учрамайдиган фонетик имкониятлари ҳақида тўлқинланиб гапирар эди.

«Она тилимизнинг ноёблиги шундаки, унда баъзи унли товушларнинг қаттиқ ва юмшоқ, яъни тил олдида ва тил орқасида талаффуз қилинадиган шакллари мавжуд. Улар асрлар давомида тилимизнинг сўз бойлиги, маъно ранг-баранглигини ошириш, айниқса классик шеърятимизда оҳангдорликни таъминлашга хизмат қилиб келган. Шу маънода, тилимиздаги унлиларни 6 та эмас, 9 та деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир, – деб таъкидлар эди устоз. – Мана, масалан, уч (3 сони) сўзи билан уч (учмоқ) сўзидаги, туз (тузмоқ) сўзи билан туз (ош тузи, дала-дашт) сўзидаги «у» товушлари бир-биридан мутлақо фарқ қилади. Фарқ қилгани учун ҳам ҳар бири алоҳида маънога эга бўлган сўз яратади. Эътибор берсак, биринчи ҳолатларда «у» ҳарфи юмшоқроқ бўлиб, тил олдида талаффуз қилиняпти, иккинчи ҳолатларда эса қаттиқроқ бўлиб, тилнинг орқа қисмида талаффуз қилинмоқда.

Бундай ҳолатни «ў» товуши мисолида ҳам кўриш мумкин. Масалан, ўт (ўтмоқ ёки ўт копи) сўзидаги «ў» билан ўт (олов ёки ўт-ўлан) сўзидаги «ў» товуши, бўз (бўз ер) сўзидаги «ў» билан бўз (мато) сўзидаги «ў» товуши бир-биридан мутлақо фарқ қилади.

Ёки «и» товушини олайлик. Тиш (оғиздаги тиш) сўзидаги «и» билан тиш (ташқари) сўзидаги «и» бир-биридан қаттиқ ва юмшоқ талаффуз этилиши ва ҳар бири мустақил маъно англатиши билан фарқ қилади. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Албатта, ҳозирги тил сиёсати (совет давридаги тил сиёсати назарда тутилмоқда – М.Қ.) бу ҳақда очик гапиришга имкон бермайди. Чунки хоҳлаймизми, йўқми, она тилимиздаги унлилар сони ҳукмрон тилдаги унлилар

сони билан бир хилда бўлиши керак, деган қараш очик айтилмаса ҳам, зимдан барибир шундай йўл тутилади».

Хўш, зикр этилган унлиларнинг тилолди ва тилорқа шаклларининг фарқланиши ва алоҳида унли сифатида эътироф этилишидан нима фойда, деб сўрашингиз мумкин. Улар аввало тилимиз бойлигини сақлаб қолиш, сўзлардаги маъно нозикликларини англаш, нутқ жараёнида уларни тўғри талаффуз этишга хизмат қилган бўлур эди. Масалан, мумтоз шеъриятимизда тилолди «ў» унлиси билан айтиладиган ўлдирмоқ (ўлдириш) ва тилорқа «ў» билан айтиладиган ўлтирмоқ (ўтириш) сўзлари кўп қўлланган. Табиийки, бу икки сўзнинг ҳар бири алоҳида бир унли воситасида талаффуз этилишини билмайдиган нотик ўлтириш ҳолатини («ў» товушини тил олдида талаффуз этган ҳолда) ўлдириш тарзида, ўлдириш ҳолатини эса («ў» товушини тил орқасида талаффуз этган ҳолда) ўлтириш тарзида баён этиб, адабий матн мазмунини мутлақо ўзгартириб юбориши мумкин.

Бу хусусда устознинг фикрларига мурожаат қилақолайлик: «...агар Алишер Навоий тил олди «ў» билан тил орқа «ў»ларнинг фарқини билмаганида эди, «Улки онсиз хаста кўнглимнинг юз оху войи бор, Ҳажридин юз минг менингдек ўлса не парвойи бор» каби шеърӣ мисраларидаги тил олди «ў»нинг иштирокида талаффуз этиладиган «ўлмоқ» маъносида келган «ўлғай» феълларининг ҳар бирини ўз ўрнида бунчалик катта санъат билан қўллай олмаган бўлур эди. Лекин масаланинг афсусланарли бир жиҳати шундаки, Алишер Навоий томонидан бундан 500 йил олдин яхши фарқланган бу товушларни ҳозирги баъзи бир санъаткор ва маданият ходимлари тўғри фарқлаб, тўғри талаффуз қилолмайдилар. Улар ҳар иккала «ў»ни тил олдида бир хил талаффуз этадилар. Натижада буюк шоирнинг «Санамлар ҳуснидин максуд ёр ўлмуш Навоӣға, Агар «барлос», агар «тархон»,

агар «арлот», агар «сулдуз» деган байтидаги сингари «ёр бўлди» маъносида келган «ёр ўлмиш» ибораси нотўғри ҳолда – тил олдида талаффуз қилиниши оқибатида «ёр бўлди» ўрнига «ёр ўлди» деган ғализ ва чалкаш маъно келиб чиқади. Бундай ғализ маъноларнинг келиб чиқишига жузъий сабаблардан бири тилимизда икки мустақил фонемадан иборат бўлган тил олди ва тил орқа «ў»нинг орфографияда бир ҳарф – «ў» орқали ифодаланишидир»¹.

Тилшунос устозимиз бизга ўхшаш шеър ёзиш, қоғоз қоралаш умидида юрган бир-икки шогирдлари билан холи қолганларида ўша пайтларда ҳатто номини тилга олиш ҳам тақиқланган буюк азиз-авлиё Аҳмад Яссавий сатрларини секин ўқир эдилар:

*Бешак, билинг, бу дунё барча элдин ўтаро
Инонмагил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ота-она, қариндош, қаён кетти, фикр қил,
Тўрт аёғлиг чўбин от бир кун санга етаро.*

*Дунё учун гам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайдуз йўлдош,
Мардона бўл, гариб бош, умринг елдек ўтаро.*

*Қул Хожса Аҳмад, тоат қил, умринг, билмом, неча йил?
Аслинг билсанг, обу гил, яна гилга кетаро.*

Тилимизнинг оҳанги, ҳикматга бойлигини қаранглар, дердилар сўнгида.

Яна бир гапни кўп таъкидларди: «Ҳар куни телевизор кўрамыз, радио эшитамиз, мажлису машваратларда қатнашамиз, бошқа тиллардаги газета-журналлар, китобларни ўқиймиз, ўзга тил вакиллари билан уларнинг тилида гаплашамиз. Буларнинг барчаси, табиийки, ти-

¹ Х. Дониёров, Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. – Т.: Фағур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 й. 25–26-бетлар.

лимизга ҳам, тафаккуримизга ҳам тинимсиз таъсир ўтказди. Тилимиз, тафаккуримиз улардан кераклисини олиб, кераксизига қаршилик кўрсатиб яшайди. Чунки у ҳам худди тирик организмдек гап.

Болалигимизда ота-онамиздан, оиламизда ака-ука ва бошқа қариндошларимиздан эшитган гап-сўзлар асосида тилимиз, тафаккуримизнинг негизи шаклланган бўлади. Шунинг учун ҳам она тил деймиз. Ана шу негиз қанчалик мустаҳкам бўлса, она тилимиз керакли нарсаларни шунча кўп қабул қилади. Одам бир умр миллий руҳда фикрлаб яшайди.

Ижобий таъсирлар тил бойлигимизга бойлик қўшиш, унинг таъсирчанлиги, шираси ва бетакрорлигини ошириш, маъно қатламларини кўпайтиришга хизмат қилади. Салбий таъсирлар эса талаффузнинг, жумла тузилишининг бузилишига, ажнабий сўзларнинг ўринли-ўринсиз ишлатилишига сабаб бўлиши мумкин.

Салбий таъсирлар гўё тупроқ эрозиясига ўхшайди. Билсаларинг керак, тупроқ шамол, бўрон, кутилмаган сув тошқинлари, муттасил ёққан ёмғир ва жала оқибатида эрозияга учраб, яъни таркиби бузилиб, энг ҳосилдор қатламидан жудо бўлганидек, тил ҳам салбий таъсирлар туфайли ҳақиқий миллий руҳини, жозибасини йўқотади. Сўзни тўғри танлаш, оҳангини жойига қўйиб, равон гапириш, жумлани тўғри тузиш, ёзма ва оғзаки нутқда ўзбекона руҳни сақлаш, албатта, ҳозирги замонда осон эмас. Тан олиш керак, кулоғингизга ҳар куни куйилавериш, фикрлаш ритмингизни бузиб юборадиган салбий таъсирларга баъзан беихтиёр берилиб кетишингиз мумкин. Яъни, ўзбекча сўз ўрнига русча ёки бошқа чет сўзларни ишлатиб юборишингиз, гапнинг эгаси, кесими ёки бошқа бўлагини тушириб қолдиришингиз, гапни тугатиб бўлгач, ўша бўлакни қўшиб, гапни яна ўринсиз такрорлашингиз мумкин. Бундай ҳолатлар ҳаммамизда ҳам бўлади. Чунки нутқ жараёнида одам

сукут жараёнидагига қараганда бошқачароқ, баъзан ҳатто фаолроқ фикрлайди. Мия бир пайтнинг ўзида ҳам фикрлашга, ҳам сўзларни жой-жойига қўйишга улгуролмай қолади. Шунда тайёр – қолип иборалардан фойдаланишга мажбур бўлади. Айнан ана шундай пайтларда боягидек аслида она тилимизга ёт бўлган унсурлар ҳам беихтиёр ишлатилади. Чунки уларни тайёр ҳолда ўқиганмиз, эшитганмиз ва улар миямизнинг бир чеккасида, худди захирада фурсат келишини кутиб ўтирган футболчидек, имкон пайдо бўлишини пойлайди. Имкон туғилди дегунча ўзини майдонга уради.

Шундай ҳолатга тушмаслик, тафаккуримиз ёшликдан миллий руҳда бўлиши учун классик шеъриятимизни кўпроқ ўқишимиз, газалларни ёд олишимиз керак. Оддий одамларнинг суҳбатини эшитиш керак. Уларнинг суҳбатида бошқача маза бўлади-да.

Айниқса, мусикий дид, мусиқа оҳангларини фарқлаш – тилшунос учун энг керакли хусусият. Мақомларимизга қаранглар, қандай оҳангга бой, бетакрор, улардаги сўз ва мусиканинг уйғунлиги ҳар қандай одамнинг кўнглини ҳам эритиб юборади. Бу мақомларни эшитиб катта бўлган инсон сўз оҳангини, гап тузилишини бузиб гапириши мумкин эмас.

Одам баъзан жумла тузишда, бирон-бир фикрни ифода этишда қийналиб қолганида беихтиёр, шу ҳолатда қандай гапирган бўлар эди, деб онасини, унинг сўзлаш тарзини эслайди. Она тилининг буюк қудрати ҳам шундада, доимо онамизни, халқимизни, Ватанимизни эслатиб, ёдга солиб туради. Шунинг учун она тилини севган одамдан хиёнатчи чиқмайди, деб ўйлайман».

Устоз илм-фанда синграмонизм деб аталадиган, сўзнинг негизи ва унга қўшилган қўшимчаларнинг бир хил товушларда, яъни юмшоққа – юмшоқ, қаттиққа – қаттиқ, йўғонга – йўғон, ингичкага – ингичка тарзида уйғунлашиши туркий тилларда тўлиқ сақланиб қолгани,

бизнинг шеваларимизда кўп учраши гапда, айниқса шеърятда оҳангни кучайтиришга хизмат қилишини таъкидлар эди. Мисол тариқасида Эркин Воҳидовнинг мана бу сатрларини кўп келтирар эди:

*Яхшидур аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлгон ёмон,
Шу ширин ёлгонга лекин алданиб қолгон ёмон.
Умримиз алдоқ жаҳонда алданиб ўтгай, вале
Сўнгги қийналгон ёмондур, сўнгги қийналгон ёмон.*

Албатта, қолгонни – қолган, қийналгонни – қийналган тарзида ҳам ёзиш мумкин. Аммо унда сўзнинг шираси, таъсири ва жозибаси йўқолади.

Мана, яна бир мисол:

*Қорға қараб қоғиллагон, эй қорға,
Дорға қараб боғиллагон, эй қорға!*

Ёки Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги юқорида зикр этилган Худоёрхоннинг сўзларини олайлик: «Пусулмончилик қиғансан-да?».

Кўриниб турибдики, каттиқ ва юмшоқ унли ҳамда ундош товушларни фарқлаб, керакли ўринда қўллай олиш тилимизнинг нутқ имкониятларини ошириш, ранг-баранг қилишга хизмат қилади.

Домламиз тилимизнинг ана шундай имкониятларини юзага чиқара оладиган қулай ёзув шакли ҳақида гап кетса, бу борада лотин алифбоси биз учун жуда маъқул эканини эътироф этар эдилар. Истиқлолга эришганимиздан кейин домланинг ана шу орзуси амалга ошди – лотин графикасига асосланган ўзбек ёзуви шаклланди ва бугунги кунда амалда кенг жорий этилмоқда. Аммо, афсуски, Дониёров домлага бу кунларни кўриш насиб этмади.

2009 йил

ОБОДЛИК ФАЛСАФАСИ

Луғатларимизда «обод» сўзи одамлар билан, уларнинг меҳнати билан файзу тароватли бўлган, гуллаб-яшнаётган жой маъносини англатиши таъкидланади. Албатта, масалага кенгроқ, тарихий-фалсафий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, ҳеч шубҳасиз, бу сўзнинг маъно-моҳияти жуда теран бўлиб, фақат зикр этилган изоҳлар билан чекланиб қолмайди. Биргина қадимий эртақ ва афсоналаримизни эсга оладиган бўлсак, уларда «обод мамлакат», «обод юрт», «обод шаҳар» деган иборалар кўп тилга олинади. Бундай бирикма ва иборалар, аввало, тинчлик-тотувлик, ҳалоллик, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган, адолатли бошқарув усуллари йўлга қўйилган манзили маконларга нисбатан ишлатилгани ҳам болалик йилларимиздан барчамизга яхши маълум.

Эътибор берган бўлсангиз, эртақ қаҳрамонлари орзу қилган ёки тушида кўрган ва ёхуд таърифини эшитган, хусни камолда, ақлу заковатда тенгсиз бўлган кизлар ҳам аксарият ҳолларда ҳамма бахтли, фаровон яшайдиган ана шундай обод ўлкаларда туғилиб вояга етгани воқеалар ечимидан аён бўлади. Бу эса ободлик инсон, халқ, жамият ҳаётининг фақат ташқи белгиси, ижтимоий кўрсаткичи бўлиб қолмасдан, балки маънавий-руҳий юксалиш, одамзоднинг азалий орзуси бўлган барча эзгу мақсад-муддаоларга эришиш, ҳар жиҳатдан тўқис яшаш ифодаси эканидан далолат беради. Бу мураккаб, кўп қиррали тушунчани содда қилиб ифода этадиган бўлсак, яхши тупроқдан яхши ҳосил олинади. Бинобарин, кўнгли пок ниятлардан ёруғ бўлган одамларнинг ҳаёти ҳам, қиёфаси ҳам, юриш-туриши ҳам гўзал бўлади. Шу маънода, «обод» сўзининг «гўзал», «баркамол», «етук» сўзлари билан уйғун ва муштарак жиҳатлари кўп экани шубҳасиз.

Бежиз эмаски, мумтоз бадиий адабиётимизда «обод» сўзи анъанавий образга айланиб, камолга, муродга етган,

ёр васлига эришган инсонни, бахтиёрлик ва комронликни ифода этади. Аксинча, «харобот», «афгор», «ожиз», «но-тавон», «вайрона» сўзлари чархи бебунёд, яъни номукам-мал дунё дастидан мақсадга етолмасдан, доимо гурбат ичра озор чекиб яшашни билдиради. Бу ҳақда буюк шоирларимиз ижодидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мазкур рисоламиз адабий тадқиқот эмас, ижтимоий публицистиканинг оддий намунаси бўлгани учун биргина мисол – Бобораҳим Машрабнинг «Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдан» деган машхур сатрини эслаш билан кифояланамиз.

Халқимиз ўртасида «обод уй», «обод хонадон», «обод шаҳар ва қишлоқлар», «обод маҳалла» деган иборалар кўп ишлатилади. Буларнинг барчаси «ободлик» тушунчаси эл-юртимиз ҳаёти, онгу тафаккурининг ажралмас қисми бўлиб кетганини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам, диёримиздаги қайси хонадонга борманг, ободлик борасидаги миллий анъаналаримиз нишонасини кўрасиз – дарвозалар олдида гулу райҳонлар экилган, йўлақлар супуриб-сидирилиб, сувлар сепилган, дарахтлар, экинлар обдан парвариш қилинган... Бундай манзаралар асрлар давомида ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, уларни биз оддий ходиса сифатида қабул қилишга ўрганиб қолганмиз. Аслида, ободлик айнан ана шундай оддий ҳаётий лавҳалардан бошланиши, бундай турмуш тарзи бизнинг онгу тафаккуримиз, маданий савиямиз шаклланишига қанчалик кучли таъсир этиши ҳақида кўпинча ўйлаб ҳам кўрмаймиз.

Буюк аждодимиз Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг сатрлари эсингиздами:

*Эй кўнгул, гар Бобур ул оламини истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдимۇ?*

Бу байтни Бобур Мирзо Шайбонийхон таъқибидан қочиб қувғинда юрган, нафақат хонумони, балки кўнгил

мулки ҳам вайрон бўлган бир шароитда ёзган. Ўша лахзаларда унинг қалбида инсон зотига, бу дунёда адолат, вафо ва садоқат устуворлигига ишонч қолмаган эди. Шунинг учун улуг аждодимиз кўнглига мурожаат қилиб, Худо ҳаққи, ўзинг айт, бу дунёда яшашдан маъни қолдими, мен агар нариги дунёга кетишни истасам, айб этмагил, дея нидо чекади.

Ана шу мулоҳазалар асосида айтиш мумкинки, ободлик ҳам ҳар хил бўлади. Юқорида зикр этилганидек, дунёнинг турли мамлакатларида тараққиёт борасида юксак даражага кўтарилган шаҳарларни, улардаги ақлни лол қолдирадиган бинолар, йўллар ва кўприкларни кўрганда, «обод юрт» деган ибора беихтиёр хаёлимиздан ўтади. Лекин бундай юртларда икки-уч кун юрганимиздан сўнг бу ободликда нимадир етишмаётгандек бўлаверади. Кейинчалик англаймизки, бу – халқимиз, юртдошларимизнинг биз болаликдан кўникиб, ўрганиб қолган очик чехраси, самимий сўзлари, қисқача айтганда, она юрт меҳри. Яъни, ҳақиқий ободлик – инсоннинг нафақат моддий эҳтиёжлари, балки маънавий эҳтиёжларини ҳам қондирадиган, кўзни ҳам, кўнгилни ҳам қувонтирадиган ободликдир.

Тарихимизнинг мустамлакачилик даврига назар ташлайдиган бўлсак, юртимизни истило қилишда иштирок этган генераллардан бирининг «Бу халқни маънавиятидан жудо қилмасдан туриб, бўйсундириб бўлмайди» деган сўзлари ёдимизга тушади. Шу нуқтаи назардан қараганда, чор мустамлакачилари, кейинчалик шўро тузуми айна шундай ёвуз йўл билан аввало маънавиятимиз тимсоли бўлган асрий обидаларимизни портлатиб йўқ қилгани, халқимизнинг қалбидан бунёдкорлик туйғусини сиқиб чиқаришга зўр бериб ҳаракат қилгани нақадар ёвуз ва ғаразли мақсадларни кўзлаганининг ифодасидир. Лекин, не бахтки, мустамлака ва мустабид тузумлар халқимиз қалбидаги маънавият обидаси – унинг миллий

ўзлиги, озод ва эркин ҳаётга бўлган интилишини тўла барбод этолмади. Ана шу маънавият – соғлом интилиш бизни бугунги ёруғ кунларга олиб келди.

Дунёдаги ҳамма яхши нарсa ва ҳодисалар каби ободлик ҳам қадрланса, эъзозланса, амалий аҳамияти янада ортади, бутун жамият ҳаётининг ажралмас қисмига, халқнинг эзгу фазилатига айланади. Буюк Амир Темур бобомиз эл-юртнинг ободлигига катта эътибор бергани унинг салтанати бекиёс даражада гуллаб-яшнаши ва равнақ топишида мустаҳкам замин бўлганини тарихдан яхши биламиз. Соҳибқирон «Тузуқлар» рисоласида қуйидагиларни таъкидлайди: **«...амр этдимки, кимки бирон саҳрони обод қилса ёки қориз қурса, ё бирон боғ кўқартирса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йили ундан ҳеч нарсa олмасин, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсин, учинчи йили эса олиқ-солиқ қонун-қондасига мувофиқ хирож йиғсин»** (*«Темур тузуқлари»*. – Тошкент, Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 йил, 99-бет).

Албатта, деҳқончиликдан ташқари хунаремандлик, меъморлик, илм-фан, маданият соҳаларида ҳам бундай қулайлик ва енгилликлар яратилгани учун Шарқ оламидаги энг машҳур усталар, меъморлар, наққошлар, олимлар, шоирлар, созандалар салтанат пойтахти – Самарқанд шаҳрига келиб, бу табаррук заминда нашъу намо топгани унинг шухратини дунёга ёйишда жуда қўл келган.

Олис тарихимиздан яна бир мисол. Манбаларда қайд этилишича, улуғ мутафаккир шоиримиз Алишер Навоий шоҳ асари – «Хамса»нинг илк нусхаларидан бирини дўсти Ҳусайн Бойқарога тақдим этган. Шеърят, илм-маърифатни юксак қадрлайдиган ҳукмдор эса бундай тухфадан чексиз мамнун бўлиб, Алишер Навоийни саройга таклиф этган. Сўнгра шоир дўстини оқ отга миндириб, ўзи жиловдорлик қилиб, Ҳирот кўчалари бўйлаб айлантирган экан. Чунки Алишер Навоийнинг «Хамса»

асари маънавият соҳасидаги ободликнинг бекиёс тимсоли эди. Ҳақиқатан ҳам, мана, беш асрдан зиёддирки, бу мумтоз асар миллионлаб қалбларни эзгулик нури билан мунаввар этиб келмоқда.

Афсуски, баъзан ҳаётда дуч келган жойга ахлат ва чиқиндиларни иргитиш, тайёр йўлақлар қолиб, яшил майсаларни босиб-янчиб юриш, яхшилаб оқланган бинолар деворларига ҳар хил бўлмағур сўзларни ёзиш ҳолатларини кузатамиз.

Надоматлар бўлғайким, бундай ҳолатлар маънавият соҳасида ҳам кўзга ташланмоқда. Неча-неча замонлардан буён куйланиб келинаётган мумтоз қўшиқларимизни баъзан бузиб ижро этиш, инсонга ибрат ва намуна бўладиган эзгу ғоялар, беғубор ҳис-туйғулар ўрнига беҳаёлик, товламачилик, ахлоқсизлик кўринишларини тарғиб этиш – буларнинг барчаси маънавий дунёмизнинг обод бўлишига эмас, аксинча унинг дарз кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Айниқса, она тилимизнинг бор гўзаллиги ва нафосатини ҳис этмасдан, унинг ўзига хос хусусиятларини билмасдан, оммавий ахборот воситалари, айниқса хусусий радиоканалларда эшиттиришлар олиб бораётган, босма нашрларда мақолалар эълон қилаётган ҳамкасбларимизнинг «ижоди» тилимиз, дилимиз ободлигига хизмат қилмаслиги турган гап. Масалан, хусусий радиоканаллардан бирида деярли ҳар соатда янграйдиган «Диёримизда соат чамаси ўндан ўн дақиқа ўтди» деган афандинамо гаплар ҳозирги электрон воситалар асрида – ҳатто ёш боланинг қўлида ҳам вақтни аниқ кўрсатадиган мобиль алоқа воситаси бўлган бир даврда одамда таажжуб уйғотмасдан қолмайди. Илгари, соат бўлмаган замонларда ота-боболаримиз куёшнинг чиқиши ва ботишига қараб вақтни чамалаб аниқлашган. Бинобарин соат бўлган шароитда, айниқса электрон оммавий ахборот воситаси таҳририятида, ҳамма тарафига электрон асбоб-ускуналар

ўрнатилган хонада ўтирган «сухандон»ларнинг «Диёри-
мизда чамаси соат ўн иккидан ўттиз дақиқа ўтди», деб
валдирашига куласизми, куясизми?

Маълумки, тилшуносликда турли луғатлар бор. Бу-
гунги кунда нотўғри таржима қилинган сўз ва иборалар
луғатини тузиш ўткир заруратга айланмоқда.

Биз бу ўринда ана шундай луғат учун ўзимиз билган
айрим ибораларни эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз.
Чап тарафда нотўғри иборалар берилган бўлса, ўнг та-
рафда уларнинг асл муқобили берилган.

А

«Алдамчи ҳаракатлари билан» – тўп билан алдаб ўтиб

Б

«Биз очилдик» – биз яна хизматингиздамиз

В

«Воқеа жойидан» – тадбир ўтказилаётган (ёки воқеа
юз берган) жойдан

Г

«Гол дарвозага кирди» – тўп дарвозага киритилди, гол
урилди

Д

«Дублни қайд этди» – иккита гол урди

Ж

«Жароҳати тепишга бермади» – жароҳати панд берди

Е

.....

З

«Замонавий чақириқлар» – замонавий таҳдидлар

.....

М

«Менинг танловим» – Менинг дидим (таъбим)га мос

.....

Т

«Тўп билан муомала қилиш» – тўп билан ўйнаш, тўп билан ҳаракат қилиш

«Тўпга ўйнади» – тўпни тепмоқчи бўлди

Ф

«Футболчининг майдонга тушиши сўроқ остида эди» – футболчининг майдонга тушиши номаълум эди

.....

Х

«Хакам футболчига нисбатан тушунтириш ишларини олиб борди» – хакам футболчига танбех берди

«Химоячининг оёғига нисбатан қалтис ҳаракатлар олиб борди» – химоячининг оёғига тепди

«Ҳисобни иккию ноль кўринишига олиб келди» – ҳисобни иккию нолга етказди

Айрим хусусий радиоканаллар бошловчилари европача ҳаёт тарзи ақлу ҳушини ўғирлаб, адоий тамом қилганини билдириш учунми, ҳар бир эшиттириш авалида «хайрли тонг», «хайрли кун», «хайрли кеч», деб мухлисларга мурожаат қилишдан чарчамайди. Бу ўзбекона ахлоқ-одобнинг энг улуғ зийнати бўлган «Ас-салому алайкум!» ибораси билан бошланадиган саломлашиш маданиятимизга нисбатан менсимаслик эмасми?

Спортчи шарҳловчиларимизнинг тил борасидаги «кашфиёт»лари эса бундан ҳам ошиб тушмоқда. Улардан айрим намуналарни эътиборингизга ҳавола этамиз.

«Қалдирғочлар» ҳужумга зўр беришмоқда.

Қалдирғоч – беозор қушнинг ҳужумга ўтганини ҳали одам зоти кўрмаган бўлса керак.

«Бугун «Шерлар» билан «Қалдирғочлар» тўқнаш келмоқдалар. Ким ғолиб чиқишини тўқсон дақиқадан кейин билиб оламиз».

Инсоф билан айтадиган бўлсак, шернинг олдида қалдирғочнинг нима жони бор?

«Нестеров маҳоратини кўрсатишга мажбур». «Энди футболчиларимиз ҳужумга ўтишга мажбурлар».

Нима, маҳорат кўрсатиш ёки ҳужумга ўтиш мажбурияти фақат гол ўтказиб юборилганидан сўнг пайдо бўладими? Шартнома бўйича шундай келишилганми?

Хуллас, бундай палапартиш жумлалар бамисоли раҳматли қизиқчимиз Ҳожибой Тожибоевнинг ҳангомалари ёки «Муштум» журналининг «Бир қайнови ичида гаплар» деган машҳур рукни учун ўйлаб топилгандек туюлади...

Спорт шарҳловчиларимизнинг «Хавининг ўйинга тушиши сўроқ остида турган эди», «Барселона» «Реал»дан мағлубиятни қабул қилиб олди, кейинги ўйинда эса «Атлетико»га мағлубиятни тақдим этмоқчи», «Месси ҳисобни иккию ноль кўринишига олиб келди», «Пепе қабул қилиб олинган жароҳатдан кейин жарроҳлик амалиётини қабул қилиб олишга мажбур бўлди» каби ҳақиқий ўзбекнинг нафақат тилига тушмайдиган, ҳатто тушига ҳам кирмайдиган «кашфиёт» сўз ва иборалар тобора болалаб, кўпайиб бораётгани биз – зиёлилардан она тилимизнинг нозик жиҳатларини ўрганиш ва ифода усуллари пухта эгаллаш учун ҳали кўп изланиш талаб этилишини кўрсатади.

Маънавият, маърифат бобида озгина бепарволик ҳам халқнинг тарихи, миллий ўзлиги ҳақида нотўғри тасаввурлар шаклланишига, неча-неча авлодларнинг сохта билим ва тушунчалар билан яшаб ўтишига сабаб бўлиши мумкин. Шу хусусида иккита мисолга мурожаат қилайлик.

Маълумки, Алишер Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина номи билан машҳур бўлган. Унинг нега айнан

шундай аталгани ҳақида гап кетар экан, шўро давридаги баъзи адабиётларда гавдаси кичкина бўлгани учун, деган мазмунда изоҳ берилар эди. Филология фанлари доктори, профессор, Давлат мукофоти совриндори Шухрат Сирожиддинов «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили» (Тошкент, «Akademnashr», 2011 йил, 34–36-бетлар) монографиясида бу борадаги асл ҳақиқатни изоҳлашга ҳаракат қилган. Унда айтилишича, Алишер Навоийнинг бобоси Абу Саъид Чанг Умаршайх мирзонинг ўғли Бойқаронинг ноиб ва маслаҳатчиси бўлиб бирмунча муддат хизмат қилган. Ўша пайтда Бойқаронинг ўғли Фиёсиддин билан Абу Саъиднинг ўғли – у ҳам Фиёсиддин – бирга ўйнаб катта бўлишади. Сарой аҳли бу икки болани бир-биридан фарқлаш учун амирнинг ўғлини Фиёсиддин Кичкина деб чақирган бўлиши мумкин, деган хулосага келади муаллиф. Табиийки, бундай хулоса Е. Бертельс каби совет шарқшуносларининг «кичкина» – значит, маленький человек» деган тахминий хулосасига қараганда, ҳар қалай, анча ҳаётий ва мантикий асосга эга.

Хуллас, ўз маънавиятимизга ўзимиз эгалик қилиб, обод этмасак, ўзгалар бу боғда сайр қилиб, уни вайронага айлантириши ҳеч гап эмас экан. Вакт ўтганидан, имкон қўлдан кетганидан кейин, мавлоно Муқимий каби, «Ҳоли харобим ким десун?» деб минг нола қилмайлик, бефойда.

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалар «ободлик» тушунчаси, ҳақиқатан ҳам, жуда серқирра тушунча эканидан далолат беради. Айни вақтда бу тушунчанинг ҳаётимизда ҳал қилувчи ўрин тутадиган бошқа қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ эканини ҳам англатади.

2013 йил

ЭНГ КАТТА БАХТ

Хаёт-да, аҳён-аҳёнда кексаларнинг, қариганда ҳеч кимга, ҳатто туққанингга ҳам муҳтож қилмасин, ўзимдан қўймасин, ўзи куч-қувватдан айирмасин, деган сўзларини эшитиб қоламиз. Бундан аён бўладики, инсон ҳаётининг сўнгги нафасигача Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга қарам бўлишни истамайди. «Омонатини оладиган бўлса, бировнинг қўлига маҳтал қилмай Ўзи олсин», деб орзу қилади ўз қадрини билган мардум. Чунки дунёда бировга қарам бўлишдан ортиқ фожиа йўқ. Бировнинг миннатли ошидан кўра ўз меҳнатингиз билан топилган бир бурда қора қотган нон яхши. Шоир айтганидек, «Таънадир дунёда ёмондин ёмон, Нон бериб этгайдир рангингни сомон» (Абдулла Орипов сатри). Таъна қилмаганда ҳам, бегараз бўлганда ҳам бировнинг ёрдами – бировники, охиратда унинг ҳисобига ёзиладиган амал.

Бинобарин, моддий жиҳатдан ҳеч кимга қарам бўлмай яшаш – энг катта бахт. Айни пайтда шуни ҳам тан олиш керакки, дунёда бундан ҳам олийроқ, бундан ҳам шарафлироқ бахт бор. Бу – маънавий мустақиллик.

Яхши одамлар нима учун номуносиб давраларда яйраб ўтиролмайди? Маънавиятини бой бергиси келмайди. Нодон билан ҳамсухбат бўлишдан кўра ўзининг маънавий оламида эркин яшаш, ҳиссиётлари уммонида яйраб сузишни – ўзи билан мулоқот қилишни аъло деб билади. Бу дунёда миннатли нонни ейиш, нодон сухбатида ўтиришдан ортиқ азоб бўлмаса керак.

Қаллоб ва муттаҳамлар қилган ишни нега яхши одамлар қилолмайди? Қалбидаги маънавий бойлик, ҳеч кимга тили қисик бўлмай яшаш турли қинғир йўллар билан эришиладиган моддий бойликдан афзал эканини улар яхши тушунади.

Мустақил фикрига, ҳаётий принципларига эга бўлган одам учун бировдан ниманидир сўраш, илтимос қилиш

ана шу энг олий бахт – маънавий мустақиллигини бой беришдек бўлиб кўринади. Кимгадир илтимос қилдингизми, хоҳлайсизми-йўқми, унинг қарашлари билан – улар ҳатто сизга мутлақо ёкмаган тақдирда ҳам – келишиб, мурса қилиб яшашингизга тўғри келади, деган тушунча одамга тинчлик бермайди. Буюк юнон файласуфи Сукрот ўзининг маънавий мустақиллигини бой бериш – ўзи тўғри деб билган қарашлардан воз кечишдан кўра ўлимни афзал билган. Буюк аждодимиз Имом Бухорий маънавий эътиқоди амри билан ўз она шаҳрини тарк этишга мажбур бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур маънавий ўзлигини сақлаб қолиш учун то оёқ етгунча – хинд ўлкасига қадар борган. Бу улуғ зотлар қанчалик қийналиб-ўртанмасин, маънавий мустақиллигини сақлаб, рухий хотиржамликка эришган.

Улуғ Махтумкули «Қар нокасга ҳайф айлама сўзингни, Сўзингнинг биносин йиққанча бўлмас», деб бежиз хитоб қилмаган. Чунки сўзнинг ўзи буюк бойлик, маънавият хазинаси. Шундай бойликни хор қилиб, ундан кўра қадрлироқ бахтга эришиб бўлмайди, албатта.

2013 йил

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ САБОҚЛАРИ

Қар бир сўзи, ҳаракатида адабиёт ва илм аҳлига хос оддийлик, шинавандалик, айни вақтда ўзига хос салобат, жиддийлик сезилиб турадиган бу атоқли зотнинг китобга меҳри ҳақида кўп эшитган эдик. Эшитмаган тақдирда ҳам домланинг бутун фаолияти – ёзган мақолаю тақризлари, монография ва рисолалари, катта-кичик йиғинлар, анжуманларда билдирган фикр-мулоҳазалари фақат китоб ҳақида, унинг ажралмас қисми бўлган шеърлар, ҳикоялар, қиссалар, романлар тўғрисида эканини ким билмайди дейсиз. Қолаверса, олимликнинг асосий шартин ҳам китобга меҳр, унга ошнолик эмасми?

Ҳаммаси тўғри. Лекин минг марта эшитгандан бир марта кўрган афзал, деган гап бор. Шундай экан, келинг, кўрганларимиз ҳақида ҳикоя қилайлик.

1996 йил, авжи куз палласи. «Тафаккур» журнали таҳририятида «Озод Шарафиддинов ишга келармиш» деган гап тарқалди. Бир-икки кун ўтиб, «қаҳрамон»нинг ўзи пайдо бўлди. Домла киришимли, сен ишдан эмас, иш сендан кўрксин, деб яшайдиган мардона киши эди. Йўқса, қарийб 50 йил олий даргоҳда ёшларга дарс бериб, илмий иш билан банд бўлган, етмишни қоралаб қолган одам дафъатан янги бир соҳа, янги жамоага қўшилиб кетиши осонми? «Бир умр Миллий университетда ишладим, меҳнат фаолиятим охиригача ўша ерда давом этса, дегандим, чёрт побери, бўлмади», – деб қолди бир куни домланинг ўзи.

Дарвоқе, бу инсон билан дастлабки учрашувимиз ана шу университетда бўлган эди. 1986 йил, май ойи. Биз – бир гуруҳ талаба ёшлар домламиз, филология фанлари номзоди Илҳом Ҳасанов бошчилигида Самарқанд давлат университетида Тошкентга – адабиёт фанидан бўладиган олимпиадага келдик. Олимпиада якунига етгач, Илҳом ака «Шундай улуғ даргоҳга келиб, Озод Шарафиддинов билан учрашиб кетмасак бўлмас», деб қолди. Билмадим, қачон гаплашиб улгурган, «Домла соат ўн иккига етиб келади», деди. Устоз айтилган вақтда етиб келдилар. Сухбат икки соатдан кўпга чўзилди. Домла қиррабурун, нигоҳлари ўткир ва теран, ўта синчков, ўзига ишонч билан дадил-дадил гапирадиган одам эди.

Сухбат аввало ўша пайтда ҳамма адабиётшунос олимлар ҳам гап очишга журъат қилолмайдиган мавзу – Аҳмад Яссавий, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат каби буюк тарихий шахсларнинг номларини тиклаш, меросини ўрганиш ҳақида борди. Кейин замонавий қаҳрамон, адабий танқиднинг савияси билан боғлиқ масалалар бўйича ҳам билимдон аллома фикрларини баён

этди. Суҳбат чўзилиб, ўртада янги дарс соати бошланганини билдирадиган кўнғироқ жаранглаб қолди. Озод ака Илҳом Ҳасановга қараб, «Илтимос, ўша ердаги болаларга айтинг, кетиб қолмасин, мен ҳозир фикримни тугатиб чиқаман», – деди. Шундан сўнг ҳам ўн дақиқача гапириб, суҳбатни якунига етказдилар. Ўша пайтдаёқ устознинг китобга, адабиётга меҳри беқиёс экани, ҳақиқат унинг учун ҳаётининг мазмунига айланиб кетганига ишонч ҳосил қилган эдик.

«Тафаккур»га ишга келганидан бир-икки кун ўтиб, нимадандир кўнгли тўлмади шекилли, ҳар қалай, маънос оҳангда гап бошлаб қолди: «Шу пайтгача чиққан китобларимнинг зиғирча қиммати қолмади. Энди ёзадиган пайт келди. Аввало, Чўлпон ҳақида бир китоб ёзмоқчиман. Кейин кўрган-билганларимни қоғозга туширсам, деган ниятим бор. Шунинг учун менга рухсат берсангиз, бу ерда ўралашиб юрмасдан, ўз ишимни қилсам».

«Э, домла, ўйлаб юрган нарсаларингизни бемалол ёзавринг, қайтанга яхши-ку, уларни босиб чиқарсак, журнал ҳам қизиқарли бўлади. Ишга ҳар куни келиб ўтиришингиз ҳам шарт эмас, – деди бош муҳарриримиз. – Материалларни уйга олиб кетиб, тайёр бўлганида бирров ташлаб кетаверасиз. Ёки кўнғироқ қилсангиз, ўзимиз бориб олиб келамиз, бунинг қийин жойи йўқ!»

Кутилмаганда бундай таклифнинг бошқа бир нозик жиҳати чиқиб қолди – бир ой ўтиб, иш ҳақи бериладиган пайтда «Ҳар куни ишга келмаган бўлсам, менга бекор ойлик ёзибсиз», – деб қолди домланинг қайсарлиги тутиб.

«Келсангиз-келмасангиз, белгиланган ишни бажардингиз, – деди бош муҳарриримиз ҳам бўш келмасдан. – Қилинган иш учун қандай қилиб ҳақ тўламай бўлади?»

«Майли, оламан, лекин эртадан бошлаб ҳар куни ишга келаман», – деди Озод ака ҳам қатъий шарт қўйиб.

«Тафаккур» журналида ўша пайтда Эркин Аъзам, Муҳаммад Юсуф, Баҳодир Зокир, Ольга Жолдасова, Си-

рожиддин Рауф, Бойназар Боймурод, Саиднеъмат Умаров каби ёзувчи, шоир, олим, журналист ва рассомлар, Сева-рахон, Кларахон, Мавлудахон исмли котиба ва мошинка-чи қизлар ишлар эди. Озод ака уларнинг барчаси билан тез тил топишиб кетди. Кўпни кўрган, бағрикенг одам-ларга хос хислат – қизиқувчанлик, ҳар бир инсоннинг кўнглини бир мўъжиза деб билиш фазилати Озод акада ҳам яққол сезилиб турарди.

Кўли ишдан бўшаши билан гоҳ Муҳаммад Юсуф би-лан шеърият ҳақида суҳбатлашади, гоҳ Ольга опанинг олдига кириб, компьютернинг имкониятлари ҳақида, ди-зайн санъати тўғрисида фикрлашади, гоҳ Кларахоннинг шеърий қораламаларини кўриб, зарур маслаҳатлар бера-ди, кўпинча Эркин Аъзам билан баҳслашиб, журнални янада мазмунли қилиш ҳақида жон куйдиради.

Асли сурхондарёлик, тақдир такозоси билан кўпгина хорижий мамлакатларни кезиб чиққан тадбиркор Салим-хон ака Тошкент марказий универсал дўкони ортида жой-лашган фирмасидаги кундалик ташвишларидан ортиб ке-либ қолса-ку домланинг баҳри дили очилиб кетарди. Ана унда кўринг суҳбатнинг қизишини.

Қандли диабет билан оғригани учун домла аввалига «Бориб бульонимни ичиб келай», деб тушликка уйига қатнаб юрди. Жамоага ўрганиб кетганидан сўнг «Туш-ликка қачон чиқамиз?» деб сўрайдиган, ҳозирги Касаба уюшмалари федерацияси биносининг орқа тарафида-ги ошхонага ҳамма катори чиқадиган бўлди (У пайтлар журнал таҳририяти собиқ «Билимлар уйи»да, ҳозирги Ўзбекистон рус академик драма театри биносида жой-лашган эди). Тушлик пайтида ҳам гап асосан китоб ҳақида, адабиёт хусусида бўларди.

Матбуотда модернизм ҳақида, замонавий адабиёт-нинг турли долзарб масалалари хусусида фикрлар чоп этилиб турарди. «Тўғриси, мен бунақа «изм»ларни ту-шунмайман, – деган эди Озод ака уларга муносабат бил-

дириб. – Адабиёт ё яхши бўлади, ё ёмон бўлади. Яхши ёзилган асарни, модернизм дейсизми, бошқа дейсизми, ҳамма бирдек севиб ўқийди. Аксинча – ёмон асарни қайси қолипга солиб мақтаманг, ёқмаганидан кейин ёқмади, дейди-да. Нима, модернизм десангиз, мазмуни ўзгариб қоладими? Ҳайронман, баъзан дуппа-дуруст одамлар ҳам бир нарсага ёпишиб олади: дунёнинг нариги бурчагида қайсидир ёзувчига маъқул келиб қолган бўлса, шуни бутун адабиёт учун мезон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ҳолбуки, бир кишининг фикри – бир кишининг фикри, уни ҳамма учун намуна қилиб бўлмайди. Айниқса, инсон қалби нозик. Кўнгилга маъқул келган нарса – маъқул, бадний қимматга эга. Маъқул келмаса, мажбурлаб ўқитиб бўлмайди-ку».

Домла бундай фикрларини кейинчалик «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси муҳбири билан бўлган суҳбатида ҳам баён қилган эди.

Бир куни домла рostaкамига қизишиб, ҳасрат қилиб қолди: «Анави Зюгановнинг бир гапи менга огир ботди. Эски коммунистлар эътиқодини сотиб, виждонсизлик қилди, дейди номард. Шунга жавобан бир нарсаларни ўйлаб юрибман, ёзмасам, бўлмайди». «Э домла, шунга ҳам ўйланиб юрасизми, энди, замони ўтганидан кейин, алам қилади-да, – деди Эркин ака устознинг кўнглини кўтарган бўлиб. – Унинг ўзи киму гапи нима бўларди».

«Йўқ, ёзмасам, кўнглим жойига тушмайди», – деди домланинг қайсарлиги тутиб.

Озод ака сўзи билан иши бир одам эди. Қиламан деган ишини қилмасдан қўймасди. Бир ҳафтага қолмасдан, «Эътиқодимни нега ўзгартирдим?» деган катта бир нарса ёзиб келди. Журналнинг нашрга тайёрланаётган сонига қўйилди.

Адашмасам, 1997 йилнинг март ойи эди. Наврўз байрами давом этаётганди. Эркин ака: «Бугун Озод аканинг туғилган куни, қолаверса, Наврўз. Касаба уюшма-

си ҳисобидан бирон нарса ташкил қилмасак бўлмайди, Байрам бўлганидан кейин озгина «ходурсу-дурсу» (ўйин-кулгу демоқчи – М.Қ.) қилиш керак-да энди», деб маслаҳат солди. Жамоа аъзоларига бу таклиф маъқул тушди. Дарров стол ясатилиб, тайёргарлик бошлаб юборилди.

Тушликдан сўнг домланинг ўзи келиб қолди. Миллий университетга бориб, кадрдон жамоаси билан байрам қилиб келаётган экан. Муҳаммад Юсуф иккаласи анча гурунглашиб ўтиришди. Сухбат мавзуси Наврўзга кўчгач, домла Чўлпоннинг «Кўклам» шеърини эсга олди. Муҳаммад Юсуф устознинг сўзларидан таъсирланиб, кўклам ҳақида шеър ёзмоқчи эканини айтди ва хонасига кириб кетди. Машхур «Кўкламойим» шеъри шу тариқа дунёга келди. Шоир ўша кунни даврада бу шеърни Озод Шарафиддиновга бағишлашини айтиб, яқиндагина ёзилган сатрларни ўқиб берди.

Устоз эрталаб ишга келишда ҳам, ишдан қайтишда ҳам шу атрофдаги китоб дўконларини айланиб, ҳар бир янги нашрни қўлига олиб, варақлаб чиқишга вақт топар эди. Бир сафар россиялик олим Иван Буничнинг «Партиянинг олтинлари» китобини топиб келди. Бу асар журнал ходимлари ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Озод ака кейинчалик ана шу китобни таржима қилиб, дастлаб «Жаҳон адабиёти» журналида, сўнгра «Маънавият» нашриётида китоб ҳолида чоп эттирди.

Домла 1997 йилнинг апрель ойида бир гуруҳ ёзувчи ва шоирлар билан бирга Қашқадарё вилоятига ижодий сафарга борди. Ўша ердаги учрашувларда китобни яхши кўрадиган, саноат соҳасидаги тажрибали раҳбарлардан бири бўлган Нуриддин ака Зайниев Лев Толстойнинг «Иккоронома» асари ҳақида гапириб қолади. Озод ака бу сўзларни эшитар экан, «Сиз бу китобни қаерда ўқигансиз, у жуда кам нусхада чоп этилган, Ўзбекистонда бўлса, икки-уч нусха бўлиши мумкин? Биттаси менда» дейди

хайрон бўлиб. «Мен уни Москвада ўқиганман. Нега ёзувчиларимиз шундай асарларни таржима қилишмайди?» – деб сўрайди қашқадарёлик ҳамсуҳбат. «Тўғри айтасиз, бу асарни албатта таржима қилиш керак», – деб унинг фикрини қўллаб-қувватлайди Озод ака. Буни қарангки, ўша сафардан қайтиб келиши билан «Иқрорнома»нинг таржимасига киришди. Тили анча мураккаб бўлишига қарамасдан, бу асарни икки ҳафтада таржима қилиб тугатди.

Янги ўринбосар ишга келиши билан китобга бағишланган махсус сон тайёрлаш таклифини билдирган эди. Бу соннинг режасини домланинг ўзи белгилаб берди. Асосий материалларни тайёрлашни ҳам ўз бўйнига олди. Бошқаларнинг чекига тушган бир-икки асарни таржима қилишни ҳам осонлаштирди – уларнинг аслини шахсий кутубхонасидан топиб келтириб берди.

Кейин домла «Фитратнинг кутубхонаси ҳақида бир нарсa ёзишим керак» деган ният билан юрди. Буюк адибнинг кизини топиб, суҳбат тариқасида махсус материал тайёрлади.

Шу орада кўнглидаги нияти – Чўлпон ҳақидаги китобини ҳам нашр эттирди. «Чўлпонни англаш» деб номланган бу асар бугунги кунда кўпчиликка яхши маълум.

Домла тез ёзар, катта ғайрат-шижоат билан ишга киришар эди. Лекин бир куни ўзи эътироф этиб қолди: «Билмаганлар, шартта ўтириб ёзиб кетаверади, деб ўйласа керак. Лекин бошлаб олгунча жуда қийналаман. Биринчи жумлани қоралаб, керакли оҳангни топиб олишнинг ўзи азоб».

Ана шундай машаққатлар чекиб, устоз атиги бир-бир ярим йилда қанча ишни амалга оширди. У кишидаги куч-ғайрат, шижоатни кўриб, Эркин ака «Домланинг ўзига битта журнал керак экан», – деган эди. Бу гапга фаришталар омин дедимикан, билмадим, ҳар қалай, орадан кўп ўтмасдан, Озод ака катта бир журналга раҳбар этиб та-

йинланди. 1997 йилнинг сентябрь ойида Президентимиз Ислом Каримовнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг бир гуруҳ фаоллари билан қилган мулоқоти пайтида «Жаҳон адабиёти» журнаlinesи ташкил этиш ҳақида гап очилади. Орадан кўп вақт ўтмасдан, мазкур журнал фаолияти йўлга қўйилди ва унга Озод Шарафиддинов бош муҳаррир этиб тайинланди.

Президентимиз Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобида Озод Шарафиддиновнинг ибратли фазилатлари, хусусан, маънавий жасорати ҳақида алоҳида фикр юритилгани бежиз эмас. Ҳаётда кам учрайдиган ана шундай етук хислатлар соҳиби бўлишида домланинг бир умр китоб ўқиб, уни севиб, ардоқлаб яшаши асосий сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

«Тафаккур» журналида ходимларнинг туғилган кунларида баъзан ҳазилнамо шеърий сатрлар ҳам битиларди. Бир гал Озод аканинг туғилган кунида, адашмасам, мана бундай мисралар ёзилган эди:

*Домланинг жону дили китоб эрур,
«Сахар» эмас, китоб билан бетоб эрур,
Гар китобдан нари-бери гап боиласак,
Жавобига «чёрт побери» хитоб эрур.*

Озод Шарафиддинов «Жаҳон адабиёти» журналида бош муҳаррир бўлиб иш бошлаганидан кейин бутун вужуди билан ишга киришиб кетди. Ўзи таниган-билган, ёзиш-чизишдан озгина хабардор одамни кўрса, «Журналга нима қилиб берасиз?» деб сўрар эди. Домла каминага ҳам шу савол билан мурожаат қилиб, молдован ёзувчиси Ион Друцэнинг «Асл маконга қайтиш» қиссасини рус тилидан таржима қилишга даъват этдилар. Ўша пайтда одатдаги ҳафсаласизлик, қолаверса, «устоз айтди-қўйдида», деган баҳона билан бу ишга ҳадеганда киришолмадим. Домла айтган гапини ҳеч қачон эсидан чиқармас, аксинча, ўрни келганда «Анави иш нима бўлди?» деб эслатиб турар эди.

Аксига олиб денг, таржимани энди тугатаман деганда кутилмаган ҳодиса юз бериб қолди. Ҳаммасини янгитдан бошлашга тўғри келди.

«Тафаккур» журналида ишлаб юрганимизда бир тарафига ёзилган, иккинчи томони тоза турган қоғозлар ташлаб юборилмас, ёзув-чизувга яраб қоларди. Керак бўлади, деган ниятда ана шундай қоғозлардан анчасини уйга олиб келиб қўйган эдим. Болаларга «Мабодо улбул нарса чизиш лозим бўлса, шу қоғоздан олинглар», деб тайинланган эди. Буни қарангки, ўғлимиз бояги асарнинг таржимаси ёзилган саҳифаларни ана шундай қоғозлардан бўлса керак, деб ўйлаб, ҳаммасини елим билан ёпиштириб, варрак ясабди. Шундай қилиб, Лев Толстой ҳақидаги машҳур асар, «Жаҳон адабиёти»да чиқишдан олдин, осмони фалакни айланиб, асл маконига қайтди. Лекин буни домлага қандай тушунтириб бўлади?

Озод аканинг яна бир ажойиб фазилати – катта ёки кичик демасдан, ҳаммани тенг кўрар эди. 1997 йилнинг сўнгги кунларидан бирида ишхонада «Янги йил базми» ўтказилди. Алламаҳалда уй-уйига – қапа қўйига тарқаладиган бўлди. Мен ҳар куни Марказий универсал дўкон олдидан 1-трамвайга ўтириб, уйга йўл олар эдим. Ҳамма билан хайрлашиб ўша томонга юрдим. Домлани машина олиб бориб қўядиган бўлди. Лекин устоз қани машинага минақолса. «Фалончи, юринг, сиз ҳам биз билан кетасиз, фалончи сиз қайси тарафга борардингиз, ҳа, унда ўтиринг, ташлаб ўтамыз», деб ҳеч кимни пиёда қолдиргиси келмасди. Ишхонадан энди узоқлашганимда навбат менга етди: «Муртазо, сиз қаёққа кетяпсиз, қани, келинг буёққа!» «Озгина юрсам, ана, трамвай тайёр, менадан хавотир олманг, домла!», дедим. «Ўртоқ деган бундай бўлмайди-да, бирга ишлагандан кейин бирга юриш керак. Бизни ташлаб кетаверасизми?» деди домла чин дилдан қуйиниб.

Аслида, соат ўн иккини қоралаб қолган пайтда трамвай нима қилсин! Устознинг куйинганича бор эди. «Ўтиш даври» деб аталган ўша мураккаб замонда Шимолий вокзал орқасидаги овлоқ кулбамга етиб олиш ҳақиқатан ҳам осон эмасди. Қалби соф инсон-да, сезганини қаранг! Яна ўзига яқин олиб «ўрток» деганини айтмайсизми? Бундай чорловга бўйсунмасдан бўладими – ноилож орқага қайтдим. Домла ҳар қачонгидек уйига етгунча ҳаммани кулдириб борди.

«Жаҳон адабиёти» журнаliga ишга ўтганидан кейин ҳам у ул-бул сабаб билан кўришиб қоладиган бўлса, ҳаммани номма-ном сўраб чиқарди. Ўша пайтда «Тафаккур»да техник муҳаррир бўлиб ишлайдиган Бойназар Боймуроднинг ўғли ўқишга кириш учун Қашқадарёнинг Кўкдала қишлоғидан Тошкентга келган эди. Бойназар ака ҳар куни ишдан кўли бўшаши билан ўғли билан «тест ечиш»га киришарди. Ўғли жавоб беришга қийналиб қолгудек бўлса, «Одам бўлмайсан сен», деб бошига чертиб кўярди. Олти ой давомидаги ана шундай машаққатли меҳнат самарасини берди – ўғли ёзда Тошкент аграр университетига ўқишга кирди. Ана шу вақт мобайнида домла қачон бизни кўрса, «Тафаккур»даги асосий контингент – таҳририят ходимлари билан бирга ана шу боланинг тақдири ҳақида ҳам қизиқар, «Бойназарнинг ўғли ўқишга кирдими-йўқми», деб сўрашни канда қилмас эди.

Бир куни одатдагидек тушликка чиқиб, энди овқат буюрамиз деб турган ҳам эдикки, бир йигит қайноқ кабоб тўлдирилган каттагина идишни олдимизга қўйиб, «Домла, марҳамат қилсангиз», дедию бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Озод ака ҳайратга тушиб, «Ким бу, нимага бундай қилади?» деди бироз тутакқандек бўлиб. Кутилмаган бу ҳодисага Баҳодир ака мантикий ечим топган бўлди: «Домла, шунча йил университетда дарс бергансиз, шоғирдларингиздан бўлса керак-да, бегона одам бундай

килмайди-ку», деди. «Ҳа, бўлиши мумкин», деди устоз шаштидан тушиб.

Озод ака ўзини Абдулла Қаҳҳорнинг нафақат шогирди, балки буюк адиб хонадонининг бир аъзоси деб билар эди. Бу пайтда устоз ёзувчининг рафикаси Кибриё ая анча кексайиб қолган, Озод ака ҳар куни у кишидан хабар олиб турарди. Бир куни тушликдан кейин аянинг аҳволи оғирлашиб қолгани ҳақида хабар келди. Домла «Бориб бошида турмасам бўлмайди», деб шоша-пиша жўнаб кетди. Кибриё Қаҳҳорованинг маъракаларида ҳам ўғилдек бел боғлаб хизматда турганларини кўрганмиз. Кейинчалик Самарқанд шаҳридаги кўчалардан бирига аянинг номи бериш бўйича ҳам қанча елиб-югургани эсимизда.

Чамаси, 2005 йилнинг эрта кузи эди. Самарқандлик дўстларимиз таниқли адабиётшунос олим, Самарқанд давлат университетининг ўзбек филологияси факультетида умрининг охирига қадар дарс берган Нуриддин Шукуров ҳақида яқинлари ва шогирдлари хотира китоби тайёрлашаётгани ҳақида хабар беришди. «Тошкентдаги устозлар, айниқса Озод Шарафиддиновнинг Нуриддин домла тўғрисидаги фикрларини олсак, зап иш бўлардида», дейишди улар.

Бирга ишлайдиган устозимиз, профессор Абдулла Аъзам Озод акадан тез-тез хабар олиб турар эди. У киши билан маслаҳатлашдим. «Домланинг мазаси йўқ», – деди Абдулла ака, – мен кўнғироқ қилолмайман. Лекин сиз Самарқандга ваъда берган бўлсангиз, айби йўқ, тортинмасдан телефон қилаверинг».

Озод ака жуда хазин ва заиф овозда гапирдилар: «Менинг холим йўқ-ку... Насиб этса, Нуриддин ҳақида ҳам ёзарман...»

Бемор одамдан мақола сўраб илтимос қилганимдан уялиб кетдим.

Шундан бир-икки ҳафта ўтиб, устоздан ажралиб қолдик...

Бир умр маърифатга интилиб яшайдиган инсон учун, бундай қараганда, яшаш, ҳар қалай, осондек, мароқлидек туюлади. Негаки, унинг мақсади аниқ, бир ишга киришса, чин дилдан, бутун борлиғини бериб киришади, бир иш қилса, малолсиз, завқ билан, куч-ғайратини аямасдан қилади. Эрталаб уйғониши билан кунни қандай бошла-сам экан, деб бошини қашилаб ўтирмайди, иши аниқ, йўли аниқ бундай одамларнинг. Энг муҳими, қаёқдан келиб қаёққа кетаётганини, Парвардигор берган куч ва им-кониятни нимага сарфлашни яхши билади.

Айни вақтда, очигини айтадиган бўлсак, бундай одам-га яшаш барибир осон эмас. Одатда қалби Худога ҳам, бандасига ҳам очиқ бўлган инсонларнинг кўнгли доимо бедор, безовта бўлади. Ҳаётдаги озгина ноҳақлик, ному-каммаллик ҳам уларнинг кўнглини жароҳатлайди. Чун-ки улар учун адолатсизликнинг катта-кичиги бўлмайди. Озод ака, қанчалик қийин бўлмасин, шундай эътикод би-лан яшади.

1999 йилнинг апрель ойида Ўзбек миллий акаде-мик драма театри биносида домланинг 70 йиллик та-валлуд санаси нишонланди. Ўша кечада Озод ака залда ўтирганларга мурожаат қилиб, «Сизларнинг гувоҳлигингизда Оллоҳдан яна ўн йил умр беришини сўрайман», деб илтижо қилган эди.

Яратганнинг карами кенг, чин дилдан сўраганга зиёда қилиб беради. Озод ака ана шу муножотдан сўнг олти йил-дан кўпроқ умр кечирди. Лекин, худойимнинг қудрати, мўъжизасини кўрингки, ана шу олти йилнинг ҳар бир йи-лини ўн йилларга татийдиган, ғоят мазмунли ва барака-ли қилиб берди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун «Жаҳон адабиёти» журналининг айни шу даврда Озод Шарафид-динов раҳбарлигида чиққан сонларини варақлаб кўриш, унинг оммавий ахборот воситалари, турли маънавий-рифий тадбирлар, анжуманлардаги суҳбатларини эсга олаётидан сўнг қарийб ўн йил ўтаётган бўлса-да,

мамлакатимиз нашриётлари домланинг илмий, адабий-бадий меросини халига қадар тўлиқ нашр этиб улгурмаганида кўриш мумкин, деб ўйлаймиз.

Дарҳақиқат, Оллоҳ мардларни суяди, уларнинг қадрини, хурматини жойига қўяди. Озод Шарафиддиновнинг жўшқин ҳаёти мисолида бу ҳақиқат яна бир бор исботини топганини барчамиз кўриб, гувоҳи бўлдик. Шундай фидойи бир инсон кўз ўнгимизда яшаб, ҳаммамиз учун ҳеч қачон ўчмайдиган ибратли хотиралар қолдириб кетди.

2014 йил

Дино Буццати¹

ТАҚИҚ

ҳикоя

Нимасини айтасиз, бизда шеърят тақиқланганидан буён ҳаёт бошқача бўлиб қолди. Энди на аввалги кўнгил озишлар, на юрак ўйнатадиган илҳомланишлар, на беҳуда ҳаёлпарастликлар бор. Иш – ёлғиз шу нарса ҳақиқий қадриятга айланди; одамзод минг йиллардан буён нечук бу ҳақиқатни англаб етмади экан – ақл бовар қилмайди.

Халқни миллат бахт-саодати йўлида буюк ишларга даъват этадиган, мухтарам назоратчиларимиз элагидан ўтган айрим гимнларгина бундан мустасно, холос. Аммо, уларни шеър деб бўладими? Не бахтки, улар шеър эмас. Улар меҳнаткаш омманинг руҳини чиниқтиради-ю, бироқ эркин ва юксак ҳаёллар парвозига ҳалал бергани-берган. Масалан, деганингизда, бизда ҳалигидақа севги-муҳаббат изтиробларига гирифтор бўлган юраклар шарҳига имкон борми? Қора меҳнатдан бошқасини билмайдиган бизнинг жамиятимизда халқнинг руҳий қуввати сариқ чақачалик ҳам фойдаси йўқ – буниси шундоқ ҳам барчага аён – завқу сафога бой берилишига тоқат қилиб бўладими, ахир?!

Табиийки, ҳаётни бу қадар кенг миқёсда яхшилашга қаратилган тадбирларни кучли ҳукумат кўмагисиз амалга оширишнинг имкони сира ҳам топилмаган бўларди. Ноиб Ниццари бошқараётган бизнинг ҳукумат айнан ана шундай – кучли ва шунинг баробарида демокра-

¹ Дино Буццати – итальян адиби.

тияли ҳукуматдир. Бунинг устига денг, демократлик унга зарур фурсатда – шуниси каммиди энди! – метиндек қаттиқ муштини ишга солишга ҳаргиз монелик қилмайди. Шеъриятни тақиқлаш ҳақидаги қонуннинг ашаддий тарафдорларидан бири тараққиёт вазири, ноиб Вольтер Монтикьяридир. У, нафсиламрини айтганда – миллатнинг хоҳиш-иродасини ифода этадиган ва му-дом, таъбир жоиз кўрилса, юксак демократик ғоялар йўлини тутиб келган шахс. Унинг шеър деб аталадиган, халқ руҳиятининг чиркин ҳолати ифодаланган матоҳни ўқиб ўтиришга тоқат қилолмаслиги-ку кундек равшан эди. Гап бу муносабатни бутун жамият бахт-саодати учун қатъий ҳукукий меъёрлар асосида мустаҳкамлаб қўйишда қолган эди.

Таъкидлаш жоизки, мазкур қонун фуқарога кўпам ташвиш келтирмайди. Камдан-кам ҳужжатларгина халқ учун ушбу қонун каби беэиён бўлиши мумкин. Тўғри-да, бизда шу пайтгача ким ҳам шеър ўқибди дей-сиз! У бирор мардумнинг газагига дори бўлганмидики, ўқилса? Қонунда ман этилган шеърий битикларни дав-лат ва хусусий кутубхоналардан териб олиш ҳеч бир қийинчиликсиз амалга оширилди; яна денг, бу тад-бир, бамисоли елкамиздан босиб турган тоғ ниҳоят ағдарилганидек, ялпи кўтаринкилик ва шоду хуррамлик билан ўтди. Маҳсулот ишлаб чиқариш, буюк иншоот-лар қуриш, тараққиёт кўрсаткичларини тобора ошириш, саноат ва савдо ривожини жадаллаштириш, миллий салоҳиятимизни юксалтириш мақсадидаги илмий изла-нишларни қўллаб-қувватлаш, транспорт хизматини ях-шилаш учун янада кўпроқ куч-қувват сарфлаш (қандай ажойиб сўз!) – дангалини айтадиган бўлсак, мана, поэзия дегани нима, мухтарам ватандошлар! Яшасин техника, аниқ ҳисоб-китоб, талабни, тонналарни, метрларни, баҳо кўрсаткичларини, бозор нархларини, таннарх ва санъат асарлари деб аталадиган матоҳларнинг (агарда улар зарур

деб топилса) хаётий зарурлигини синчиклаб ўрганишга асосланган турмуш тарзи!

Ноиб Вольтер Монтикьяри қирқ беш ёшда. У хийла новча ва салобатли зот; ана, қўшни хонадан унинг хандон отиб кулгани эшитилмоқда. (Унга кекса шоир Освальдо Каннинг қандай адабини берганлари ҳақида ҳикоя қилмоқдалар. «Ахир, мен энди шеър ёзмайпман-ку, — дея қичқирди у шўрлик, — онт ичаман, ўн беш йилдирки шеърга қўл урмайман! Дон сотиб кун кўряпман — тамом-вассалом». «Лекин авваллари ёзардинг-ку, ҳайвон!» — Бежирим кийинган, бошига шляпа бостириб, қўлига ҳасса тутган чолни шундай ҳақоратлар ила ахлаттепага улоқтирдилар).

Ноибнинг кулгисига кулоқ тутинг, қандай кулмоқда? Ҳа, ишонаверинг, бу одам ўзига пишиқ ва унча-мунчага қоқилмайди. Айвон панжарасига аранг суяниб, кечки шафақдан либос кийган алвонранг самога термуладиган ва қандайдир соҳибжамоллар ҳақида байтлар ўқийдиган лапашанглар ҳам одам бўптими! Монтикьяри уларнинг юзтасига татийди!

Сирасини айтадиган бўлсак, ноибни қуршаган оламда ҳамма нарса аниқ-равшан ва ижобийдир. Ўзи ҳам мутлақо тошбағир одам эмас. Ишхонаси деворларига таниқли мусаввирларнинг асарлари осиб ташланган; улар кўзни жимирлатиб юракка дахл қилмайдиган мавҳум чизмалардир. Бу ерда хона соҳибининг — покиза маънавий кадриятлар ҳомийсининг беқиёс мусикий таъбидан далолат берадиган оҳанг тасмалари ҳам мавжуд; табиийки, улар орасидан Шопеннинг чучмал асарларини топишингиз амримаҳол, аммо Хиндемитнинг барча мусиқалари тўла-тўқис йиғилган. Кутубхоналар тўғрисида гап очадиган бўлсак, у ерда илмий асарлар ва хужжатли китоблардан ташқари ҳордиқ чиқарар кезларда ўқиш учун мўлжалланган кўнгилочар асарлар ҳам мўл. Шубҳасиз, буларнинг барчаси — ҳаётни ҳеч бир қўшиб-

чатмасдан, хеч қандай лўттибозликсиз, ҳаққоний тас-
вирлашга ҳаракат қилган муаллифларнинг китобидир;
уларни мутолаа қилатуриб, худога шукрки, кўнглингизга
ғулғула тушиши, бинобарин, тарбиянгиз бузилишидан
безовта бўлмайсиз – гарчи аввалги замонларда (энди бун-
га ишониш қийин) бундай ҳолга нафақат йўл қўйилган,
балки у рағбатлантирилган бўлса-да, бунга мутлақо ақл
бовар қилмайди.

Ноибнинг қаҳқаҳаси ёқимли, эшитиб маза қиласиз.
Бу қаҳқаҳа замирида қанчалар куч-қудрат, метин ирода,
умид, амалий ишга ишонч мужассам! Лекин бу инсон биз
тасаввур этган каби хотиржаммикан? Шеър деган жин
ургур матоҳ тағ-туғи билан қуритилганига унинг ишончи
комилми?

Бир куни кечаси уйида қандайдир маълумотномани
кўздан кечириб ўтирар экан, хотини кириб келди.

– Вольтер, сен Жоржина қаёққа даф бўлганини
билмайсанми? – деди у ҳовлиққан ҳолда.

– Йўқ, хабарим йўқ. Нима, бирор қор-ҳол юз бердимми?

– У, бориб дарсимни тайёрлайман, деган эди. Аммо
хонасида йўқ. Чақириб ҳам кўрдим – бирор садо эши-
тилмайди. Қидирмаган жойим қолмади.

– У ҳойнаҳой боғда бўлса керак.

– У ерда ҳам йўқ!

– Унда бирорта дугонасиникига кетгандир-да?

– Алламаҳалда-я? Нималар деб валдирияпсан, ана,
пўстини даҳлизда осиглик турибди-ку!

Эр-хотин хавотирга тушиб бутун уйни ағдар-тўнтар
қилиб чиқди. Кани, қиз ўлгур топилақолса! Монтикьяри
хатто томга ҳам чиқиб кўришга аҳд қилди – ҳечқурса,
виждони хийла таскин топади-ку. Бу ерда – том шифти-
га тиралган тўсинлар остида бир уюм бўлиб ётган лат-
та-путта, эски лаш-лушлар устида сокин ва сирли шуъла
жимирайди. Бу ёғду том шифтидаги ярим доира шакли-
даги туйнукдан тушмоқда эди. Уни кимдир очиб қўйган.

Анчагина изгирин бўлишига қарамасдан, унинг қизи, гўё
самога махлиё бўлган каби, қўллари билан туйнукка ёпи-
шиб, жим қотиб турар эди.

Бир ўзи бу ерда нима қияпти? Ноибнинг кўнглига
аламли, нохуш шубҳа оралади ва у зўр бериб бу ҳисдан
халос бўлишга тиришди. Бироқ бари беҳуда.

У билдирмайгина кизини кузата бошлади, киз эса
бояги ҳолича миқ этмасдан, кўзларини катта очиб, бор
вужуди билан қандайдир мўъжизага махлиё бўлгандек,
узоқ-узоқларга термилиб турарди.

— Жоржина! — Қизча бирданига сапчиб тушди ва
жон ҳолатда қайрилиб қаради, юзи бўздек оқариб кетган
эди. — Сен бу ерда нима қиялсан? — У лом-мим дема-
ди. — Сен бу ерда нима қиялсан? Гапир!

— Ҳеч нарс қилаётганим йўқ, эшитиб ўтирибман, хо-
лос.

— Эшитиб ўтирибсан? Нимани эшитялсан?

Жоржина бошқа бир сўз демасдан пастга чошиб кетди,
зинадан унинг ўкириб йиғлагани эшитилди ва йиғи тову-
ши аста-секин узоқлашиб борди.

Ноиб туйнукни ёпди, аммо кетишдан олдин тепага
бир нигоҳ ташлади: кўнглидаги шубҳа булут тарқамаган
эди. Жоржина у ерда нимани кўриб қолдйкан? Қизик,
бу ерда эшитадиган нарс борми? Лекин, шунга
қарамасдан... Ахир, бу ердан томларнинг бўғотию шип-
шийдам дарахтлар, шохкўчанинг нариги томони бўйлаб
чўзилган завод корхоналарию ўн беш кунликлар чама-
си бўлиб қолган, шаҳарга ойдин тус бериб, одатдагидек
шуъла таратаётган ой, узун соялару булутларнинг тов-
ланишидан бошқа ҳеч вақо кўринмайди-ку?! Берилиб
тинглайдиган товушдан асар ҳам йўқ. Томлардаги эски
тўсинларнинг ғичирлаши ва шаҳар бўйлаб таралиб,
охистагина — кечанинг айнаи шу дақиқаларидаги ишлаб
чиқариш суръатининг табиий ҳолда пасайишига тўлиқ
мос равишда тинчиб бораётган, нафас сасига ўхшаш

кулоққа зўрға чалинадиган товуш бор, холос. Барчаси шу қадар оддийки, ҳеч қандай қизиғи йўқ. Эҳтимол... (Том – совуқ, черепицалар оралиғидаги тирқишлардан танни жунжиктирадиган муздек ҳаво сизиб киради.) Эҳтимол, айнан ўша ерда – тўлишаётган ой нури билан баногоҳ ўзгача тусга кирган томлар устида – инсоф билан айтганда, ҳатто ноиб Монтикьярининг ўзи ҳам буни инкор этишга журъат қилолмайди – бу кажрафтори фалакнинг ўзидек қадим шеър деган бало пусиниб, ненидир кутиб ётгандир? Қарангки, ҳатто болакайлар, шу мурғак зотлар ҳам, гарчи ҳеч кимса у ҳақда гапирган бўлмаса-да, ўша балонинг таъмини ҳис этади. Бутун шаҳарда шу аҳвол! Гўё қандайдир фитнага ҳозирлик кўриляётгандек. Маълум бўладики, бу лаънати қонунлар билан ҳам, жазолар билан ҳам, оммавий равишда таҳқирлаш билан ҳам гумдон қилишнинг имкони йўқ экан-да? Демакки, улар эришган нарсa шунчаки ёлғон, жаҳолатни мукофот деб билиб мунофиқларча мақтаниш, сохта гаплардан иборатми? Хўш, Монтикьярининг ўзи-чи? Наинки, унинг кўнглида ҳам шеър туйғуси яшириниб ётган бўлса?

Салгина фурсат ўтиб меҳмонхонада хотини рўбарў келдию саволга тутди:

– Вольтер, нима, бугун тобинг йўқми? Рангингда ранг қолмабди-я!

– Қўйсангчи, мен ўзимни отдек ҳис қиляпман. Ҳатто вазирликка бориб келсамми, деб турибман.

– Шу пайтда-я? Бир тишлам нон ҳам емасдан-а?

Монтикьярининг кўнгли алағда. У уйдан чиқди, аммо машинага ўтиришдан олдин бир лаҳза хаёлга толди. Бугун нечук ой бу қадар ёп-ёруғ? Беихтиёр бундай хаёлга бориш не оқибатларга сабаб бўлишини чамалаб кўра бошлади. Соат аллақачон ўн яримга яқинлашиб қолибди, Шаҳар кун бўйи давом этган оғир меҳнатдан сўнг тинчиб, ором ола бошлаган. Не бўлганда ҳам, унинг назарида, бу кеча ҳавонинг ўзи қандайдир бошқача, унда аранг илғаб

олинадиган ҳаёт зарби, анави, деярли қоп-қора соялар оғушида қандайдир тушуниксиз кучлар ҳукм сураётгани сезилади; бамисоли кимлардир қувурлардан чиқаётган тутунлар, дарахтлар танаси, ўчириб қўйилган ёкилғи қозонлари ортига яшириниб, бир-бирига зўрға англашиладиган ишоралар қилаётгандек; гўё кимнингдир исёнкор туйғулари тун паранжиси остида бетиним шеърни қутқариш чорасини излаётгандек ва дафъатан уни топадигандек...

Ҳатто Монтикьярининг ўзи ҳам ноилож эътироф этадики, уни ҳам қандайдир ғалати туйғу азобга солмоқда. Не қилсин бояқиш, осмон гумбази остидан унинг бошига ҳам шуълалар маржони ёғилмоқда эди. На чора, бу нурнинг ёғилиши ҳукумат қарорига батамом зид эди! Гўё уст-бошига кўзга кўринмас ўргимчак тўри илашиб қолгандек, у беихтиёр эғнидан нималарнидир сидириб ташламоқчи бўлди.

У ногаҳон сергак тортиб, машинани ҳайдаб кетди. Ниҳоят, шаҳар марказига етиб келдию ўзини бироз енгил тортгандек сизди. Бу ердаги нурафшон чироқлар – ҳар қалай, унга шундай туюлди – ой шуъласидан кўра ёрқинроқ бўлиб кўринарди. Монтикьяри вазирлик биносига кирди ва кенг зинадан чиқиб, сокин йўлак бўйлаб ўз хонаси томон юрди. Чироқлар ўчирилгани боис деразадан ўша лаънати ёғду тушиб турар эди. Фақат бир эшик тиркишидан чироқ нури милтираб кўринарди. Вазир ўша эшик ёнида тўхтади. Бу – мудом рақамларга кўмилиб юрадиган илмий тадқиқот бўлимининг бошлиғи, ўта расмийатчи ва итоатгўй профессор Каронеснинг хонаси эди. Ажабо, унга не бўлди экан? Ноиб Монтикьяри эшикни оҳиста очди.

Каронес у тарафга орқа ўгириб ўтирарди. Столи устида мўъжазгина чироқ шуъла сочиб турар, у бўлса бот-бот тўхтаб ва анчагина хаёлга толиб нималарнидир қоғозга туширар эди. Бундай лаҳзаларда у, ўзи ҳам билмаган

холда, қаламни лабига босар ва илҳомини ахтарган каби, нигоҳини ҳилол нурига йўғрилган айвондаги ойнакори эшикка қадар эди.

Бу оқшом Монтикьяри иккинчи бор яна бир инсонни ғайриодатий ва ҳатто қалтис машғулоти устида қўлга туширмоқда эди. Илгарилари Каронес ҳеч қачон ишда бу қадар кеч қолиб кетмасди.

Монтикьяри патлари қалин гилам устидан оҳиста юриб Каронеснинг тепасига келди ва унинг елкалари оша астагина эгилиб, профессор қоралаётган қоғозга кўз қирини ташлади:

*О забонсиз ёғду, сен нечук
Маъдан корхоналарининг қоп-қора
қурум*

*Деворлари оша чиқасан қулиб?
Афсонавий сеҳрли чироқ
Тилсиз тошни ёритди ҳатто.
Сенга борар йўл лекин узоқ –
Бир умрлик йўл эрур расо!
Мен толиққан нигоҳим билан
Атрофимга қарайман, ҳайҳот!
Сенинг нуринг этар намоён:
Қандай ғариб бизнинг бу ҳаёт!
Кўп сеҳрли ва танги дунё,
Ўн беш кунлик ой,
Нарсалар олами...
Ўзинг айирмагин булардан, Худо!*

Шу сатрларни ўқигач, вазир бир қўлини Каронеснинг елкасига қўйди ва бундай деди:

– Профессор, шу иш сиздан чиқдими?!

У бўлса, кўркувдан дир-дир титраб, нималардир деб чулдиарди.

«Профессор, шу иш сиздан чиқдими?!» Аммо шу онда қўшни хонадаги телефон жиринглаб қолди, кейин яна қайдадир узоқда – йўлакнинг охирида телефонга тил

киргандек бўлди. Сўнгра учинчи, тўртинчи бор телефонлар жиринглай кетди... Ва шу тариқа сокинлик кўйидаги бинода, гўё жавонларга, чанг босган пардалар ортига бекиниб олган юзлаб одамлар орзиқиб кутилган ишорадан ниҳоят хабар топгани каби, сирли равишда ҳаёт қайта жонланди. Дастлаб кимларнингдир мўралаб қарагани кулоққа чалинди, кейин бутун теварак-атроф шивир-шивирга тўлди. Бора-бора кимларнингдир таниш овозлари, нимагадир даъват этгани, шартта-шартта буйруқ бергани, эшикларнинг шарақлаб очилиб-ёпилгани, югуриб бораётган одамларнинг олатасир шовқини, узоқдаги бақир-чақирлар эшитилди...

Монтикьяри эшикни очиб, айвон тарафга назар ташлади. Вазирликни ўраб турган боғда нимадир бўлгану барча чироклар ўчган. Бунинг оқибатида ой нури янада ёрқинроқ ва нохушроқ кўзга ташланади. Икки ёки уч киши, қўлларида машъала тутган ҳолда, ойдин шуълага бурканган хиёбондан қайгадир чопиб кетди. Кейин ёш ўспирин қизил камзулини силкитиб от чоптириб ўтди. Ана, бино ўртасидаги равоннинг икки тарафига башанг кийинган, кўзни қамаштирадиган қилич таққан иккита ҳарбий келиб турди. Ана, улар қиличларини самога иргитишди. Йўқ, булар – қилич эмас, ғалаба мушаклари. Ноғора-карнайнинг янгроқ овози бир таралди-ю, оломон тепасидаги тилла равоқ каби, ҳавода муаллақ туриб қолди.

Монтикьярига ҳеч бир изоҳнинг ҳожати йўқ эди. Шундоқ ҳам барчаси тушунарли: инқилоб юз берди, унинг вазирлиги қулатилди.

АСЛ МАКОНГА ҚАЙТИШ

қисса

Йигирманчи асрнинг дастлабки йиллари. Бепоен Россиянинг чекка бир гўшаси – Тула губерниясининг яйдоқ ва кимсасиз далалари бўйлаб зим-зиё тунда гадойсифат бир кимса ёлғиз йўл босади. Дарбадарлик жонига теккан шекилли, ҳуштак чалиб ўзини овутмоқчи, ўксиган дилига тасалли бермоқчи бўлади. Эғнидаги моғор босиб кетган жулдур кийимда қариоқ кўринса-да, шахдам қадам отишидан ҳали вужудини ёшлик ғайрати тарк этмагани шундоқ сезилиб туради.

Ҳаёт шароби нақадар аччиқ ва тахир бўлмасин, мана шундай кезларда унинг далли-девона қалби аллақандай тўқисликни ҳис этади, ўзича завққа тўлиб, недандир сармаст бўлади. Шундай дамларда мана бу кузак изғирини ҳам, мана бу ялангоёқ сўқмоқ ҳам, бамисоли тун бағрини тимдалаган сирли товушлар ҳам – барча-барчаси унга азалдан қадрдон ва танишдек туюлади.

Манзил яқинлаб қолди чамаси, нишабликда, шундоқ йўл ёқасида тўғарак тошминоралар бўзариб кўзга ташлана бошлади. Ясная Поляна қўрғонининг дарвозаси деганлари шу бўлади. Э, нимасини айтасиз, буни дарвозаям деб бўлмайди. Унинг очилиб-ёпилганини ҳали бирон-бир мардум кўрган эмас. Гадо ана шу қапуғдан ўтиб, қўрғонга қадам қўйди. Ўша лаҳзадаёқ кўз ўнгига тоза ва ораста йўлақлар, улкан ҳовуз, сокин ва саранжом кенг ҳовли намоён бўлди. Қўшқаватли ҳашаматли уйнинг дарчаси қаршисида афсонавий оғоч кўкка бўй чўзиб турибди. У оддий одамлар орасида «бева-бечоралар топинадиган

¹ Ион Друце – молдован ёзувчиси

дарахт» деб ном олган. Унинг йўғон шохларидан бирига қўнғироқ осилган, тагига тахта ўриндиқ ўрнатилган. Олис йўл босиб келган бева-бечоралар мана шу ерда ўтириб нафас ростлайди.

Гадо ҳам хойнаҳой узоқдан келаётган эди. У ўзини ўриндиққа ташлади-да, боши узра осилиб турган арқонга хотиржамгина қўл чўзди, бир бор силтади, иккинчи бор силтади, учинчи бор силтади, бироқ ҳеч қандай садо чиқмади. Таажжубга тушди:

– Эҳ аттанг! Неча кундан буён аҳвол шу: хўжайин қаттиқ бетоб бўлиб қолгани учун кечалари қўнғироқни қоп-қанорга солиб, ўраб-чирмаб ташлашади.

Гадо, анчагача нима қилишини билмасдан, тек қотиб турди, ўзича бунинг нечоғлиқ адолатли эканини ажрим қилишга ҳақли одамдек хаёлга ботди. Ниҳоят, тайинли бир тўхтамга келиб улгурмасидан, елкасидаги халтани аzza-баzza ерга улоқтирди, кейин, ёнида бирорта дўсту ҳамдами бор киши каби, секин ва ҳорғин пичирлаб, тахта ўриндиққа чўзилишга тушди:

– Лев Николаевич, азизим, ҳамонки, ўзингиз кулоғимизга қуйганингиздек, бир-биримизга дўсту биродар эканмиз, марҳаматингиз билан мана шу ерда – томингиз остида мизғиб оламизда энди...

Уй деразаларини аллақачон зулмат қоплаган, ичкарида сокинлик ҳукм сураб эди. Фақат иккинчи қаватга чиқиладиган йўлакда тунчироқ заифгина қитирлаб қўяди. Англиядан келтирилган улкан соат ҳам, унга жўр бўлгандек, тўрт бор занг урди. Гўё айнан шуни кутиб турган каби, кекса кишининг охистагина йўталгани эшитилди.

У иккинчи қаватдаги чоғроққина хонада ўрин тўшалган диванда уйқусизликдан қийналиб ётар, хаста вужуди қоронғида элас-элас кўзга ташланар эди. Мана, неча кундирки, уйқудан асар йўқ. Аммо қалби тетик, шууритиниқ, эс-хуши жойида. Бугун ҳам шу аҳвол: тун ярми-

дан оқибдики, ҳамон ўй-хаёллардан халос бўлолмайди: «Соат бешга яқинлашиб қолди, уйкудан эса дарак йўқ. Оёғим қақшагани-қақшаган, елкам зиркирагани-зиркираган. Бу дарди бедаво яна хуружини бошлаганга ўхшайди. Кечаёқ шарпасини сезган эдим, аммо, худо кўрсатмасин, Сония билиб қолгудек бўлса яна-тагин жанжал-тўполонга қоламан, деб ҳеч кимга билдирмасдан қўяқолгандим. Касалнинг хуружи бир сари бўлса, хотиннинг дийдиёси бир сари. Айниқса, қиларини қилиб, дилингни хуфтон этиб, камига олдинда тиз чўкиши, қўлларингни ялаб-юлқаши ошиб тушади. Шунисига ҳеч тоқат қилолмайман».

Соат симлари секин ғичирлаб, тўртдан ўн беш дақиқа ўтганидан дарак бериб занг урди.

Нариги хонада қариянинг хотини – Софья Андреевна ўз ўрнида тўлганиб ётар эди. У бош тарафидаги тоқчадан дори солинган шишачани пайпаслаб топди ва лунжига томизди. Сўнг афтини бужмайтирган кўйи сувдан бир неча қултум хўплади ва яна-тагин зилдек шубҳа-гумонларга берилди: «Ана, севмаслиги ахийри маълум бўлди-ку?! Начора, севмаса – ўзига, худодан топсин, садқаи сар. Танидан мадор кетгани сайин одамнинг туйғулари ҳам сўниб боради, деганлари бежиз эмас экан-да! Ундай бўлса, Чертковни нега яхши кўради? Маҳрам ишларини ҳам нега унга ишониб топширади? Нега у йилдан-йилга мени ўз юмушларидан тобора кўпроқ четлаштирмоқда?»

Қўшни хонадан йўтал овози эшитилиши билан Софья Андреевна хаёлдан чалғиб, тинчлангандек бўлди.

Шу аснода гадонинг ҳам уйкуси қочди. У ҳам, тахта ўриндикда у ёнидан-бу ёнига ағдарилган ҳолда хаёлларига эрк берар эди: «Иссиққина, партўшаклар солинган уйда ётиш жоннинг роҳати. Бундай пайтда ўнг юзингга уришга чоғланган қизталоқ золимга чап юзингнигина эмас, бутун танангни тутиб бериб, ур-а, энағар, ур, десанг ҳам арзийди».

Лев Николаевич кўзини юмганча хаёл суриб ётар экан, ниманидир хотирлаб, мийиғида кулиб кўйди: «Қанақа ғаройиб, қанақа чигал қисмат экан менинг қисматим! Мужикларга қилинаётган сўнгсиз ноҳақликларни кўриб ғиғоним фалакка чиққудек бўлади. Худо биладики, бу дунёни кўтирда мен чеккан дарду аламларнинг жилла курса юздан бирини ҳис эта оладиган одам лоақал ўзининг хору забунлигидан азоб тортадиган мана шу камбағаллар орасида ҳам бўлмаса керак! Мен буни аллақачонлар англаб етганман ва бу сезги йиллар ўтгани сайин кучайгандан-кучайиб бораверади. Мана энди, сўнгги маҳалда чидаб бўлмайдиган даражага етди. Шунга қарамасдан, мен ҳамон боёнларнинг бузуқ муҳитида яшаб юрибман, уни тарк этилмайман, тарк этишдан ожизман. Худо ҳақки, бу ҳақда ўйласам, юрагим ғуссага тўлади. Лекин, шунга қарамасдан, мен – ожиз банда, қари кирчангидек эски кишандан қутулолмайман».

Софья Андреевна яна юрак дорисидан ичди ва яна боягидек оғир шубҳа-гумонлар бошини чулғаб олди: «Левочка, ўзинг айт, наҳотки менинг тахминларим тўғри бўлса, наинки, сен болаларимизнинг барчасини меросдан маҳрум этиб, васиятномага аллақачон қўл қўйган бўлсанг? Балки уни ҳали ёзмагандирсан? Балки уни шу кунларда, эрта-индин қоралаш хаёлида юргандирсан? Левочка, сенинг эътиқодинг, сенинг тариқатинг қандай бўлмасин, билиб қўй, айнан шуларни деб мен болаларимни кўча-кўйда тўзғитиб қўймайман. Бугун кечаси билан кундалигингга алланарсаларни ёзиб чиқдинг, нимани ёзганинг менга қоронғи, шуни ўйлаб туни билан ухлолмадим. Билиб қўй, сен мендан ҳеч нарсани яширолмайсан. Мен сенга бир уй бола туғиб бердим, сенинг ёзганларингни кўчира-кўчира сочим оқарди, қолаверса, мен сенинг тан маҳраминг, вафодор ёрингман. Келиб-келиб кўрсатган кароматинг шу бўлдимми? Токи бугун ёзганларингни ўқиб кўрмас эканман, кўнглим жойига тушмайди».

Соат тўрт ярим бўлганидан дарак бериб занг урди. Софья Андреевна оҳиста ўрнидан туриб, эгнига халатини ташлади, сўнг эрининг ижодхонасига ўтди, шамни ёқди ва стол устидаги қоғозларни титкилай бошлади. Лев Николаевич унинг қоғозларни шитирлатиб бир-бир кўздан кечираётганини эшитиб турар экан, янгитдан хуруж қилиб келаётган йўтал зарбини даф этишга зўр бериб уринар ва хаёлан хотини билан баҳсга киришар эди: «Азизам Сония! Сени йигитлик давримдан буён суюб-ардоқлаб келаман. Тўғри, ҳаёт экан, баъзан иссиқ-совуқ гаплар ҳам, аразу гиналар ҳам бўлди. Лекин барча майда-чуйда гапларга қарамасдан, мен барибир сени дедим ва фақат сени дейман. Эрлигим ҳаққи хурмати этагимдан тутиб, менинг тариқатимга юрмадинг, дея таънаю маломат қилмоқчи эмасман. Чунки, ҳар бир инсоннинг рухоний кечмиши фақат унинг ўзигагина маълум бўладиган сир, бинобарин, бошқалардан ҳам шундай сирга эга бўлишни талаб этиб бўлмайди, акс ҳолда сирнинг сирлиги қолмайди. Бироқ мен ҳам туриш-турмушимни, эътикод борасидаги азми қароримни ўзгартиролмайман. Негаки, менинг ўй-хаёлларим, менинг кечинмаларим, менинг иймон-эътиқодим менинг озодлигим моҳиятини ташкил этади ва мен уни ҳар қандай одамнинг тажовузидан ҳимоя қилишга ҳақлиман. Ўтинаман, Сония, худо хайрингни берсин, алламаҳалларда, уйқудан қолиб, менинг қоғозларимни титкилама! Бордию сен бу йўлдан қайтмасанг, мени холи жонимга қўймасанг, билгинки, бу ерлардан бош олиб кетишдан ўзга чораи аъмолим қолмайди».

Чолнинг кўнглидан шу гаплар кечар экан, Софья Андреевна ногоҳ турган жойида котиб қолди. Кейин апилтапил шамни пуфлаб ўчирди-да, ижодхонадан отилиб чиқиб кетди. Граф эса боядан буён бўғзига қадалаётган йўтал зарбига чидай олмасдан ўрнидан туриб кетди.

Дераза ёнига келиб, унинг бир табақасини очиб юборди. Тоза ҳаводан йўтали бироз босилгандек

бўлди. Уй оғир сукунат оғушида қолди. Уйнинг пастки қаватида ухлаб ётган табиб Маковицкий айнан ана шу сукунат босимидан уйғониб кетди. Душан Петрович эгнига халатини ташлаб, кўзойнагини тақди-да, шитоб билан юқорига, Лев Николаевичнинг ётоқхонасига йўл олди.

– Лев Николаевич, мазангиз қочяптими?

Толстой қайрилиб ҳам қарамади, бироз жимликдан сўнг деди:

– Бу азоб-укубатлар бўлмаса, бизнинг кўрган кунимиз нимага ҳам арзир эди? Кант бу ҳақиқатни қандай ифода этгани эсингиздами? Азоб-укубатлар туфайли биз ҳаракат қилишга мажбур бўламиз ва ҳақиқий ҳаётни саъй-ҳаракатларимиз туфайлигина ҳис этамиз...

Душан Петрович унга яқинроқ келди ва энтикиб, гўё ўртада яширин бир сир бору уни ошкор қилиб қўйишдан ҳайиққан одамдек сўради:

– Нима, Ясная Полянани бутунлай тарк этишга қарор қилдингизми? Толстой айнан шу масала хусусида бош қотириб юрар эди. Чунки, бу кейинги пайтда унинг учун ўта муҳим ва масъулиятли масалага айланган эди.

– Ҳали узил-кесил бир қарорга келганим йўқ, лекин ҳали замон ҳал бўлиб қоладиганга ўхшайди.

Маковицкий тилини тишлаб қолди, кейин калта қилиб кузалган куюқ соқолини силаганча деди:

– Лев Николаевич, модомики аҳдингиз қатъий экан, мен ҳам сиз билан кетсам, деган эдим.

Толстой хира кўзлари билан унга тикилиб қаради.

– Нима, шу қадар ҳолдан тойганки, биров суяб юрмаса, уйдан ҳам чиқиб кетолмайди, деб ўйлайсизми?

Маковицкий талмовсирагандек яна соқолини тутамлади.

– Гап бунда эмас, Лев Николаевич! Ахир, мен сизнинг табибингизгина эмас, сизга эътиқод қилиб, йўлингизни тутган шогирдингиз ҳамман...

Лев Николаевич бўшашиб, кўзига ёш олди. Бу ҳол бир лаҳзада юз берди: у табибга янада яқинроқ келди-да, бир қўллаб, ийманибгина уни ўзига тортди ва бағрига босди.

– Яратганга шукрки, умр йўлида сиздек биродар топдим. Боз яна шукрлар бўлғайки, мен бу мушкул дамларда ёлғиз эмасман...

Маковицкий анчагача қийналиб, айтмоқчи бўлган гапини аввал словакчадан русчага ўгириб олди-да, кейин сўз котди:

– Бу гапларга жавобан таъзим қилмоқдан ўзга бир ишга қодир эмасман. Соат ўн бешта кам беш бўлганидан дарак бериб занг урди. Маковицкий оҳистагина гап очди:

– Ҳадемай тонг отади. Сиз айниқса энди дармонга киришингиз керак. Йўл азоби – гўр азоби, деган гап бор.

– Ҳозир ётаман. Яна озгина шу ерда турай, бу лаънати йўтал бутунлай даф бўлсин.

Душан Петрович биринчи каватга, хонасига тушиб кетди. Лекин эшигини қия очиб қўйди ва тепада нима бўлаётганини билмоқ учун кулоғини динг қилиб ётди.

Ҳовлида боғдаги хазонларни шитирлатганча шамол турди, қоровул ёғоч қозикни тақиллатиб қоқа бошлади, қаердадир итнинг хургани эшитилди ва яна ҳаммаёқ бирданига сув куйгандек жимжит бўлиб қолди. Толстой ҳали ҳам ётмаган, ҳануз боягидек дераза ёнида турар эди. Табиб яна унинг олдига чикди.

– Кўнглингиз бирор нарса тусайдими, Лев Николаевич? – деб сўради у эшикдан кириши билан.

Толстой унга қарамасдан, шивирлаб жавоб берди:

– Кўнглим фақат ёлғизлик истайди. Бу абгор дилнинг тусагани фақат танҳолик.

Гадо ёғоч ўриндиғда маза қилиб ухлаб ётибди. Софья Андреевна ҳам дори шишачалар орасида уйкуга кетган, меҳрибон табиб Маковицкий хонасидаги стол ортида мизғиб қолган, фақат рус барини Лев Николаевич мижжа қоқмайди.

Нева дарёси соҳилида Қишки сарой кутубхонасида Николай II юмшоқ курсида ястаниб ўтирарди. У бутун тунни император хонимнинг хизматкори Анна Александровна Вирубова оғушида ўтказди. Фрейлина ҳозир подшонинг қайноқ бўса ва эркалашларидан сўнг кўкариб, бўртиб кетган жойларига малҳам босиш билан овора, император ҳазратлари эса ўзини ишга чоғлаб ўтирибди. Чунки учта вазир ахборот бериш учун чакирилган, лекин боши худди арининг уясидек гўнғиллаб турибди. Чамаси, кеча озгина ортиқча отиб қўйибди, нима ҳам қиларди, майсиз подшо қалбининг гуллари очилмоғи мушкулдир.

Кутубхона эшиги оҳиста очилди, Николай II шу лахзадаёқ император хоним келдимикан, деб қаддини ғоз тутди. Одатда фақат у изнсиз қира оларди. Аммо кўз қира билан қараб, яна боягидек ястаниб олди. Остонада сарой комендантлари генерал Трепов турарди.

– Жаноби олийлари, буюк князь Николай Михайлович шошилинич қабул қилишингизни сўрайди...

Император ўрнидан турди, иш столи ёнига келди, аллақачон ёд бўлиб кетган бир тусга кириб қаддини кериб олди – бундай ҳолатда у анча салобатли кўринарди – кейин ҳорғин ва норизо оҳангда буюрди:

– Айт, кирсин...

Буюк князларни жини суймас эди, айниқса Николай Михайлович либераллиги, юмшоқ табиатлиги билан жонига тегиб кетган эди. Буниси етмагандек, яна бу Николай Михайлович деганлари ҳамиша билимдонлик қилиб бошни қотиради, шунинг учун унга бир умр эсидан чиқмайдиган қилиб дакки бериб қўйиш фурсати етмадимикан?

– Сени кўрганимдан бахтиёрман, – деди Николай II эшикдан буюк князнинг қораси кўриниши билан. – Кўришмаганимизга ҳам минг йиллар бўлди-ёв, негадир жуда камнамосан?

– Ишга кўмилиб кетдик, жаноби олийлари. Яна, қолаверса, подшолар хузурига имкон қадар камроқ қадам ранжида қилган маъкул, йўкса, остонасини топтайвериб тити-питисини чиқариб юбориш ҳеч гап эмас, деган гап ҳам бор.

Император қаҳқаҳа уриб кулиб юборди, кулгининг зўридан кўзларидан ёш ҳам чиқиб кетди.

– Ким айтса ҳам топиб айтибди, жуда топиб айтибди...

У имо қилиб буюк князни яқинроқ ўтиришга ундади, ўзи бояги жойига бориб ўтирди. Буюк князь курсига яқинлашди-ю, лекин ўтирмади.

– Мен сизни валиахднинг соғайиб кетгани билан кутлай деб келдим, – деди у. – Айтишларича, шахзода отдек бўлиб кетган эмиш?

– Рост, бола ўзига келиб қолди, анча тузук.

– Яна, – деди буюк князь оч сариқ тусдаги бежирим камзулининг кўкрак чўнтагига қўл чўзар экан, – махфий бир нарсани топширсам деган эдим...

– Арзномами?

– Йўқ, арзнома эмас, хат, жаноби олийлари.

Николай II қошини чимирди – у император девонини четлаб келган махфий хатларни хушламас, турган гапки, уларда ғалвали бир нарса битилган бўларди.

– Уни девонга топширишнинг иложи йўқми?

– Йўқ, жаноби олийлари. Бу хат граф Лев Николаевич Толстойдан. Император иккиланиб қолди – хатни очиб ўқитгани дурустми ёки у тегишли хизмат маҳкамаси орқали расмийлаштирилсин, деб оёқ тираб туриб олгани маъкулми? Албатта, хат қонуний йўл билан рўйхатдан ўтиб келгани яхши, лекин, худо кўрсатмасин, бирон-бир ишқал чиқиб қолса-чи? У юмшоқ курсида ўтирган кўйи кўп ўйлади, бамайлихотир мулоҳаза қилиб кўрди ва ўйлагани сари бутун вужуди, гўё унинг иродасига бўйсунмагандек, подшоҳга хос ҳукмфармолик ва қатъиятга тўлиб борар эди. Унинг

муомаласи ҳам ўта расмий тус олиб, беихтиёр сизлаб гапиришга ўтди.

– Унда тахтга дахлдор бирон ножўя гап ёзилганми?

– Бунинг эҳтимоли кўпроқ, жаноби олийлари...

– Ҳали сиз бу хатда нима ҳақида ёзилганидан беҳабармисиз?

– Беҳабарман, жаноби олийлари.

– Буюк князнинг афт-ангоридан сурбетларча ёлғон гапираётгани шундоқ сезилиб турарди. «Ҳе, йўқ, – деб ўйлади Николай II, – шошмай тур, азизим, шундай тазирингни берайки, бундаги номақбул гапларнинг ҳаммасини ўзинг ўқиб бергайсан ва токи бундан кейин менинг хузуримга бундай махфий хатларни кўтариб кирмагайсан».

Сўнг мийиғида кулганча буюрди:

– Унда нега қараб турибсиз, марҳамат, хатни очинг-да, ўқинг! Нималар ёзилганини билмасдан туриб уни менга топширишдан сизга не фойда?

Шундай деди-ю, тилини тишлаб қолди. Негаки, буюк князга айнан шу нарса керак эди – у граф Толстой номини ниқоб қилиб олиб, императорнинг бошида қора қуюндек чарх урмоқчи эди. Бу аснода Николай Михайлович хатни ўқишга киришиб кетган эди:

– «Мутлақ ҳокимлик ва унинг вакили – подшога нисбатан халқнинг муҳаббати чексиз, деб афтидан сизни лаққиллатишаётган кўринади. Халқ оммаси сизни Москва ва бошқа шаҳарларда қаршилар экан, «Ана подшомиз, ана давлатпаноҳимиз!» дея ортингиздан чопишларига асло ишона кўрманг. Буни ўзингизга бўлган садоқат рамзи деб ўйламай ҳам кўяқолинг. Ўша бир гала олақуроқ оломон, нари борса, нафақат подшонинг аравачаси ортидан, балки томоша кўрсатишга келган масҳарабозлар кетидан ҳам югуриб кетаверадиган эрмакталаб кишилар тўдасидан бошқа нарса эмас. Худди бир замонлар бобонгиз Харьковга борганида черковга йиғилган тумонат одамнинг

хаммаси уст-бошини ўзгартириб олган қидирув полиция-си хуфялари бўлгани каби, сиз халқнинг ўзингизга бўлган меҳр-муҳаббати тимсоли деб биладиган бу одамлар ҳам аксарият ҳолларда полициячилар мажбуран сафга тизиб қўйган, вазифаси фуқаронинг садоқатини намойиш этишдан иборат бўлган авомдан бошқа ҳеч киммас...»

Шу ерга келганда императорнинг тоқати тоқ бўлди. Николай хатни буюк князнинг қўлидан юлиб олди ва қаттиқ ғижимлаб, ёзув столи ёнида турган зумрад чикинди челакка улоқтирди. Дераза ёнига бориб, Неванинг муздек бўтана сувига қаҳр билан тикилиб қолди, сўнг ортига қайтиб, ғижимланган хатни олди ва силлиқлади, одатдаги жойига – стол ёнига ўтириб, хатни охиригача ўқиб чиқди. Уни яна ғижимлади-да яна-тагин чикинди челакка улоқтирди. Ҳар қалай, энди ташвиш чекишга ҳожат йўқ эди. Буюк князь унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини зимдан кузатиб, сездики, император асли кучини нимага сарфлашни билмас, шунинг учун жисмоний куч-қувват талаб этадиган бир ишга қўл уриши билан шаштидан тушиб, хотиржам бўлиб қолар экан.

– Эҳтимол, сиз биларсиз, бундай ғалати хатни ёзишга графни нима мажбур этди экан?

– Бундан хабарим йўқ, жаноби олийлари.

– Бу интеллигенция деганлари жонимга тегди, – деди Николай II хаёлга толиб. «Интеллигенция» сўзини тилга олар экан, юзида аллақандай ижирғаниш аломати пайдо бўлди. Остонада яна генерал Треповнинг қораси кўринди. Император унга нари тур, дегандек ишора қилди, кейин, эшик ёпилгач, сўради: – Сиз, назаримда, бу хатдан ташқари яна нима ҳақдадир гапирмоқчи эдингиз.

– Худди шундай, жаноби олийлари. Граф Толстой, ишқилиб, бу хат учинчи бир одамнинг қўлига тушиб қолмасин, дея ўтиниб сўраган эди.

– У аллақачон учинчи одамнинг қўлига тушди.

– Қанақасига учинчи одамнинг кўлига тушган бўлсин? – дея буюк князь хайрат билан сўради.

– Қанақасига бўларди... Хатни ёзган киши, графнинг ўзи – биринчи одам, кейин иккинчи бўлиб мен ўқидим, энди сизни ҳам қўшадиган бўлсак...

– Мени бу ҳисобга қўшмасдан қўяверинг, жаноби олийлари. Мен подшолик тахтига ҳам, буюк ёзувчи истеъдодига ҳам бир хилда зўр садоқат билан қарайман...

– Модомики шундай экан, – деди Николай II бироз хотиржам оҳангда, – графга хат учинчи одамнинг кўлига тегмайди, деб айтишингиз мумкин.

– Буни сизнинг хатга берган жавобингиз деб ҳам қабул қилсам бўладими?

– Табиийки, шундай. Ахир, граф мендан ҳеч нарса талаб қилаётгани йўқ. Энди рус халқи ўз подшосини яхши кўради, яхши кўрмайдими, деган масалага келсак, граф аввало ўз асарларини оғиз кўпиртириб мақтайдиган китобхонлари аслида унинг эътиқодига кўп ҳам ишонавермаслиги ҳақида ўйлаб кўрса ёмон бўлмасди.

Кузги кимсасиз ўрмон оралаб қари ва баҳайбат бўри кетиб боради. Қадам босишига қараганда, бўрилик ҳаёти мобайнида кўрмаган нарсаси қолмаган. Ёшлик ҳам ўтди, у бош бўлган бўрилар галаси ҳам энди йўқ, гўзал ва навжувон она бўрилар билан кечган лаззатли севги онлари ҳам ортда қолди. Неча бор овчиларга ҳам рўбарў келди, неча бор босқинларда иштирок этди, беҳисоб жароҳатлар ҳам орттирди. Энди буларнинг ҳаммаси ўтмишга айланди. Энди бу тубсиз ўрмон ичида танҳо ўзи йўл босмоқда. Энди у жуда қариган, кўнглига қил ҳам сиғмайди. Қани энди, фақат ётсаю кўзини юмиб ором олса. Лекин ҳаёт қонунияти шундай экан, унинг қўлидан нима ҳам келарди? Ўша кечаси ҳар галгидан ҳам ширин уйкуда эди. Бир пайт аллақандай илоҳий бир аломат – қисмат саси, тақдир даъвати – уни уйғотиб юборди ва фурсатинг етди, энди

йўлга туш, дея сўнгги сафарга ундади. У ғойибдан келган бу амри илоҳийга сўзсиз итоат этиб, «лаббай» деди — ўша ондаёқ турдию шимолга қараб йўл олди, ўзининг энг машаққатли, энг охирги сафарини бошлади.

Ясная Поляна ўрмонлари, худди туман пардаси оғушида ётган малаклардек, минг нозу карашмалар ила уйкудан кўз очади. Кўкка етгудек баланд-баланд эман дарахтлари япроғидаги биллур томчилар, гўё ўзаро баҳс бойлашган каби, майин-майин шивирлаб куйига — ўрмон тубига ошиқади, инларида мизғиб ётган кушлар ҳам алланарсаларни чуғурлаб, гивирлаб қолади. Шабнам сувида ивиган арча новдалари орасидан тонгги шафақнинг илк шуълалари тарала бошлаган маҳалда кенггина ўрмон сўқмоғида отлик бир кишининг қораси кўзга чалинди. Оти асл тулпор эди, ўзи эса келбатидан шарқ одамига ўхшаб кетар, эгарда алп йигитлар сингари қўр тўкиб ўтирарди. У анча бепарво, беҳафсала кетиб борарди. Кўзлари чор тарафга аланг-жалаңг бокмас, ҳеч нарсага кулок ҳам тутмас, афтидан, бу ерларнинг хўжайини эди.

Отлик ўрмондан чиқди-да, аргумокнинг бошини торгина сўқмокка қараб бурди ва тўғри Ясная Поляна кўрғони сари елиб кетди.

У ерда эса ҳаёт ўз йўриғича давом этарди. Бева-бечоралар дарахти остидаги ўриндиқ аллақачон одам билан тирбанд эди — нариги кишлокдан дехқонлар, дайди тиланчилар йиғилиб келган. Уларнинг орасида мириқиб ух-лолмаганидан тажанглиги ошиб турган кечаги гадо ҳам ўтирарди. Йиғилганларнинг боши узра қўнғироқнинг ипи эрталабки шаббодада оҳиста тебраниб турар, лекин бирор кимса унга қўл чўзай демас эди. Чунки, шусиз ҳам атроф-жавонибдан қўнғироқлар овози янграб, кулокни қоматга келтиргудек бўларди.

Уйнинг пастки каватида, йўлакда Александра Львовна икки нафар серсокол толстойчини — отасининг йўлини

тутиб, унинг тариқатига амал қиладиган одамлар орасидан келган вакиллар билан гаплашиб турарди. У анча толиққан, шашти суст эди. Негаки, эрталабданоқ уйда, Лев Николаевич тун бўйи мижжа қокмади, фақат тонг отар паллада уйкуга кетди, деган шивир-шивир бошланган эди. Бу ҳам етмаганидек, каллаи саҳардан кўнғироқлар дунёни бошга кўтаргудек бўлиб жаранглаб ётибди. Лев Николаевичнинг издошлари нукул бир гапни такрорлар, одоб-андишали Александра Львовна эса уларнинг сўзига кулоқ тутиб, ётиғи билан уқтирар эди:

– Отамнинг мазаси йўқ, сизлар билан гаплашолмайдди. Бунинг устига, атиги икки ҳафта бурун хатларингизни олиб, ҳамма саволларингизга кераклича жавоб берган.

Кекса толстойчи елкасини китирлатиб қашиди.

– Уни-ку, хатни айтаман-да, биз, албатта, олдик, унда ёзилган гапларнинг ҳаммасига тушундик, агар орада мана бу кутилмаган воқеа чиқиб қолмаганида, Лев Николаевични асти безовта қилиб ўтирмас эдик.

Александра Львовна яна хижолат тортиди.

– Узр, мен тушунолмай қолдим, бирон воқеа юз бердими?

Ёш толстойчи гапнинг индаллосини айтишга чоғланиб, бир қадам олдинга ўтди.

– Бизнинг биродарлигимиз, яъни толстойчилар жамоамиз тарқаб кетмоқда. Бунинг ҳаммасига газетада босилган бир мақола сабаб бўлмоқда. Унда ёзилишича, Лев Николаевичга асарларини нашр этишлари учун миллион рубль берган эмиш, ҳатто икки ўртада шартнома ҳам тузилган эмиш.

Улардан тамаки, катрон ва яна аллақандай қўланса нарсанинг ҳиди анқиб турарди.

– Ҳеч ким ҳеч қанақа шартнома тузган эмас, башарти сизларнинг жамоангиз газетада босиладиган ҳар бир мақоладан кейин ғулғулага тушиб, тарқаб кетади-

ган бўлса, шахсан менинг фикримча, унинг бирйўла ер билан яксон бўлиб қўяқолгани маъкул.

Бу гапни эшитиб, ёш толстойчининг чехраси ёришиб кетди:

– Э йўқ, бундай хушхабардан кейин биз янгитдан кучга тўламиз!

Бир четда қолиб кетаётганидан ранжиган кекса толстойчи йигитни юлқилаб орқага тортди ва гапга қўшилди:

– Энди от тўғрисида ҳам кўнглимизни хотиржам қилсангиз, армонимиз қолмас эди.

Александра Львовна ковоғини уйди:

– Қайси от тўғрисида гапиряпсиз?

– Ахир, ўша газетада ёзилган эди-да, кекса граф қачон қараманг, бедов отда сайр қилиб юрармиш. Бу гапни эшитиб, жанублик биродарларимиз орасида бирданига кўзғолон бошланиб кетди.

– Узр, мен тушунолмадим, кўзғолон нима сабабдан бошланди?

– Лев Николаевичнинг от мингани сабаб бўлди-да!

– Лев Николаевич от минса минибди-да, бунинг кўзғолонга нима дахли бор?

Кекса киши қақраб кетган лабларининг бир чеккаси билан секингина пичирлаб деди:

– От миниш тўғри келмайди-ку!

– Нимага тўғри келмайди?

– Бизнинг йўлимизга-да!

Александра Львовна зўрға ютинди, кейин сездирмайгина, ёқасини тўғрилаган бўлиб, бармоқларининг учи билан титрай бошлаган бўйин томирларини пайпаслаб қўйди. Сўнг, гап тамом – вассалом, дегандек, ўрнидан турди:

– От масаласида сизларни хурсанд қилолмайман. Лев Николаевич чиндан ҳам ахён-ахёнда от миниб сайр қилади. Омон бўлинглар.

Кекса киши унинг қаршисида тиз чўкди.

– Бойвучча хоним, мен сиздан ўтиниб сўрайман, шошмай туринг. Бизга яна баъзи гапларни, тафсилотларни айтинг, токи мен жамоа бошлиғи бўлиб улардан...

Александра Львовна кетиш асносида бўсағада тўхтади ва сал эркаларникига ўхшаб кетадиган товушда шивирлабгина сўз қотди:

– Мен сизларга нима ҳам дердим... Тўғарақдош биродарларингизга етказалоқнинг, Лев Николаевич жуда кексайиб қолган, саксон икки яшар чолдан энди нимани ҳам умид қилиш мумкин, оёқ томирлари шишиб кетганидан кечалари бот-бот оғриқ хуруж қилиб туради, вақтида у мужиклардан ҳам кўп ва узоқ йўл юрган. Туладан Москвагача пиёда борган. Биродарларингизга яна шуни етказиб қўйинг, у киши гўшт емай қўйганидан буён жуда камкувват бўлиб қолган. Эҳ, нимасини айтасиз, отам бир нарсага ишондим, унинг йўлида жон беришдан ҳам қайтмайди. Аммо қандайдир енгилтак монах, ҳамма нарсадан воз кечинг, юринг, яхшиси, сиз билан бирга дашту сахро кезамиз, деб қолса, отам ундайларнинг йўлини тутмоғи маҳол. Омон бўлинглар.

Иккинчи қаватдан ёзув машинкасининг бир маромда чиқирлагани эшитилди. У ерда «Ремингтон» деб аталадиган мўъжазгина хона бор эди. Бу ерда турадиган машинка «Ремингтон» русумида бўлгани учун хона ҳам шундай аталиб кетган. Лев Николаевичнинг машинкачиси Самуил Беленький хонадон соҳибини уйғотиб юбормаслик учун имкон қадар шовқин чиқармасдан ёзишга уринар, унинг ортида эса қўлида бир уюм қоғоз тутганча Лев Николаевичнинг котиби Булгаков турар ва илтимос қилар эди:

– Азизим, йўқ деманг, атиги ярим қоғозгина... Самуил Моисеевич аҳдида қатъий эди:

– Ҳечам иложи йўқ. Шундоқ ҳам шошилиш ишларим тикилиб ётибди. Қолаверса, хатлар қўлда ёзилади, деб олдидан келишилган.

— Бу — жуда ҳам зарур хат. Эсингиздами, мулкдорлар синфини бешикдаги гўдакларигача қолдирмасдан, таг-туғи билан қуритишни талаб этган ҳалиги инқилобчи Мунтянов бор-ку, Лев Николаевич шунга жавоб хати ёзган. Биз Александра Львовна билан кенгашиб, ўша хатнинг бир неча нусхасини асраб қўйсак, деган эдик.

Самуил Моисеевич машинкадаги қоғозни суғуриб олди-да, янгисини қўйди.

— Қани, айтинг бўлмаса!

Булгаков, худди ўқитувчи сингари, секин, бир маромда ўқийверди:

— «Мен сизга жавоб ёзишдан олдин кўп ўйладим. Ишончим комилки, бу ёруғ дунёда ҳеч ким — на сиз, на мен, на ҳукумат, на инқилобчилар инсон ҳаётини ўзбошимчалик билан изга солишга, гапига кирмаганларни нодонга чиқариш ва жазолашга ҳақли эмас. Биз ҳақли ва қодир бўлган яккаю ягона нарса — ўз умримизни ҳалол ва мазмунли яшаб ўтишдан иборат».

Бир неча кун аввал қариндошларини соғиниб меҳмон бўлиб келган Татьяна Львовна ниҳоятда ҳовлиққан ҳолда иккинчи қаватга югуриб кетди. Софья Андреевнанинг хонасига кирдию талмовсирагандек гап қотди:

— Ойи, анави ерда, пастда сени бир алвасти чақиряпти.

Софья Андреевна хўжалик дафтарларини варақлаб турган пайтда биров келиб ҳалал бергудек бўлса тутақиб кетарди. Бу гал ҳам асабийлашганча сўради:

— Алвасти деганинг нимаси?

— Ҳовлиққанимдан нима деяётганимни ҳам билмай қолдим, кечир. Башарасидан ит жирканадиган махлуқсифат бир одам демокчи эдим. Нақд кароқчининг ўзгинаси-я!

Софья Андреевна патқаламни жойига қўйди, кейин дераза олдига бориб, ҳовлига қаради.

— Худо хайрингни берсин, Таняжон! Бу черкес бизнинг янги қоровулимиз Аҳмад бўлади. Сен бизникига кам келасан, шунинг учун уни ҳалигача кўрмагансан.

Татьяна Львовна мулзам бўлиб турарди.

– Ойи, сизлар отам икковингиз уйдаги хизматкорларни танлаш ва тарбиялашга жуда уста эдингиз, биз бунга доим қойил қолиб келганмиз. Улар бизга қариндошдек бўлиб кетган ва мен бу кўнгли тоза, содда кишилар орасида ҳалиги алвастининг пайдо бўлиб қолганига сира ҳам ишоналмайман.

Софья Андреевна бу гапдан яна бир бор сапчиб тушди.

– Таняжон, биласанми... очик кўнгилли ва содда одамларни дуч келган кимса лақиллатиб кетаверади. Ундайларнинг очик ва содда чеҳраларини кўриш жонимга тегди, энди менга тўплаган молу давлатимизнинг ёт-бегоналар кўлида талон-тарож бўлишига йўл қўймайдиган одам зарур, бундай ишга Аҳмадга ўхшаган бадбашара кишиларгина қодир...

– Лекин, ойижон, сен уни бирданига ишга олмагандирсан, аввал нимага қодир эканини, феъл-атворини билиб олиш учун бироз муддат белгилагандирсан...

– Бўлмасам-чи... Мен унга икки ҳафта муҳлат берганман, мана, бугун ўша муҳлат тугади, шунинг учун ҳам у сахар мардондан келиб олган-да... Эринмасанг, бориб айт, унга чой-пой беришсин. Кейин ўзим тушиб гаплашаман.

Софья Андреевна соат тўққизларда катта саломхонада интиқ бўлиб кутиб ўтирган Аҳмаднинг ёнига келди. Хонадон соҳибаси у билан рус бойвучча хонимларига хос димоғдор ва ҳукмфармо оҳангда гаплашди:

– Ишониб топширилган вазифани уддалай оласанми?

– Сизнинг ерингизга мен тартиб қилган.

– Саводинг борми?

– Оз-моз билади. Мен босма ҳарф яхши ўқиган.

– Менинг эрим Лев Николаевичнинг асарларини бирон марта ўқиб кўрганмисан?

– Агар ўқи, деса...

– Йўқ, ўқи, демайман. Шунчаки гап орасида айтдим-қўйдим-да. Сенга милтиқ олиб беришдими?

– Ўқ-дори кам. Ўқ-дори етишмаган, бундай вазифани уддалаб бўлмайди.

– Дуруст, мен айтаман, сенга яна ўқ-дори олиб беришади. Яна нима гапнинг бор?

– Бошқа гапи йўқ. Фақат ўқ-дори, агар иложи бўлса, яна от учун сули.

– Бўпти.

Софья Андреевна хонасига қайтиб келиб қараса, Татьяна Львовна хомуш ва паришон ҳолда ўтирибди. Таня табиатан кувноқ ва хушчақчақ бўлгани учун унча-мунча гапни кўнглига олавермас эди. Шу боис унинг хомуш тортиб қолганидан Софья Андреевна бироз хавотирга тушди ва бунинг сабабини билишга қизиқди.

– Бу Аҳмадни отам кўрганми?

– Рост, хабарим йўқ. Бу сени нега бунча қизиқтириб қолди?..

– Ахир, қайси бир йили бизнинг ҳовуздан балиқ тутган мужикни жазолаганларида нима бўлгани ҳали ҳам эсимдан чиққани йўқ... Аҳмадга иш буюриб, кўздан узоқлаштириш мумкин, бироқ отамнинг кўнглини буйруқ билан олиб бўлмайди, унинг тарафдорлари шунчалик кўп, ҳар бир сўзини қулоғига сирға қилиб тақиб олишга ҳозир у нозир шогирдлари шунчалик серобки...

– Таняжон, она қизим, қўй, жинимни кўзитма! Бу толстойчи деганларини кўрарга кўзим йўқлигини яхши биласан. Бекорчи бир халқ, умрбод ким биландир жанжаллашгани-жанжаллашган, бировларнинг, иложи бори-ча бойларнинг эшигида тентирагани-тентираган ва йилларки, эски чориги янги бўлмайди, текин нон кавшаб корин тўйдиришади. Мен отангнинг бу таги паст овсар гумашталарини яхши биламан. Улар шунчалик бадимга тегиб кетганки, гоҳида қани кўлимда тўппонча бўлсаю ҳаммасини бирма-бир қарсиллатиб отиб ташласам ёки маргумуш солинган хумча билан бошларига туширсам дейман.

Вақт ўтиб борарди, соат аллақачон ўн бир бўлган эди. Лев Николаевич эса ҳали ҳам хонасидан чиқмаганди. Йигитлик пайтида унча-мунча дардни кўрдим демасди. Мана энди, тиш тушиб, соч оқариб, ёши борадиган жойга бориб қолганида боши касалдан чиқмай қолди. У чалқанча ётарди, озгина букилган қўллари, худди белбоғини тутамлаган каби, кўрпанинг устида турарди. Ўнг қўли, тўғрироғи, ўнг қўлининг нукул ёзиб ўрганган уч бармоғи, гўё қаламни қоғоз узра суриб бораётгандек, секин ва бир маромда титрар эди. Унинг ёнига курси қўйиб ўтирган Маковицкий беморнинг ўнг қўлини диққат билан кузатарди. Бармоқлар ҳаракатдан тўхташи билан у столдан тоза қоғоз олиб, чолнинг бармоқлари остига қўяр, бемор эса, худди шуни кутиб тургандек, бармоқларини яна қоғоз устида югуртириб кетар эди.

Маковицкий бу вазиятдан ўзича хулоса чиқарган бўлиб, хаёл суларди: «Одатда энг оддий ҳаётий майллар барчада бир хил бўлади. Дейлик, ёруғликнинг кўзга қандай таъсир қилишини билиш учун бош кўтариб қуёшга қарашнинг ўзи кифоя. Ёки тоза ҳавога чиқишингиз билан ўпканинг нафас олиш мароми ўзгаради. Ёхуд бир қултум сувдан сўнг инсоннинг таъм билиш сезгиси кучаяди. Лекин ҳозир Лев Николаевич мисолида буларнинг барчаси бошқачароқ тарзда намоён бўлмоқда. Тўғрироғи, боягидек майллар бу кишида ҳам бор, бироқ айти дамда улар сусайган. Унинг жони ҳали танасини тарк этмаганини кўрсатадиган энг фаол, энг ўткир майл — юрак дардларини изҳор этиш эҳтиёжи мана шу уч бармоқда кўзга ташланмоқда. Бемор, хушсиз ётгани ҳолда, ғайришуурий тарзда ўнлаб варақларни «қоралаб» ташлар экан, бироз енгиллашгандек бўлади, хушига келади, соғая бошлайди...»

Айти шу кезларда Петербургдан Тулага жазо корпуси кўмондони генерал Курловдан шошилинич хабарнома келди. У икки варақдан иборат бўлиб, нукул 6 3293 12819

51302 55847 тарзидаги рақамлардан ташкил топган эди. Чор махфий хизмати фойдаланган қанчадан-қанча бундай жумбоқли хабарномаларнинг мазмуни ҳалигача тузукрок баён қилиб берилган эмас. Қаранг-а, асрлар мобайнида ер қаърида ётган Мисрдаги сопол лавҳалар мазмунидан бутун дунё хабар топган бўлса-да, Николай империясининг фармойишлари ханузгача мутлақ сир пардаси остида қолиб келмоқда...

Ҳолбуки, улар фақат бугунги кунга келиб махфий ҳужжатга айланди, ўша пайтларда эса ўқийман деган одам бу жумбоқли жумлаларни бемалол ўқий олар эди. Петербургдан хабарнома келиб улгурмасданоқ тегишли топшириқ берилди – қоқ ярим тунда қуролланган бир рота аскар Туладан чиқиб, лой ва шилта йўлдан шимолишарқ томон йўл олди.

Аскарлар жимгина оғир қадам ташлаб борарди, улар тўрт қатор бўлиб сафланган, олдинда – кичик зобит, орқада – кичик зобит, сафнинг ортида эса – от минган рота сардорининг ўзи.

Олдинда ғира-шира йўл кўзга ташланади, аниқроғи, йўлнинг ўзи эмас, унинг бағридаги кўлмак сувлар қоронғиликда ялтираб аранг кўзга ташланади. Осмондан тинимсиз жала қуяди, чор тараф – шалаббо ўрмон; ўлик сукунат ўз домига тортаман дейди; тўрт қатор бўлиб сафланган мана бу аскарлар эса кетма-кет, ёнма-ён, худди кўриқдан ўтаётгандек, бир текис қадам ташлайди; гўё тўрт қаторга тизилган аскарлар тўдаси эмас, ўз ишидан бош тортишни ҳаёлига ҳам келтирмайдиган аллақандай бир метин машина кетиб бораётганга ўхшар эди.

Куз кечалари узундан-узун, овлоқ Тула йўлларининг адоғи кўринмайди, мана шу масофани босиб ўтгунча чурқ деб оғиз очиш ҳам, низомга зид бирон-бир ишга кўл уриш ҳам ман этилади, на ҳолдан тойишга, на норози бўлишга рухсат бор – фақат аскарларнинг сувга бўккан қалпоқлари, зилдек яроқлари номаълум зулмат бағрига

ўрмалаб кириб боради ва охир-оқибатда сув остида қолиб кетган қишлоқ йўлининг кўлламаган яссирик бир еридан юзиб чиқади.

Уларни ярим тунда ким уйқудан уйғотди ва қаёққа қараб йўллади экан? Ким билади дейсиз, ҳарбийлар аёвсиз, ичимдагини топ, дейдиганлар хилидан бўлади, ҳатто бугун, орадан ярим аср ўтганидан кейин ҳам, ҳарбий бўлинмаларнинг тунги ўқув сафарлари ханузгача юқоридаги рақамлар билан – 6 3293 12819 51302 ... тарзида ифода этилади...

Айни ўша куз кунларида, собиқ бош вазир Сергей Юльевич Виттенинг рафикаси чет эл зиёратидан қайтиб келишлари муносабати билан уюштирган чойхўрликда графиня Черткова зиёфат авжига чиққан бир пайтда генерал Рихтернинг ёнига келиб, уни қўлтиғидан олди ва чеккароққа тортиб, кампирларга хос ўтинч билан пичирлади:

– Оттон Борисович, менинг сизга бир оғиз гапим бор...

Генерал ғоят мутаассир бўлди. Художўй графиня бўлар-бўлмасга остона ҳатлаб кўчага чиқавермас, унча-мунча одамдан бирор нарсани илтимос қилишни ўзига эп билмас эди. Меҳмонлар кета бошлагач, у графиняни аравачасига миндириб, уйига олиб борди, Чертковларнинг қадимий мухташам хонадонининг иккинчи қаватига етаклаб чиқди ва кампирнинг хонасига кириб, иссиққина камин ёнига ўтирганларидан сўнггина бояги гапга жавобан сўз қотди:

– Кулоғим сизда, Елезавета Ивановна.

Графиня бир културм чой ичди – қариган чоғида томоғи қакрайдиган бўлиб қолган, шунинг учун аччиқ чой солинган идишчани ёнидан қўймай олиб юрар эди.

– Нафсиламрини айтганда, – деди у, – сиз шундоқ ҳам ҳамма гапдан хабардорсиз. Кўзимнинг оқу қораси бўлган қаю ёлғиз ўғлим Владимир Григорьевични яна Тула-

дан бадарға қилишибди, у хотини ва ўғли билан ўша ерда яшаётган эди.

Генерал оқарган бошини хиёл ёнбошга ташлаб кўп ўйлади.

– Унинг бир ўзини бадарға қилишибдими ёки оиласи билан биргами?

– Ҳамма гап шунда-да, бир ўзини бадарға қилишган. Отани боладан айиришган... – Графинянинг овози қалтираб кетди ва у идишчасини олиб яна чой хўплади.

– Сиз уни бадарға қилиш ҳақидаги қарорнинг мазмунидан хабардормисиз?

– Йўқ, хабарим йўқ, аммо унда қанақа янги гап бўларди дейсиз... Яна-тагин Толстой, яна-тагин унинг ғояларини тарқатиш ёки бугунги тилда айтганда, толстойчилик...

Узоқ жимликдан сўнг Рихтер, худди овоз чиқариб ўйлаётгандек, деди:

– Елизавета Ивановна, ғалати ўғлингиз бор-да...

Графиня тутакиб кетди, тиришган ёноқларига, атир-упа сурилгандек, бирданига қизиллик югурди.

– Оттон Борисович, сиз мени сал бошқачароқ тушундингизми деган хавотирдаман. Мен сизга ўғлимдан нолиб гапирганим йўқ-ку!..

Генерал мийиғида кулганча сўз қотди:

– Сиз ҳам менинг фикримни унчалик яхши укмадингиз чоғи... Мен уни койишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, аксинча, алқаб гапирмоқчи эдим... Нимасини айта-сиз, бизнинг Россияда биронта ишга, айниқса, шу қадар арзон матоҳ бўлган ғояга умрини бахш этган одам камдан-кам топилади. Кўрмайсизми, ҳадемай элликка киради-ю, ҳаётининг тенг ярми қандайдир ғоялар кетидан қувишга соврилибди, тузукроқ ўйлаб кўрмасангиз, бу ғояларда ўзи нима маъни борлигига ҳам унча тушунолмайсиз.

– Овора бўлмай кўяқолинг, унинг алқайдиган жойи ҳам йўқ, – деди графиня аразлагандек. – Бордию менинг

– Гапирса гапиравермайдими, ўзи киму гапи нима бўларди!

– Э йўқ, бу нарса менга барибир оғир ботади... Лев Николаевич котибидан майда чақаларни олди-да, уларни обдан санаб чикди, кейин бўлиб-бўлиб чўнтакларига жойлади ва шундан сўнггина ўзи учун ҳозирланган ўринга келиб ўтирди. Иштаҳаси йўқ эди – атрофига аланглаб боқар ва ниманидир эслашга ҳаракат қилар эди.

– Лев Николаевич, машқингиз пастроқдек кўринади, нима, яхши ухлай олмадингизми?

– Менинг ёшимдаги одамнинг машқи эрталабдан қанақасига зўр бўларди! Менинг ёшимда ухлаб ётганингизда пешонангизда бир ажин пайдо бўлса, ярим кун ана шу ажин ҳақида ўйлаб умр ўтказасиз...

Ҳамон, худди бегона жойга кириб қолгандек, яккаш атрофга аланг-жалаң назар ташларди. Хаёлида неча йиллардан буён барқарор бўлиб келган, кундалик одатга айланган тартибни нимадир издан чиқаргандек эди. Ниҳоят, бурчакдаги кичкина стол устида турган граммофонни пайқаб енгил нафас олди.

– Бу нима, яқинда сотиб олинганми?

– Эсингизда йўқми, унинг олиб келиниши байрамга айланиб кетди-ку! Кеча уни фабрикадан келтиришлари билан бу ерда тумонат одам йиғилди ва сизнинг Инжил ҳақидаги елим гардишга ёзилган суҳбатингизни ярим тунгача эшитиб ўтиришди.

Лев Николаевич кечаги оқшомни узоқ ва қийналиб эсга олди. Кейин хавотирга тушиб қолган Булгаковга қараб деди:

– Бундан ташвишланиб ўтирманг, менинг эсим мана шундай тез-тез оғиб туради... ҳа, айтгандек, мендек қари чолнинг минғирлашларидан бошқа ҳеч нарса қўйилмадими?

– Яна иккита лўлилар романи бор эди, уларни ҳам қўйиб кўришди. Лев Николаевичнинг чеҳраси очилди.

– Ҳа, худди шундай бўлган эди, мен қандай қилиб эс-дан чиқардим экан! Менда ҳатто лўлилар ашуласи ҳақида қандайдир фикр ҳам туғилган эди – мен уни бирон жойга ёзиб қўймаганмидим ёки ёзиб қўяман, деб кўнглимга ту-гиб турганмидим – аниқ эсимда йўқ.

Таом кўтарган ёшгина қизча кириб келди. Лев Нико-лаевич хайрон бўлиб сўради:

– Нима, фақат менгами? Валентин Фёдорович мен би-лан бирга нонушта қилмайдими?

– Ташаккур, Лев Николаевич. Мен аллақачон қаҳва ичиб олганман.

– Мана, сиз ҳам тайсаллаб турибсиз... Бутун умрим мобайнида сули бўтқасини хуш кўрадиганларни топол-масдан ўтиб кетяпман. Фақат бир ўзим нонушта қиламан. У чиндан ҳам бемаза овқат, уни ейиш ўзимнинг ҳам ба-димга уриб кетган, лекин начора, мен энди одатимни ўзгартириб, ҳар куни янги қилиқ чиқариб ўтирадиган ёшда эмасман...

У қўл сочиқни бўйнига тутиб тамадди қилишга ки-ришди, унинг қандай ўтириши, овқатга қандай қўл уза-тиши, буюмларни қандай ушлаши – хуллас, ҳар бир хатти-ҳаракатида бутун умри мобайнида яхши тарбия аломатларини асраб қолган нуроний граф сиймоси намо-ён бўлди.

– Валентин Фёдорович, сиз сал нарироққа бориб ўтира оласизми? Нима қилай, тиши тўкилиб кетган чоллар столда ўтириб овқатни чалпиллатиб еганлари-да кўнглим айнигани ҳали эсимда. Ўйлайманки, менинг лунжимдан оқиб кетаётган овқатга қараб ўтириш сизга ҳам хуш келмаса керак.

– Қўйсангиз-чи, Лев Николаевич, нималар деяпсиз... Сиз айтаётган чоллар ёшига етишингизга ҳали анча бор.

– Баракалла, азизим.

Софья Андреевна кириб келди. Эрининг олдига бо-риб, бошидан ўпиб қўйди.

– Хайрли тонг, Левочка!
– Барака топ, дўстгинам. Хайрли тонг!
– Бирор жойинг оғирмаяптими?
– Э, йўқ, мен бугун яхшидекман.
– Кўзларинг яна ғалатироқ кўриняпти. Кечаси оғрик хуруж қилмадими?

– Эслолмайман, йўқ, хуруж қилмади-ёв.

Софья Андреевна қўлларини бир-бирига урди.

– Эй худойим-ей, сен нега мени уйғотмадинг! Сен, ахир, менсиз ҳеч нарсa қилолмайсан-ку? Айниқса, оғрик зўрайганидан кейин қанчалик қийналишингни билман-ку?..

Лев Николаевич сули бўткасининг қолган-қутганини қошиқ билан обдан сидириб ва авайлабгина олар экан, хаёлга чалғиди: «Ҳар бир кимсада уят деган табиий туйғу бўлмоғи лозим ва шуниси ажойибки, инсон зарур бўлмаган барча аъзоларини кийими билан ёпиб юради, фақат руҳни ифода этадиган аъзосини, яъни юзини очик қолдиради. Менда ҳамма вақт уялиш, орият туйғуси бўлган, масалан, кўксини очиб олган беҳаё аёлнинг башарасини кўрганимда ҳамиша, ҳатто йигитлик пайтларимда ҳам, жирканганман. Тўғри, у вақтда бунга бошқа ҳиссиётлар ҳам қўшилиб кетарди. Лекин барибир танасини кўз-кўз қилган аёлга қарашга уялардим».

У дилидан кечган ана шу гапларни тилида мухтасаргина қилиб айтиб қўяқолди:

– Сонечка, кел, қўй, бугунги кунни тинчгина ўтказайлик.

Унинг кўнглида бир нарсани ўйлаб, тилида бошқа гапни айтгани Софья Андреевнага оғир ботди ва аразлагандек бўлиб деди:

– Бўпти, бўлмаса мен кетаверайми?

– Йўқ, нега энди кетар экансан. Мен сени кўрганимдан ғоят бахтиёрман. Айтмоқчи, кеча шом пайтида сенга телеграмма келган эди. Сен уни кўрдингми?

– Ҳа, кўрдим. Маркснинг¹ бевасидан экан. У тез кунларда янги асарлар тўпламини бошлашни ваъда қилипти...

Лев Николаевич қаҳвани эринмасдан аралаштирди.

– Сонечка, эсингда бўлса, мен сендан ҳамма харажатларни ҳисоб-китоб қилиб чиқиб, менинг асарлар тўпламининг имкон қадар арзонлаштириш чорасини топишни сўраган эдим. Улар барибир жуда қиммат бўлиб кетяпти. Бундай нархда сотиб олишга балки оддий одамларнинг қурби етмас.

Софья Андреевна мийиғида қулиб қўйди.

– Сен ҳали ҳам бизнинг ҳаммамизни дунё бўйлаб тўзғитиш ҳақидаги жозибали ғоядан воз кечмаганга ўхшайсан.

– Сонечка, бундай бўлмағур гапларнинг нима кераги бор!.. Мен «Мутолаа тўгараги» туркумини жуда арзон нархда нашр эттиряпман, мен шунга эришмоқчиманки, бу китоблар бориб-бориб мутлақо текин чоп этилсин, асарлар тўпламининг нархи эса йил сайин қимматлашиб кетяпти... Менинг номим бир пайтнинг ўзида ҳам энг қиммат, ҳам энг арзон китоблар муқовасида пайдо бўлиши мумкин эмас!

Софья Андреевна тутақиб кетди:

– Мен ҳозир ҳисоб-китоб ҳужжатларини олиб келаман, мен сенга ҳозир бухгалтерлик дафтарини кўрсатаман, худони ўртага қўйиб айтаманки, сенинг асарларингнинг бири тийин ҳам арзонлаштириб чоп этилмайман. Умуман, биз оиламизни йиғиб бир гаплашиб олишимиз керак. Ҳаддан зиёд кўп гап тўпланиб қолди.

– Бўпти, майли, Сонечка, ўзингни бос.

Софья Андреевна уй юмушлари ҳақида гап бошлаган эди ҳамки, остонада Толстойнинг кичик ўғилларидан бири Андрей Львович пайдо бўлди.

– Хайрли тонг!

¹ Адольф Федорович Маркс (1838 – 1904) – атоқли рус шоири ва китоб савдогари.

Софья Андреевна уни пешонасидан ўпди, Лев Николаевич эса сўрашган бўлиб бош ирғади. Андрей Львович мунозара жиловини қўлдан чиқармаслик учун сўради:

– Ота, сенинг охирги марта айтган сўзларингни бутун Россия бўйлаб овоза бўлиб юрган васиятномани сен ҳали ёзмагансан ва ёзмоқчи ҳам эмассан, деган маънода тушунса бўладими?

Лев Николаевич унга қайрилиб ҳам қарамасдан, хушламайгина гап қотди:

– Мен бундай саволларга жавоб беришни хохламайман.

Хонага Татьяна Львовна кириб келди. У Лев Николаевичнинг ёнига бориб ўтирди, индамасдан отасининг юзидан ўпди. Софья Андреевна барибир жиддий гаплашиб бўлмаслигига кўзи етгач, анча хотиржам сўз бошлади:

– Қизишишнинг ҳожати йўқ. Қизиққонлик – ёмон одат. Начора, болаларимиз кўп. Буниси етмагандек, мен сенинг ташвишингни ҳам ейишим лозим. Ёзувчи одамга ижод килмоғи учун бўш вақт керак, пул-мул керак. Содда қилиб айтганда, у бой бўлмоғи даркор, акс ҳолда қўнгли мойил бўлиб турган ишни қандай бажаради. Агар у кун бўйи хизматда юрадиган бўлса, ижодга қачон вақт топади, тунлари билан қоғоз қоралаб чиқадими?

Лев Николаевич қўл сочиқни бўйнидан олди-да, сокол-мўйловини авайлабгина артди.

– Аксинча, ҳақиқий ижодкор кун бўйи хизматда ишга шунчалик берилиб кетадики, бу ҳам етмаганидек, яна тун билан қоғоз қоралаб чиқади. Қашшоқлик истеъдодли одамнинг йўлига ғов бўлолмайди. Қайтага, менинг ўйлашимча, чинакам истеъдод эгалари камбағаллик пайтида яхши ижод қилади...

Софья Андреевна ўзича жилмайиб қўйди.

– У қашшоқлик ато этган эркинликдан маст бўлиб тун-кечалар қоғоз қоралаб юрган кезде оиласининг аҳволи нима кечар экан?

Лев Николаевич борган сари ўзини бу хонада бесаранжом ҳис қила бошлади. Недир бир нарса уни мулоҳазасиз эътибор, у яна тевадарақ алаңлаб назар ташлади ва тагин бирданига қовоғини солиб олди.

— Бу граммофон ҳам, унинг найчаси ҳам кўзга балодек кўринади-я! Нега у айнан шу ерда туриши керак экан, бошқа жой куриб қолганми?

Ташқарида бир маромда ва узлуксиз кўнғирок жаранглай бошлади. Лев Николаевич Булгаковга чака тутказди, у ташқарига чиқиши билан кўнғирок овози тинди. Булгаков хонага қайтиб келгач, Софья Андреевна муроса оҳангида деди:

— У граммофон ишлаб чиқарадиган фабриканинг совғаси бўлгани учун кўринадиган жойга қўйиб қўйди. Улар сенинг гапларингни ёзиб оламин, деб нақд бир ҳафта сарсон бўлишди ахир.

Лев Николаевич қўл силтаб қўйди.

— Буларнинг ҳаммаси бемаънилик. Ҳамма техникавий кашфиётлар фақат бошида қизиқ туюлади, кейин-кейин жонга тегади, ҳатто кўзинг ҳам бора-бора улардан ҳайратланмай қўяди, гўё уларнинг бор-йўқлигини пайқамангандек, шунчаки назар ташлаб қўямиз, холос. Жонли мавжудот ҳамиша бетакрордир, уларнинг ҳар бири мўъжиза. Жонли мавжудот кўнғилга урмайди. Велосипед кашф этилганидан буён отларга бўлган иштиёқ заррача сусайгани йўқ, лекин бу велосипедлар вақти-замони келиб отларни батамом сиқиб чиқарса ҳам ажаб эмас. Аммо бу ҳали техника тирик мавжудот устидан галаба қозонганини билдирмайди.

Татьяна Львовна жилмайиб қўйди.

— Худога шукр, сенинг отлар ҳақида гапира бошлаганинг ҳамма вақт соғайиш аломати бўлиб келган. Айтайликми, Дэлirian эгарлаб олиб чиқишсинми? Отда сайр қилмаганингга ҳам икки ҳафтадан ошиб кетди-ёв.

Толстойнинг дарди мутлақо бошқа нарсада эди:

– Йўқ, мана бу граммофон менга сира ҳам ёкмаяпти. Уни бу ердан йўкотинглар.

Валентин Фёдорович, гарчи граммофонни олиб кетишга шайланиб турган бўлса-да, сўради:

– Лев Николаевич, хаёлимда кеча граммофон сизга ёқиб қолгандек эди. Кечаси чиройингиз очилиб, мамнун ўтирган эдингиз...

– Фабрикадан келган анави нусха тун бўйи бу ердан жилмаганидан кейин мамнун ўтираман-да, иложим қанча! Бу совға бўлса, яна арзонгина бўлса ҳам майли эди. Чиройимнинг очиклиги граммофонга сира ҳам боғлиқ эмасди. Мен кечаси билан лўлиларнинг ашуласи ҳақида хаёл суриб ўтирдим. Мана бу найчадан ана шу ашулаларга ўхшаб кетадиган аллақандай товушлар таралган эди-да. Лўлиларнинг хониши – буюк санъат, лекин ҳали муносиб кадр топган эмас. Кимда бир парча қоғоз бор? Бу фикрни ёзиб қўйиш керак, йўқса, яна хаёлимдан кўтарилади.

Булгаков топ-тоза бир варақ қоғоз узатди, бироқ Лев Николаевич қўлларини сермаб, рад ишорасини қилди:

– Ҳай, ҳай, ҳай, бу – асл қоғоз, у ҳали бадиий асар ёзиш учун асқатади, унга янги ромanning муқаддимасини ёзса бўлади, менга ҳозир саксон яшар чолнинг палағда фикрларини қоралаб қўйгани бир парча чиқинди қоғоз бўлса бас...

Стол устида аллакимнинг хати ётар эди, олди. Тоза, ёзилмаган тарафини авайлабгина йиртди-да, ёза бошлади. Лев Николаевич қоғоз билан банд бўлиб турганида, сукунатдан фойдаланиб, граммофонни бўлаклаб охиста олиб чиқиб кетишди, граф эса хаёлга шўнғиб, сатрларни тизиб борарди. Граммофонни бирёқлик қилиб келганларидан сўнг хонадон аҳли яна жой-жойини эгаллади. Ҳамманинг кўзи энгашиб қоғоз қоралаётган ёзувчида эди. Лев Николаевич ёзиш баробарида ўйларди: «Менинг бошимга битган бало шундан иборатки, ёзганларим, қўлёзмаларим одамларда очкўзлик ҳиссини, уларни қўлга

киритиш учун талашиш майлини кўзгайди. Мен ижод билан машғул эканман, улар ёзилаётган нарсга ҳақида бош қотирмайди, балки бу бир парча қоғоз охир-окибатда қаёққа бориб тушар экан ва уни қандай қилиб қўлга киритса бўлар экан, деб ташвиш чекади...»

Қалам, толиққан каби, охириги сўзларни қоғозга муҳрлар экан, хонадон аъзолари бирин-кетин ўрнидан туриб, хонани тарк этди, ёлғиз Валентин Фёдоровичгина қолди. Гўё Толстойнинг қалб нидосига жавоб бергандек, секин гап бошлади:

– Айб ўзингизда, нега бунча кўп ёзасиз? Лев Николаевич руҳланиб кетди:

– Шундай-шундай! Ўзим айбдорман, албатта... Болаларни кўпайтириб ташлаганим учун ҳам ўзим айбдорман, охир-окибатда бирортасидан ҳам ёлчимадим, турган-битгани касофат буларнинг... Хулласи калом – жонингга тўзим берсин, Лев Николаевич! Ана шундай, худодан тўзим тилашдан ўзга чораи аъмолим қолмади.

Дарича олдидаги тахта ўриндикда етти нафар дайди толстойчи ўтирарди. Улар Лев Николаевичнинг чикиб қолишидан умидвор эди. Худди томошада ўтиргандек, отбоқар сайсхонадан саман от Дэлрни қандай олиб чиққанию уни қандай эгарлаганини оғизлари очилганча кузатиб ўтиришарди.

Соат ўн иккиларда Лев Николаевич ташқарига чиқди. Дастлаб бир тўда ялангоёқ кимса ва суюкли тулпори Дэлрига кўзи тушди. Бу икки ҳолат – қашшоқ бечоралар ва бежирим зотдор арғумоқ бир-бирига сира мос тушмаётган эди, шу боис Лев Николаевич бир лаҳза эсанкираб қолди. Кейин ўзини қўлга олди-да, дийдорига махтал бўлиб турган одамларнинг ёнига келди. Уларнинг бошкети йўқ, узук-юлуқ гапларини эринмасдан эшитди, нималарнидир сўраб-суриштирди, ҳар бирининг кўнглига кириб дардлашди, шундан сўнг истар-истамас чўнтагини ковлади-да, ҳар бирига биттадан мис чақа тутқазди,

кейин уларнинг кетишини кутиб қараб турди, лекин негандир бирортаси ҳам ўрнидан жилмади. Уларнинг яна бир тамаси бор эди – саксон яшар чолнинг гижинглаб турган мана шу тулпорга қандай минишини кўриш улар учун катта шараф бўлиб туюларди. Лев Николаевич отнинг олдига келиб, айилини тортиб кўрди. Хаёлида эса бошқа нарсачарх урарди: «Ҳар гал отда сайр қилай деб чоғланар эканман, ғарибу ғураболар ортимдан қараб қолади. Зимдан, лаънати чолнинг сўзи бошқа-ю, амали бошқа эканку, десалар ҳам ажаб эмас. Уларнинг мен ҳақимда яна нималар деб ўйлаш-ўйламаслигини, Сонечка, кел, қўй, мен ўзим сендан яхшироқ билиб оламан...»

Лев Николаевич отнинг юз-кўзини силади. Дэлир сўрашган бўлиб лабининг учгинаси билан унга суйкалиб қўйди.

– Жим-жим... Бу нима қилиқ?..

Отнинг олдинги туёқларини қараб кўрди-да, отбоқарни чақирди:

– Дэлирни тақачига олиб бор-да, айт, тақасини олиб ташлаб, уюрга қўшиб юборсин.

Отнинг ёлини яна бир бор силаб қўйди, бир сўз демасдан, мардларча хайрлашди, кейин ёпирилиб келаётган туйғулар оқимини зўрға енгиб, ўзини босиб олди-да, битта-битта қадам ташлаб, ўрмон сари равона бўлди.

Бу фурсатда Петербургда Распутин ҳокимиятни қўлга олиб бўлган эди. Кимлардир уни авантюрачи ва фирибгар, кимлардир давлатимиз халоскори деб атар эди; у мислсиз ақл, метин ирода ва барча субутсиз кишилар қалбига таъсир ўтказа оладиган афсунгар кобилият эгаси бўлгани боис Петербургда пайдо бўлган кезде аллақачон доврўғи таралиб кетган эди. Башарти, Распутин эътиқод қилган нарсани таълимот деб аташ ўринли бўлса, унинг асосий қоидаларидан бири одамларнинг қалби ҳар сафарянги, аммо кўра-била туриб қилинган гуноҳлар восита-

сида аввалгиларидан фориғ бўлиб бормоғи лозим, деб уктиришдан иборат эди. У аёлларни ўзига осонгина мойил қила олар ва улар, унинг тўшагини тарк этар-этмас, ҳар муюлишда ўзларининг гуноҳдан фориғ бўлганлари ҳақида бор овозлари билан бақириб юришарди. Дуч келган жойда маънавий бузилишларга бошлайдиган афсунлар кўрсатаётган Распутин, ўзини имкон қадар подшо хонадонига яқинроқ тутишга интилиб, инқилоб арафасидаги момақалдироқлардан саросимага тушган пойтахтга зимдан назар ташлар, ишончи комил эдики, азалдан таркидунёчиликка мойил бўлган император ва подшоойим бир кунмас-бир кун ундан кўмак сўраши тайин. Мана, унинг қаршисида Қишки сарой дарвозалари ланг очилган бир пайтда ана шундай фурсат ҳам эшик қокди.

Тахт вориси қонининг етарли даражада ивимаслиги оқибатида пайдо бўладиган хун кетиш касаллиги – гемофилиядан азоб чекарди. Неча йилдирки, император ва рафиқаси ором нималигини билмас, на бирор донишманд, на бирор-бир малҳам боланинг дардига дармон бўлаётган эди. Айтишларича, Распутиннинг саройда пайдо бўлиб қолишига дастлаб подшо унча рўйхушлик бермаган ва ўшандан кейин пошшоойим Александра Фёдоровна ярим тунда ушбу зўраки авлиёни шахзоданинг хонасига яширинча олиб киради. Распутин боланинг ёнига келиб, кўлини ҳавода айлантирганча кафтини боланинг бошига қўяди ва дағал овози билан буюради:

– Тур ўрнингдан, болажон, сени дунёга келтирган онажонингга бир кулиб қўй...

Император хоним дераза ёнида тошдек қотиб турар эди, шу боис унга қараб деди:

– Онажониси, кел, бир қара, болагинанг сенга кулиб боқмоқда...

Бола чиндан ҳам табассум қиларди, шундан сўнг у кечаси хотиржам ухлади, кейин кунма-кун аҳволи яхшилангандан-яхшиланиб бораверди, қон айланиши ҳам

изга тушиб кетди ва бу ҳол пировардида бутун Россия империяси тақдирига таъсир этди. Энди давлатни на Давлат Кенгаши, на Дума, на Вазирлар Кенгаши ва ҳатто, на императорнинг ўзи бошқараётган эди. Барча буйруқ, қарор ва қонунларнинг қабул қилинишида Распутиннинг қўли борлиги сезилиб турарди. У — хоҳ кечаси, хоҳ кундузи бўлсин — истаган пайтида саройга бостириб кираверар, ҳар қандай масалани муҳокама этиш ва ҳал қилиш чоғида ҳозир у нозир турар, лекин ҳадеб гапга аралашавермас, айна чоғда дўриллаганча ўзи тўқиган ҳикматларни айтишдан тўхтамас эди, кейин, император ва хоним ҳазратлари холи қолганида, бу афоризмлардан янги ва янги, ҳар сафар бир-биридан теран маънолар топиб, эслари кетарди...

Бир куни император хонадонида иш ташлаш қилган ивановалик тўқимачилар ҳақида гап бораётган пайтда Распутин бошқаларнинг гапига диққат билан кулоқ солиб турганича ҳорғин ва ғуссали оҳангда сўз қотди:

— Графлардан ёлчимагансизлар-да... Бири — анави Витте, ақлли-ю, лекин ақлини кераксиз нарсаларга ишла-тади, бошқаси — анави Толстой, эътиқод қилади-ю, аммо бошқа худога эътиқод қилади...

— Император хоним ҳаллослаганича бутун саройни айланиб, зўраки авлиёнинг ана шу доно гапини ҳаммага айтиб чиқди, император ўша куннинг ўзидаёқ Вазирлар Кенгаши раиси ва ички ишлар вазири Столипинни ҳузурига чақириб, мамлакатда ҳукм сураётган вазият ҳақида маълумот беришни сўради. Столипин маълумот беришга чоғланган ҳам эдики, император ғайриодатий тарзда — у камдан-кам ҳоллардагина шундай қиларди — унинг гапини бўлди:

— Петр Аркадьевич, Тула губерниясидан бирон-бир хабар борми? Столипин бу саволдан кўзланган мақсад нима бўлиши мумкинлигини ўзича тахмин қилиб кўрар экан, маълумот учун ҳозирлаб қўйган қайдларни жимгина

варақлади. Ёнгинасида зимдан ғанимлик қилиб юрадиган кишилардан бири, турки-таровати совуқ сарой комендан-ти генерал Трепов, ундан сал нарироқда, иссиққина чин-ни печ қаришсида девонхона бошлиғи генерал Рихтер ту-рар эди. Николай II деразадан ташқарига нигоҳ ташлади, Столипин эса, масала нима ҳақида эканини тушунмаган бўлса-да, ҳар эҳтимолга қарши эҳтиёткорлик билан гапни узоқдан бошлади:

– Марказий губернияларимиздаги аҳвол... Император бетоқатлик билан бош силтади:

– Мен марказий губернияларни сўраётганим йўқ. Мен факат Тула губернияси ҳақида гапирдим.

– Губернаторнинг кеча берган ахборотиға кўра, Тула-даги аҳвол деҳқонларнинг яқинда рўй берган норозилик-ларидан сўнг изга тушиб бормоқда...

– Модомики, аҳвол изга тушиб бораётган экан, унда Чертковни сургун қилганингизнинг боиси нимада?

Столипин енгил нафас олди – мана гап қаёқда экан! У дабдурустдан, айниқса император томонидан бериладиган саволларни ёқтирмас эди.

– Жаноби олийлари, толстойчилик, аввал тахмин қилганимиздек, яримдиндорлик, яриммаърифатчилик ҳаракатидан соф сиёсий ҳаракатга айланиб бораётгани учун ана шундай чорани кўришга мажбур бўлдик. Ўша Чертков Англияга бориб ташкил этган «Эркин сўз» жур-нали ҳар бир сонида қамоқхона ва жазони ўташ жойларида содир этилаётган турли хил ҳуқуқбузарликлар ҳақида биз учун маъқул бўлмаган гапларни ёзишни авж олдирмоқда...

Император гапнинг калаваси чуваланиб, ўзи истаган тарафга эмас, мутлақо бошқа томонга кетиб қолаётгани-дан норози эди, шунинг учун ички сиёсат билан боғлиқ барча масалалар борасида ишончли одами ҳисобланган генерал Треповга кўз қири билан қараганча сўради:

– Дмитрий Фёдорович, бу масаладан хабарингиз бор-ми?

– Худди шундай, жаноби олийлари.

– Қанақа хукукбузарликлар ҳақида гап бормокда? Трепов бироз ўйланиб турди-да, деди:

– Жаноби олийлари, қамоқхона ва жазони ўташ жойлари улар ҳақида газеталарда ёзсин, деган мақсадда ташкил этилмайди.

– Бу ўз-ўзидан тушунарли, – дея император унинг гапини маъқуллади. – Мен Чертковни сургун қилиш ҳақидаги қарор тўғри бўлганига шубҳа қилмайман. Мен бу воқеага граф Толстой қандай қараганини билмоқчи эдим.

Столипин ўта қийин аҳволда қолган одамдек афтини бужмайтирди:

– Толстой бу воқеадан сўнг биз ўйлагандан ҳам кўра қаттиқроқ эзилди, жаноби олийлари. У ҳатто адлия вазирини номига хат ёзиб, ўша бизнинг жинимизни кўзитадиган ҳаракатнинг бош айбдори бўлгани учун аввало ўзини қамоққа олишни ва у ердаги барча издошларини озод этишни сўраган.

Император ўз одатича қикирлаб кулди:

– Э, йўқ, ғариблар султони бўламан, деб хомтама бўлмай қўяқолсин. Яхшиси, у эски шляпасини кийиб юраверсин. Айтишларича, бу шляпа унга жуда ярашар эмиш.

Чеккарокда суҳбатга қўшилмасдан турган генерал Рихтер императорнинг столи ёнига келди ва деди:

– Масалани шу тарзда ҳал этиш, менинг назаримда, бағоят оқилона йўл бўлиб туюлади. Биргина таассуфли жиҳати – графиня Чертковадир... Бу аёл анча қартайиб қолган ва менинг ўйлашимча, унинг эри – учта рус императорига садоқат билан хизмат этган генерал хурмати учун...

Столипин кўксини тўлдириб, асабийлашган ҳолда нафас олди – бундан чиқдики, кимдир Россияни халос этади, бошқа бировлар эса унинг ҳисобидан савоб топмоқчи бўлади.

– Биз аввало мамлакат тақдири ҳақида бош қотиришимиз зарур, Черткованинг саломатлиги тўғрисида эмас. Гарчи мен бу аёлга жуда катта эҳтиром билан қарасам-да, унинг ўғли Толстой таълимотини тарғиб этиб, бизнинг бошимизга келтираётган ташвиш шу қадар мураккаб ва хатарлики, шунинг учун бизнинг шу чоққача Ясная Полянадаги аҳволни изга солиш юзасидан кўрган чораларимиз, менинг назаримда, етарли эмасдек туюлади...

Николай II тагин бошини силтади:

– Бўлмаса ўзингиз маъкул деб билган чораларни кўринг. Россияни бирданига иккита император бошқариши мумкин эмас. Ўйлайманки, бу масалада мен билан гап таллашиб ўтирмасангиз керак...

Ўзига қанчалик кўп ваколат берилганига ақли етган Столипин яйраб кулди ва мамнун ҳолда деди:

– Сираям, жаноби олийлари.

Трепов жиддий ва тантанавор руҳда бор овоз билан гапирди:

– Йўқ, подшоҳим.

Фақат Рихтер лом-мим демасдан, бу фикрни маъқуллагандек, сал бош ирғаб қўйди, холос ва бу ҳол сезилмасдан қолмади. Император ўзининг оромгоҳига йўл олишдан олдин унга қараб сўз қотди:

– Қари графиня масаласига келсак, кампирга айтиб қўйинг, унинг ўғлини Тула губернясидан бадарға этиш ҳақидаги қарор то графинянинг ўзи ўша ерда яшаб турғунча ижро этилмайди.

Вазият ногоҳон бутунлай бошқа томонга ўзгарганидан анча талмовсираб қолган Трепов мингирлашга тушди:

– Сиз, жаноби олийларига бир нима демокқа ҳаддим сиғмайди, аммо шахсан мен ўйлаган эдимки...

– Даланинг ҳавосидан ҳам нафас олиб кўрсин, – деди император. – Қолаверса, менга айтишларича, унинг ўзи

Толстойни унча хушламас экан, шундоқ бўлгач, империянинг фойдасига ишлаб берсин...

Қабул энди ниҳоясига етай деганида Столипин кўпдан буён ўйлаб юрган мақсадини амалга оширишга қарор қилди:

— Жаноби олийлари, бу машмашалар борасида мени энг кўп ташвишлантираётгани — Толстойнинг ҳаддан зиёд машхурлигидир ва бунга ўзимиз шароит яратиб беряпмиз. Ахир, бу нима деган гап, тонг отишидан то кун ботишига қадар халқнинг тилида фақат иккита сўз: Толстой ва инқилоб. Газеталарнинг топиб олгани ҳам фақат шу гап: Толстой ва деҳқонлар. Аслзода хонадонларда ҳам нукул шундай гап-сўз: Толстой ва православ черкови. Наҳотки рус кишисининг турмуши шунчалик ғариблашиб қолган бўлса, наҳотки рус кишисининг қалби шунчалик майдалашиб кетган бўлса, наҳотки мамлакатимиз халқи фақат Туланинг атроф-жавонибидан келаётган хабарлар билан нафас олиб яшаса! Модомики шундай экан, пойтахтни чанг-ғубордан тозалаш, юртдошларимиз тасаввуридаги дунёни кенгайтириш бизнинг зиммамиздаги вазифа эмасми?! Бинобарин, шундай фурсатда, дейлик, куз кунларида, худди бир замонларда бўлгани каби, ҳақиқий шоҳона ов ташкил этмоғимиз маъкул эмасмикан.

Император хона эшигига туткич сифатида ўрнатилган ҳайкалча — шернинг биринжли бошига қўл узатар экан, заҳарханда қилиб деди:

— Агарда сиз кўнғир тулкиларни овлашни назарда тутаетган бўлсангиз, билиб қўйингки, бу айёр махлуклар ортидан чопиб юришга менинг тоқатим йўқ...

— Кўнғир тулкилар деганингиз нимаси?! — дея ҳайқирди Столипин. — Ҳозир айна бўриларнинг изидан тушадиган пайт!

— Бўрилар бўлса, бошқа гап, — деб қўйди подшо иштиёқманд оҳангда. Ва шу ондаёқ генерал Треповга

юзланди: — Димитрий Фёдорович, илтимос, бу хусусда сарой овчиси билан кенгашиб кўрсангиз... — Гарчи бу сўзларни у майин ва ҳорғин бир оҳангда айтган бўлса-да, ёнокларига ўша лаҳзадаёқ қон югурди, кўзларида аёвсиз бир ўт чакнади, — нимасини айтасиз, сарой аъёнлари орасида, императорнинг ўйнашларидан бири аҳён-аҳёнда хушторининг устида илондек тўлғаниб лаззат олишни хуш кўрар экан, охир-оқибатда уни бир куни жаноби олийларининг хобгоҳидан бурда-бурда қилинган ҳолда олиб чиқиб кетишибди, деган шивир-шивир гап юриши бежиз эмасди.

Ўша куниёқ Петербургда шоҳона кузги овга тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Столипинга келадиган бўлсак, у Қишки саройининг ёрдамчи биносида жойлашган ўз қароргоҳига мамнун қайтиб кетди ва ўша лаҳзанинг ўзидаёқ махфий полициянинг энг юқори мансабдаги амалдорларини мажлисга чорлади, вазирлик деразаларидан алламаҳалгача чироклар ўчмади.

Мажлис тугади, аммо ҳукумат телеграф маркази жойлашган биринчи қаватда яна анчагача чироклар ёниб турди. Россиянинг ҳамма бурчакларига яна сирли фармоишларнинг янги матнлари жўнатилди: 45 436-11 786-76 8923 ва ҳоказо.

Бу пайтда қари бўри бутазор ва сийрак дарахтзорлардан ўтиб, шимол сари якка-ёлғиз кетиб борарди. У дастлаб айланма йўллар бўйлаб юрди, лекин тез чарчай бошлади ва бирдан ўйланиб қолди: мабодо силласи куриб, ҳолдан тойса, ярим йўлда омонатини топширса, нима бўлади? Шундан сўнг тўғри йўлдан кетаверди. Аёз-ли кунлар бошланган эди, тепадан барг-хазон ёғилар ва у ҳаводан ҳид олиб кўрар экан, бу ҳол яхшилик аломати эмаслигини ҳис этарди. У ёшини яшаб бўлган бўри эди, бинобарин, ҳар гал совуқ кунлар тушиб, сарғайган япроқлар ерга тўшалиши билан бўриларни ов қилиш

мавсуми ҳам бошланишини биларди. У, мен тақдир таъкибидан барибир қочиб қутуламан, ўша манзилга ов бошланмасидан олдинроқ етиб бораман, яхши бир бўрилар галасини топиб, у билан бирга қисмат бошимга ёғдирадиган синовларни енгиб ўтаман, дея ўз-ўзига таскин берар, лекин айна пайтда бунинг учун на фурсат, на куч-мадор қолганини ҳам билиб турар эди.

Кенг ва бетартиб, кеч кузда бўшаб ётган далалар бўйлаб ҳасса таянган чол кетиб боради. Ёши тўқсонни қоралаб қолган одамга йўл босиш осонми, у чарчаб, ўпкаси оғзига тикилгудек бўлиб ҳансирайди, кўзига уфқ узра уюр-уюр бўлиб елиб бораётган сара отлар галаси кўринади, негадир ҳар бир уюр олдида унинг учун кадрдон ва азиз бўлган арғумоқ Дэлир шамолдек олға интилади. Лев Николаевич ўзича хаёл суради: «Мен биронта одатимдан воз кечганимда ҳеч қачон бунчалик қийналмаган эдим. Тўғри, кашандаликни ташлаш қийин бўлган эди, лекин мен ўзимни мажбур қилганман. Жинсий майллар хуружидан халос бўлиш ҳам осон кечмаган, бироқ кексайишим билан бундан ҳам қутулганман. Мана, бугунги кунда бу касалликдан ўзимни батамом холи деб биламан, баъзида кўнгил қурғур аллақандай нарсаларга сушт кетиб қолади, бироқ, худо ҳақки, у ниманинг илинжи эканини ўзим ҳам билмайман. Гўштли таомлар емасликка қийналиб, йиллар давомида чиникиб, зўрға кўникдим, ўзимдаги нафси амморани барибир енгдим. Лекин мана бу бедов от тушларимга ҳам кириб чиқади қурмагур. От миниш иштиёқидан йиғлаб-сиктаб ҳам кўнглимни узолмаяпман».

Олдинда, адир ортида қишлоқ кўзга ташланди. Лев Николаевич уни кўриб тўхтади. Ёлғиз дарахт соясида дам олди, мис тангаларни чўнтагига яхшилаб жойлаштирди, соқол-мўйловини кузади ва ўзини ёш одамдек тутиб, қишлоқ сари юриб кетди. Қишлоқ аҳолиси уни узоқданок

таниди шекилли, баринга таъзим бажо келтириш учун дарвозалари олдига тизилиб чиқиб олди. Лев Николаевич уларнинг таъзимига муносиб тарзда жавоб қайтарар экан, ўйлай кетди: «Ўлар бўлсанг, одатда қари дехконлар жон таслим қиладиган каби жим, ҳеч кимга сездирмасдан, гўё кумга сингган сув каби ўлсанг-да».

Чеккадаги учинчи уй олдида унга таъзим қилиб турган аёлни саволга тутди:

– Менга қара, азизам, Курносенковалар қаерда яшайди?

– Шу ерда, ҳазратим, Курносенковалар биз бўламиз.

– Менинг қизим сенга ёрдам бераптими?

– Топдингиз, ҳазратим.

Лев Николаевич чўнтагидан олдиндан ҳозирлаб қўйилган пулни олди.

– Унинг иши чиқиб қолиб, келолмади, мендан мана шу пулларни бериб қўйишимни сўради.

Аёл пулларни икки бармоғи билан ушлаган қўйи олишини ҳам, олмаслигини ҳам билмасдан иккиланиб турарди.

– Нима, эринг касалми?

– Касал бўлиб қолди.

– Бу ерда ҳаммаси бўлиб уч рубль. Ўйлаб ишлатгин, бўлар-бўлмасга сарфлайверма. Авваламбор, нималар етишмаслигини обдан ўйлаб кўр, яхши одамлар билан маслаҳатлаш, ҳозирча сотиб олишинг шарт бўлмаган, жуда муҳтож бўлгандагина олиш зарур бўлган нарсаларни ўзингча хомчўт қилиб чиқ.

– Сизга тиз чўкиб таъзим қиламиз, ҳазратим!

Лев Николаевич зиммасидаги вазифасини адо этган одамдек мамнун ҳолда йўлида давом этди. Кейинги кулба ёнида турган кампир ўзини унинг оёғи остига ташлаб юбораёзди. Граф бироз таажжубга тушиб тўхтаб қолди.

– Сен кимнинг кампирисан?

– Мен Курносенковаман, барин. Курносенкова мен бўламан.

– Сен қанақасига Курносенкова бўласан? Мен хозиргина Курносенковага пул бердим-ку!

– Йўқ, у Курносенкова эмас, Федоткина.

Лев Николаевич бирданига орқасига қайрилди. Бояги кампир ҳали ҳам пулларни кафтида тутганча дарвоза олдида турарди.

– Сен нега мени алдадинг?

– Мен сизни алдаганим йўқ, ҳазратим. Сиз, эринг касалми, деб сўрадингиз. Мен, топдингиз, эрим касал бўлиб қолди, дедим. Ўзингиз уйга кириб кўринг, тўшакдан туrolмайди.

– Аммо-лекин сен барибир Курносенкова эмассан, тўғрими?

– Буниси тўғри. Мен кимлигимни яширдим, ҳазратим, гуноҳимдан ўтақолинг, менинг уйимда ҳам ҳеч вақо йўқ.

– Башарти, чолинг касал экан, хўп, майли. Ёлғон гапирганингни кечираман, лекин энди пулни қайтариб берақол.

Аёл унга пулни қайтариб берди. Лев Николаевич уни ҳақиқий Курносенковага берди. У эса яна ўзини бариннинг оёқлари остига отди, аммо Лев Николаевич унинг алқашларига парво қилмасдан қайрилдию кетди. Қишлоқ оралаб яна йўл юрди. Лекин кейинги уй олдида бир кампир яна боягидек таъзим қилиб турар эди. У тўхтади, аёлинг юзига синчиклаб назар солди.

– Нега бунча шалпайиб қолдинг? Ёки тобинг йўқми?

– Кексаликда, ҳазратим.

Лев Николаевич яна анчагача унинг юзига тикилиб турди.

– Менга қара, ўтин тераман, деб эртаю кеч менинг ўрмонзорларимда санқиб юрадиган ўша жажжигина Маланья сенмасмисан?

Кампир аввалига яйраб кетди, кейин уялинқиради ва ниҳоят, тортинибгина деди:

– Мен – ўшаман. Ҳазратим, мени эсдан чиқармаганингиз учун ташаккур – яхшигина сеп қилиб эрга узатдингиз, кейин уй солиб бердингиз.

– У пайтларда мен шунақа ишларга берилган эдим. Ўйлаб кўрсам, бу ердагиларнинг кўпини эрга узатиб, уй солиб берган эканман. Сен кимга эрга теккан эдинг? Эрингнинг оти нима эди?

– Эрим – Курносенков, ҳазратим.

– Хўш, ундан кейин-чи, сенинг эринг ҳам касалми?

– Қаёқда дейсиз, омонатини топширганига беш йилча бўлиб қолди. Лев Николаевич чўнтагини обдан титкилаб, бир нечта танга чиқарди-да, деди:

– Ма, мана буни ол, қора кунларингга яратарсан, лекин бўлар-бўлмас нарсаларга ишлатиб юрмагин-а. Аввалига бир ҳафтача тайинли жойга яшириб қўй, шу фурсат ичида энг зарур нарса ўзи маълум бўлиб қолади, энг кераклиси нима экани маълум бўлгач...

– Эсингиздан чиқармаганингиз учун раҳмат, ҳазратим, бизлар эса сизни ўла-ўлгунча унутмаймиз, худойимдан сизнинг гуноҳларингизни кечиришини сўраб ўтинганимиз-ўтинган...

– Эй бўлди, бўлди, ҳадеб бир гапни қайтараверадимиз энди...

Бу қари Курносенковалар тезда жонига тегди ва у қишлоқнинг адоғига етмасданок тор кўчага қараб бурилди. Кейин қишлоқ ортидаги бедазорни тўғри кесиб ўтиб, катта йўлга чиқиб олди. Кузги ёғингарчиликдан сўнг анчагина равонлашиб қолган кўча бўйлаб кўп юрди, қияликда, ярми бузилиб кетган кўприк ёнида эрталаб уни йўклаб келган сайёҳ толстойчиларни учратди. Улар бир чеккада, кичкинагина ариқ бўйида ўтириб, қотган қора нон бўлақларини булоқ сувига ивитиб овқатланишар, хордиқ чиқаришар эди.

Лев Николаевич уларнинг ёнига келди. Улар халталарини титкилаб, унга ҳам илтифот кўрсатишди – бир бурда қотган қора нон тутқазишди. Толстой аввалига уни роса ивитди, кейин нон чайнашда бошқалардан ортда қолмасликка ҳаракат қилди. Сўнг барчаси йўлга чиқиб олгунча ёнма-ён кетишди ва ўтган-кетганлар ҳақида гаплашишди, тўғрироғи, кўпроқ Лев Николаевич гапирди, бошқалар эса жимгина кулоқ солиб борди. Аллақайси чорраҳага етиб келиб хўшлашдилар. Толстой яна ёлғиз ўзи йўлида давом этди.

Бутун авзойидан чарчагани билиниб турарди, шу ёшда сайр қилишнинг ўзи бўладими, бироқ мақсад йўлида шубҳага бориш – унга ёт нарса, у бошлаган ишини охирига етказмасдан қўймайдиганлар хилидан. Шу зайилда йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди, хаёлларига ғарқ бўлганича кетаверди, от туёқларининг дупури хушига қайтармагунича тўхтамади. Иккита отлиқ бутун йўлни тўлдирганича тўппа-тўғри унинг устига бостириб келарди. Таомилга кўра, пиёда кетаётган одам отлиққа йўл бериши лозим, бу нарса азалдан барчага маълум, аммо бу гал йўл босиб кетаётган одам шунчаки бир пиёда эмас, граф Толстой эди. Шунинг учун у аллақандай кимсаларга йўл бўшатишни ўзига эп билмади. У қариб-чуриб қолган эди, ҳорғин эди, граф эди, қолаверса, Толстой эди, шунинг ўзиёқ кўнгилхушликни тилаб сайрга чиққан мана бу иккита ёш олифта такасалтангга йўл бўшатмаслик учун кифоя қилар эди. У одатдагидек аста-секин қадам ташлаб бораверди, токи отларнинг ўзи хуркиб, бир чеккага қараб чопмагунича бемалол кетаверди. Отларнинг дупури узоқлашиб эшитилмасдан қолгач, у қайрилмасдан туриб кўнглидан кечирди: «Рус помешчигининг ақли кўтахлигини шундан ҳам билса бўлади. Ҳатто оддий жонивор – от ҳам Толстойга йўл бўшатиш лозим эканини яхши тушунади, унинг эса бунга ақли ҳам, фаросати ҳам етмайди!»

Ўша куни кўп дайдишига тўғри келди. Айб ўзида, хамиша отам замонидан қолган, одам зотининг жидан чикиб кетган, фақат ўзи биладиган йўллари топиб юриш – унга эскидан теккан касаллик. У зўр бериб, бу йўллар борадиган еримга тўппа-тўғри олиб боради, деб ўзини ишонтирмоқчи бўлар, аслида эса уларнинг барчаси айланиб, бир жойда туташгани-туташган эди. Бу йўлларга қўшилиб у ҳам бир жойда айланиб юрарди, мана эди, тинкаю мадори куриб, ҳолдан тойиб, оёғини зўрға судраб борар эди.

Йўлда нотаниш бир мужик, аравага мининг, бирга олиб кетаман, деб қолди. Аравада расмий тилда сотский деб юритиладиган норғул кишлок полициячиси ҳам оёғини осилтирганча ўтирар эди. Арава ўнқир-чўнқир йўлда силтаниб, илгарилаб борар экан, Лев Николаевич уни гапга тортди:

– Болам, хизматлар билан қийналмасдан юрибсанми?

– Қийналганда нима қилардик, бобой...

– Нима қилардик, деганинг нимаси! Нима, бошқа иш куриб кетганми, бир тўғрам нонингни бошқа жойда ҳам топиб еяверасан?

– Сени қараю, барин! Ўз чўнтагидан юлиб, ойида топадиган саккиз рублимни менга ким ҳам берарди?

Лев Николаевич анчагача гап қотмасдан, индамасдан кетди, кейин ўйлаб қолди: «Аслида, ҳамма давлатлар ҳам айнан мана шундай асосга қурилган. Улар нари борса икки рубль турадиган одамга ойига саккиз рубль тўлайди».

Арава муюлишдан ўтганидан сўнг Толстой сакраб тушиб қолди ва яна ёлғиз ўзи йўлида давом этди. У яна кўп юрди, қўлларини орқасига қилиб, ўз дарди дунёсига қўмилиб, токи тошга урилаётган шиддатли, қаттиқ зарбалар қулоғига чалинмагунча кетаверди. Қуйида, сийрак ўрмон ортида ишчилар йўлга тош ётқизарди. Улар кўпчилик эди, хароб ва абгор кийимларидан ҳаммаси

кашшоқ одамлари экани кўриниб турарди. Улар тошларни кўтариб, ерга уриб майдалашар, сўнг оғир тўқмоқ билан пайдар-пай силласи қуригунча уриб, шиббалашар эди. Лев Николаевич бу оғир ва машаққатли меҳнатни, азобдан қадди дол бўлган жабрдийдаларни узоқдан анча вақтгача кузатиб турди. Кейин овоз чиқариб ҳасратини баён этди:

— Буларнинг барчаси қайсидир жихатдан Миср фиръавнлари даврини ва ҳукмдорларнинг шаъну шавкати тимсолига айланиши лозим бўлган эҳромларни тиклаш учун тош елкалаб, майибу мажруҳ бўлган бечора кулларни эсга солади.

У айланма йўл билан ишлаётганларни чеккалаб ўтиб кетса бўларди. Одатда хоҳ пиёда, хоҳ отлик бўлсин — ҳаммаси курилиш бораётган ана шу ерни айланиб ўтарди. Лекин Лев Николаевич айланиб ўтишдан уялди, виждони йўл қўймади. У жўмард ва ҳаётга холис қарайдиган инсон эди. У бутун умр ўзини ҳақиқат қандай бўлишидан қатъи назар, унинг кўзига тик қараб яшашга даъват этиб келар эди.

Шу боис айланма сўқмоқдан бурилиб, ҳали босилиб, шиббаланмаган янги йўлдан қадам ташлай кетди. Қурувчилар уни кўришгач, ишни тўхтатиб, хорғин тарзда таъзим эта бошлашди. Толстой уларнинг қавариб-бўртиб кетган, қонли ва кир латта-путталар билан боғлаб ташланган катта ва дағал қўлларинигина кўрди, холос. Уч пудлик ёғоч босқонларнинг оғир зарбалари унинг ҳаёлига тинчлик бермай қўйди. У бирданига тўхтади, умрбод ўз-ўзини яниб, ўз-ўзини тафтиш этиб яшашга маҳкум қилинган бу зот яна аламли ўйга ботди: «Ҳаёлимда мени худди қалин сафга тизилган одамлар орасидан ҳайдаб ўтишаётгандек. Сафда турганларнинг ҳар бири пайт пойлаб қўлидаги қонли қамчи билан елкамга тушириб қолишни ўйлайди, оғзи-бурним қонга ғарқ кетиб боряпману на сафнинг охири, на зарбаларнинг адоғи кўринади».

Дафъатан ишчилар орасидан бир одамга кўзи тушиб қолди. У таъзим бажо этиш уёқда турсин, ҳатто унинг келганини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган одамдек, бир чеккага чиқиб ўтириб олди ва парвойи палак пайтавасини бошқатдан ўраб, этигини кия бошлади. Кутилмаганда бу ҳол Лев Николаевичнинг иззат-нафсига тегди: «Илгарилари мужик дегани борки, мени кўриши билан таъзим қилгани ошиқарди, энди эса дастлаб мен тавозе этаман, улар бордию қалпоқларини ечиб, хурмат бажо этган тақдирда ҳам бу ишни жуда огриниб бажаради».

У бир чеккада этигини кияётган ўша ишчининг олди-га борди, ёнида чўккалаб ўтирди ва унинг афт-ангорига синчиклаб назар солди.

– Ҳойнаҳой, сен Куреневка қишлоғида яшайдиган, менинг Ясная Полянадаги мактабимда ўқиган Федоткасан?

Боши осмонга етган Федотка, гарчи эндигина бир оёғидаги этикни кийиб улгурган бўлса-да, даст ўрнидан турди-да, таъзим қилиб эгилди.

– Худди ўшаман.

– Сенга нима жин урди, – деб койиди Лев Николаевич, – ҳали ҳам эсимда, болалигингда тахтанинг ёнида турганингда ичингдан бир оғиз гапни арқон билан тортиб ҳам чиқариб бўлмас эди, энди кап-катта одамсан-у, тортинчоклигинг ҳали ҳам қолмадими?

Федотка кулимсираб кўйди.

– Йўғ-э, жа сиз ўйлаганчалик эмас, ҳазратим. Яна-тагин бошқатдан кўрқоқ бўлишдан олдин мен кўп вақтлар ботир ҳам бўлганман, лекин ҳамма бало шундаки, ҳаёт ботирларни хуш кўрмайди, аксинча, бундайларнинг ақлини тез киритиб кўяди.

Лев Николаевич ўйлаб қолди: «Бу гапни эсдан чиқармаслик керак – ҳаёт ботирларнинг шохини тез қайириб кўяди. Аниқ ва лўнда қилиб айтилган».

– Мактабда олган билимларингни эсдан чиқармадингми? Ўқиб, ёзиб турарсан?

– Ҳар замонда чориякни, псалтирни ўқиб тураман, ёзишга эса аллақачонлардан буён уннаб кўрганим йўқ.

– Нега?

– Нима билан ёзишни ҳам, нимага ёзишни ҳам, нимадан кўчириб ёзишни ҳам билмайсиз...

Бу сўзлар замирида адоғсиз ғусса бор эди, лекин Лев Николаевич бу учрашув қайғу билан якун топишини истамади.

– Ўзимизнинг мактабимизни яхшигина эсласанг керак? Федотканинг юзига яна табассум югурди:

– Ҳақиқий ҳаёт ўшанда эди! Дарс пайти чанғида учар эдик, дарс пайти қуймоқкулча ердик. Ўқиш зўр эди.

– Каллангда чанғию қуймоқкулчадан бошқа ҳеч вако қолмабди-ку, бундан чиқди унча зўр бўлмаган экан.

Федотка бу гапни маъқулламади.

– Йўқ, ўқиш-ку, яхши эди. Фақат кейинчалик бошимизга оғир кўргиликлар тушди, шунинг учунми, чанғи ва қуймоқкулча кўпроқ эсга тушади.

У ҳали ҳам этигининг нариги пойини киймасдан, Лев Николаевичнинг олдида иккинчисини кийгани ботинолмасдан турарди, граф эса, саксон икки яшар чол бўлишига қарамасдан, тиззасида чўккалаб ўтириб, бутун борлиғи билан унинг ҳаётини билишга қизиқарди.

– Энди уйингга отланяпсанми?

– Ҳа, уйимга кетяпман.

– Нега бунча барвақт кетяпсан? Жўраларинг ҳали ишлаб ётибди, сен бўлсанг аллақачон шайланиб олибсан?

– Менинг йўлим узоқ-да, уларга қараганда кўп юришим керак.

– Нега кўп юрар экансан? Куреневка, ана, ўрмоннинг нарёғида-ку? Федотка анча вақт елкасини қашлаб турди, бир оёғидан иккинчисига ҳақкалаб олди, оёқлари эса ғаройиб ҳолатда – бирида этик, бошқаси этиксиз эди.

– Ўрмоннинг нарёғида бўлганидан нима фойда, мен барибир айланма йўлдан тентираб саккиз чақирим йўл босаман. Ўрмондан ўтказмай қўйишган.

– Ким ўтказмай қўяди?

– Ким бўларди, сизнинг қўриқчингиз Аҳмад-да. Бирданига ёқалашиб кетади, қизталок.

Лев Николаевич бироз хижолат тортиб сўради:

– Нима, у ... қаттиқ ёқалашадими?

– Эй, нимасини айтасиз, у ҳамманинг адабини беради. Менинг аъзойи баданим бир ҳафта зирқираб юрди, мана, ҳалиги менинг кўшним Ермолай пўласи чиқиб, хануз печ устида дод-вой қилиб ётибди...

Толстойнинг боши мункиллаб кетди, кўзлари жикка ёшга тўлди, шу боис тескари ўгрилганча анча вақт йўталди.

– Энди мана бу гапни эшит, Федотка... Бугун ҳам айланиб бориб тур, мен бўлсам бугуннинг ўзидаёқ Софья Андреевна билан гаплашиб, бу ишни ҳал қиламан...

У роса айланиб уйига қайтиб келганида хонадон аҳли катта бўлмада тушлик таомга ўтирган эди. Стол атрофида яна бир талай меҳмонлар, қариндош-уруғлар, яқин оғайнилар ҳозир бўлишган эди. Уйда ўзгача бир жонланиш сезилар, идиш-товоқларнинг шақир-шуқури эшитилар, кимдир роялда куй чалар эди.

Лев Николаевич ҳорғин, терлаб ҳўл бўлиб кетган сочлари бошининг тепасига ёпишган ҳолда эшикдан кириб келди ва ён-атрофда бўлаётган воқеаларни анча вақт кузатиб турди. Уни кўриб ҳамма тинчлана бошлади, оғир жимлик чўкканидан сўнг у ҳаяжоннинг зўридан қалтираб чиқаётган товушда деди:

– Сония, бизнинг ўрмонларимизда ўзимизнинг мактабимизда бироз ёрдами тегармикан, деган ниятда мен ўқитган одамларни нега дўппослашмоқда?

Софья Андреевна дераза олдида турганича унинг келаётганини узоқдан кўрибоқ авзойи бузук эканини сезган

эди; Лев Николаевич аллақандай масаланинг учини топиш учун айнан шу фурсатни танлагани ва мана шундай дарғазаб оҳангда сўроққа тутгани унга жуда малол келди. Лекин у бунга унчалик эътибор қилмасдан, тез ва қисқа жавоб бериб қўяқолди:

– Эҳ, бу черкеси тушмагур-а, яна бир балони бошлаганга ўхшайди-я! Бу Аҳмаднинг дастидан мен бечорага тинчлик борми ўзи, йўкми?

Лекин Лев Николаевич унинг билса – ҳазил, билмаса – чин қабилидаги гапларини кўтарадиган ҳолатда эмасди. У тош ҳайкалчадек ғазабнок ва ҳаракатсиз ҳолда ҳамон остопада турар эди. У яна бир бор ўша оҳангда гап қотди:

– Йўқ, сен менинг сўзларимни мутлақо тушунмадинг. Мен сендан Аҳмад ҳақида сўраганим йўқ. Мен бизнинг ўрмонларимизда нега менинг собиқ шогирдларимни дўппослашмоқда, деб сўрадим. Ўзи бу Аҳмад дегани ким, у бизнинг уйимизда номаъкулнинг нонини еб юрибдими?

Эрининг қайсарлиги Софья Андреевнани хушёр торттирди. Бу машмаша тушликни захарга айлантириши мумкин эди, у эса, ҳар қандай уй бекаси сингари, таомни ғоятда қадрлар эди.

– Уни ўтган йили, бизнинг уездимизда ҳам мужиклар кўзғолон кўтара бошлаган пайтда мен ёллаб олган эдим. Уни бизнинг ўрмонларимизни кесиб кетишмасин, ҳовлимизга ўт қўйиб, бизни ўз уйимизда куйдиришмасин, деган ниятда ёллаган эдим.

Йўқ, у ҳозир бундай тортишувда қатъият кўрсатадиган даражада эмасди, афтидан буни Лев Николаевич ҳам ҳис этди ва шу боис бўлмадан чиқиб кетди. У ювинди, кийимини алмаштирди, сўнгра стол ёнига келиб, ўз жойига ўтирди ва овоз чиқариб хаёл сураётгандек, сўзлай бошлади:

– Мен ўзимнинг шогирдимга қўл кўтаргандан кўра, ўрмонзорларимни кесиб кетишларига йўл қўйиб беришни, ўз уйимда куйиб кул бўлишни афзал биламан.

Бу машмаша Софья Андреевнанинг жонига тега бош-лади.

– Топиб келган гапини қаранг! Улар бир-бири билан жикқамушт бўлиб, бир-бирининг этини еб ётгани ҳисобмас, буни қарангки, у кишимни энди кимдир хафа қилган эмиш...

Кейин, бироз нафасини ростлаб олди-да, бошқача оҳангда жаврай кетди:

– Лекин бу янгиликнинг ўзига яраша яхши томони ҳам борга ўхшайди: у сени ғазаблантириб, бутун тананг бўйлаб қоннинг ёйилишига кўмаклашибди, шунинг учун сен менга анча ёшаргандек бўлиб туюляпсан, кўзларинг чакнаб турибди. Сенга қанча шўрва солай, бир чўмичми, икки чўмичми?

Лев Николаевич бошини ҳам қилди, кўзларини юмиб, ичида ибодат этишга тушди: «Яратган эгам, пойингга бош уриб сўрайманки, оддий бандаларингга ато этадиган энг зўр сабр-бардошингни мендек кулингдан дариг тутмагин...»

Эманлар ўсиб ётган дарахтзорлар ортида қолди, энди нукул қарағайзордан иборат ўрмон бошланди. Баланд, кемабоп ёғочларга кон бу ўрмон, фақат энг тепасида соябондек барглари бўлган ирғай танали дарахтлар узоқ-узоқлардан кўзга яққол ташланиб турар эди. Бўри эса ҳали ҳам йўл босгани-босган. У энди куппа-кундузи ҳам, ўрмоннинг очиқ сайхонликларидан ҳам, бордию тепиб-топталиб кетган сўкмоқлар учраса, улардан ҳам, хуллас, ҳеч кимдан ва ҳеч нимадан хавфсирамасдан кетиб бормоқда эди. Қачонлардир уни асраб-авайлаган қадимий сезгилар аллақачон сўниб бўлган, энди унинг учун чўчийдиган нарсанинг ўзи қолмаган эди, чунки шунча кўргиликларнинг ниҳояси фақат битта бўлиши мумкин.

У қари, донишманд бўри эди, шунинг учун ўз йўлидан бемалол кетиб борарди. Вужудида ҳаётбахш кудрат-

нинг яна аллақандай алангаси мавж урарди. Ўз ҳаёти, ўз умрини ҳалол яшаб ўтиш зарурати дастлаб бор куч-ғайратини сўнгги томчисигача сарф этишни, фақат шундан кейингина фанога юз тутмоқни тақозо этарди. Шунинг учун у узлуксиз йўл босар экан, ўзида аллақандай куч пайдо бўлаётганига ҳайрон қоларди. Афтидан, она бўри энг қора кунларига яратар, деб қўшимча куч берган шекилли, мана, у неча кунлардан буён йўл юрмоқда. Ўша қора кунлар, мана, энди унсиз девордек олдидан чиқмоқда ва унда ана шу деворларни ёриб ўтгудек қувват ҳам бор...

Тушлик анчага, одатдаги чойхўрлик маҳалигача чўзилди, кейин кечки овқат пайти ҳам бўлди, уйнинг иккинчи қаватида ҳали ҳам қувноқ гурунг эшитилиб турарди. Бу Толстойлар хонадони учун ғайриодатий бир ҳол эди. Буларнинг барчаси ушбу хонадонда амал қилинадиган тартиб-қоидаларга зид эди. Кўп хафгарлик, хўмрайишлар, аччиқ-тиззиқ гаплар, жазаваля воқеалар ва уйқусиз тунлардан сўнг бирданига қувончли кунлар бошланди. Пианиночи ва толстойларнинг дўсти Гольденвейзер келди, болалар, набиралар ҳам жамулжам бўлди. Янги қиёфалар, янги-янги тафсилотлар, янги суҳбатлар — хуллас, Ясная Полянадаги уйга тоза эпкин киргандек бўлди.

Фақат Лев Николевичгина бу шодликка қўшилмас эди. У тушликдан кейин дарҳол дам олишга кетди, озгина мизғиб олди, сўнгра ўзини беҳол сеза бошлади, Маковицкий орқали меҳмонлардан узр сўраб, ўзининг ижодхонасида ўтирди. Биринждан қилинган кичкина шамдонда шам ёниб турар, қоғоз ва қалам ҳозирлаб қўйилган, лекин иш юришмас эди. Лев Николаевич оёқларини иссиқ жун рўмол билан ўраб, бошини орқага ташлаган қўйи оромкурсида ўтирар ва илҳомга илҳақ эди. У дастлабки жумланинг, асар учун зарур бўлган калит, товушлар уйғунлиги ва оҳангнинг пайдо бўлишини кунт ва чидам билан кутиб турди, лекин охирги йилларда, қариган кезларда бу

дастлабки жумла анчагача топилмасдан гаранг киларди, баъзан кунлаб илҳақ бўласан, барибир фойдасиз. Лев Николаевич, кўзларини юмиб ўтирар экан, ҳамонки иш юришмаяптими, яхшиси, кундаликка ҳар куни кечаси хаёлдан ўтадиган гапларни ёзиб борган маъқулмикан, деган хаёлга борди¹. Дафъатан унинг ўз овози унга томон талпинди. Лекин бу унинг бугунги кундаги шикаста овози эмас, балки «Уруш ва тинчлик» асарини ёзган пайтидаги жарангдор, катъиятли овози эди:

– Бир минг тўққиз юз ўнинчи йилнинг йигирма иккинчи июли, мен, ушбуни қораловчи ва унга имзо чекувчи граф Лев Николаевич Толстой, мабодо ўлиб қолгудек бўлсам, инобатга олинсин деб, аклим бутун, эс-хушим жойида эканида қуйидаги васиятнома-ни ёзиб қолдирмоқчиман: менинг бугунги кунга қадар қачонлардир ёзилган ва ҳали ўлгунимча ёзиладиган, нашр қилинган ва нашр қилинмаган, бадиий ва бошқа барча турдаги тугалланган ва тугалланмаган, драматик ва бошқа ҳар хил шаклдаги адабий асарларим, таржималар, тузатмалар, кундаликлар, хусусий хатлар, хомаки қораламалар, алоҳида фикр-мулоҳаза ва қайдлар – қисқаси, менинг вафотимга қадар ёзилган асарларнинг ҳеч истисносиз барчаси, улар қаерда ётган бўлишидан, кимнинг қўлида сақланаётганидан, қўлёзмами ёки чоп этилганми – бундан қатъи назар, менинг ўлимимдан кейин бирор-бир кимсанинг бойлиги эмас, балки хоҳлаган одам текин чоп этадиган ва қайта нашр қиладиган мулк бўлиб қолсин...

Шамлар ёниб тугамоқда, мум томчилари тоза қоғозга томиб, ёйилиб кетмоқда эди. Лев Николаевич оромкурси-

¹ Бу жумлалар аксарият истеъдодли ёзувчилар тақдиридаги қўпгина ўхшаш жиҳатларни беихтиёр эсга туширади. Хусусан, атоқли ўзбек адаби Асқад Мухтор умрининг сўнгги йилларида дарддан ва уйқусизликдан азоб чекиб, тунги хаёлларини кундалик тарзида ёзиб борганини яхши биламиз. Лекин улар тунда ёзилгани учун тундаликлар деб номланиб кетган эди (таржимон изоҳи).

да кўзларини юмганча ўтирар, лекин, худди зўр илҳом билан астойдил ижод қилган дақиқаларда бўладигани каби, юзига нур таралиб, завқ ва иштиёқи ортгандек бўлди. У бундай гапларни қоғозга тушириб қўймас, аммо улардан катта кониқиш ҳис этар, чунки улар ўз аниқ шаклига эга бўлдими, демак, яшаб қолади. Ўн йилдан зиёддирки, унга ором бермасдан келаётган масала юзасидан, мана, ниҳоят, бугунги окшомда бир тўхтамга келди, бундан шунчалик рухий хотиржамлик, шунчалик завқ-сурур туйдики, энди вужудини чулғаб олган ана шу буюк фароғатдан жудо бўлиб қолмаслик учун ҳатто қимирлашга ҳам қўрқар эди.

Иккинчи қаватда эса Софья Андреевна тўнгич қизи билан бирга тўрт қўллаб пианинода мусиқани авжига чиқарарди. У анчадан буён фортепьяно чалмай қўйган эди, бироқ тўрт қўллаб жаранглатишни суйгани учун бугун ўйинга жуда берилиб кетган эди. Гарчи ўзи мусиқа билан машғул бўлса-да, фикри-хаёли доим Лев Николаевичнинг ижодхонасида эди. Ногаҳон у бирданига муз котиб қолди. Ўйин ҳечам қовушмади, шунинг учун у ўрнидан туриб, меҳмонхонадан чиқди ва эшикни таққиллатмасдан, Лев Николаевичнинг ижодхонасига кирди. Қария эшикка орқа ўгириб ўтирар, у деразанинг олдиғача эрини айланиб ўтиб борди, мақсади унинг юзини кўриш эди. Эрининг очик ва мамнун қиёфасини кўриб, даҳшатга тушди. Граф билан қирқ саккиз йил бирга яшагани учун унинг бундай кайфияти нимани англатишини яхши биларди. У графнинг қаршисида тиз чўкди ва гап бошлади:

– Левочка, сенинг ақлинг жойидами ўзи! Сени Чертковнинг ёвуз кучлари ўз тузоғига илинтирган, улар сенинг вужудингда оилангга қарши ёмон туйғуларни уйғотган. Мана, кўрасан, мен пойтахтдан психиатрни чақираманда, саксон икки яшар чол бундай муҳим қарорни қабул қила олмаслигини исботлаб бераман...

Лев Николаевич ҳеч нарса демади. У ҳатто кўзини ҳам очмади, хотинининг кириб келганини сезмади,

унинг айтган гаплари унга зиғирча таъсир этмади, аёл эса менинг шу ерда турганимни сезиб қолар-ку, деган умидда ҳали ҳам какқайиб турарди. Бу пайтда меҳмонлар ҳам, бироз саросимага тушиб, қўзғала бошлашган эди. Софья Андреевна ўрнидан туриб, хонасига кириб кетди. Меҳмонлар кетиб бўлди. Уйдаги чироклар бир-бир ўча бошлади. Гадо Фадей ҳам ниҳоят тахта ўриндиққа етиб келиб, занг уришга чоғланганида, уй зулматга чулганган, қўнғироқ эса қоп-қанор билан чирмаб ташланган эди.

– Эҳ аттанг!.. Мен у билан жон ва рух хакида гаплашмоқчи эдим. У ҳам ўриндиққа чўзила бошлади.

Софья Андреевна уйку доридан кўпроқ ичиб, ўша дақиқадаёқ ухлаб қолди. Меҳмонлар ҳам ором олмоқда. Фақат Лев Николаевич ҳамон курсида ўтирар, балоғат ёшининг кўчаларида қолиб кетган ўша олис, кучли ва мардона овоз жумлаларни бир-бир оҳангга солишда давом этарди:

– Яна бир истагим ва энг асосийси, менга яқин ва узоқ қариндош ёки дўст бўлган инсонлардан вафотимдан кейин мақтамасликларини илтимос қиламан. Ҳолбуки, бу ишни барибир қилишларини биламан, чунки тирик юрган пайтимда ҳам бундай номаъкулчиликни қилишган. Мени мақташнинг кераги йўқ, агарда ёзганларимни ўрганишга кизиқсалар, мен ўзимнинг бутун борлиғимни ифода этишга ҳаракат қилган ўринларнинг моҳиятини теран англашга интилишсин, чунки бундай саҳифаларда менинг ўзим эмас, балки руҳим тилга кирган. Мен кўпинча шунчалик гуноҳга ботдим, шахсий эҳтиросларимга берилиб шунчалик бузилдимки, ҳақиқат нури менинг залолатим билан хира тортди, лекин, шунга қарамасдан, гоҳи-гоҳида олий ҳақиқат менинг вужудимда макон топди, менинг қалбим орқали ўтди, менинг руҳим унга шакл бўлди ва ўша лаҳзалар ҳаётимнинг энг саодатли дамлари эди.

Ички ишлар вазири хонасида яқинда бўладиган шоҳона ов режаси ишлаб чиқилмоқда эди. Саройнинг бош овчиси, пиёда қўшинлари генерали Забегин деворга осиглиқ харита ёнида гул-гул ёниб маълумот берар эди:

— Ов учун мўлжалланган жойнинг шимолий тарафи мени мутлақо ташвишлантормайди. Чунки у шимолдан тик жарлик билан ўралган, пастда эса катта дарё оқиб ётади, биз биламизки, бўрилар унгача бўлган худудда ов қилиб юради. Бинобарин, бир тарафи ёпиқ бўлгач, оддий усулни — яримҳалқа тарзида қуршаб олиш йўлини қўллашга тўғри келади. Яримҳалқа дарёга томон сиқилиб бораверади, биз ўзимиз эса жарликда пойлаб турамиз ва ўлжани ўша ерда нишонга оламиз.

— Катта яримҳалқа яшаш учун шунча одамни қаердан оласиз? — Забегин кулиб қўйди.

— Бунинг биз учун ҳеч бир қийин жойи йўқ. Айнан ўша жойда иккита пиёда полки ҳарбий ўқув машқларини ўтамоқда ва биз Николай Гавриловичдан кўнгилхушлик бахш этадиган нарса билан фойда берадиган нарсани омухта қилиб иш тутишини сўраймиз.

Столипин фақат лабларини қимирлатиб, номигагина кулиб қўйди ва сўради:

— Қизиқ, сиз кимни кимга томон қисиб бориш ҳақида гапиряпсиз, бўриларни полк томонгами ёки полкни бўрилар тўпланадиган жойгами?

— Кўрмайсизми, — деди Забегин, ичи қора ва топағонликни ҳам жойига қўядиган чол, — бунинг ҳаммасида ўзимиз иштирок этишимиз шарт эмас. Ҳаётда бир-бирига мос тушиб қоладиган воқеалар тамойили шусиз ҳам етиб ортади, бинобарин, бизнинг вазифамиз асосан уларни вақтида пайқай олишдан ва пайт пойлаб туришдан иборат.

Петербургдан чор тарафга яна рақамлар карвони йўл олди, ҳар бир рақам — бир буйрук, буйрук эса, эскилар айтганларидек, муҳокама этилмайди.

Ёмғир савалаб турган мана шундай совук, изгирили тунда, намгарчиликка дош бериб, қалин сафга тизилганча, бўлажак ов худудини қуршовга олиб, аскарлар жим қадам ташлайди. Улар тантанавор ва қатъият билан кетиб бормоқда. Барчаси жанговар вазифани бажарамиз, олдинда бизни ҳақиқий душман кутмоқда, ўша жанги жадалда дунёнинг тақдирини ҳал бўлади, деган ҳаёлда шахдам олим отади.

Бу пайтда қари бўри улардан сал бериюкда дам олиб, эман қобиғини чайнаб ётар эди. Бундан у қандай маъни топади – бир нарса дейиш қийин. Эҳтимол, бу – барча жониворлар ўзига ўхшаган бошқа мавжудотлар билан муомалага киришадиган шунчаки бир одатдир. Балки у сўнгги жанг олдидан тишларини қайраб олишни ҳаёл қилгандир. Эҳтимол, у болаликда ўзининг нимага қодир эканини кўрсатиш учун эман қобиғини чайнаганини эслаб қолгандир. Ўша жиндак нордон таъмини у ҳеч қачон эсдан чиқарган эмас ва мана энди, қариган чоғида яна йўлида кўндаланг бўлди. У ўтириб, ўз болалиги, ўтмишини чайнар эди, чайнаб-чайнаб бурда-бурда қилиб ташлади, қобиқ чириндига айланиб қолгач, у ўрнидан турди-да, енгил тортиб шимол сари йўл олди. Энди уни хотиралар қийнамас эди. Эндиликда, худди келажаги каби, ўтмиши ҳам фақат бўшлиқдан иборат бўлиб қолганди.

Эртаси куни тонгги сайр пайтида Лев Николаевич ўрмонда машхур васиятномасига имзо чекди.

Софья Андреевна уйку дори ичганидан кейин мириқиб ухлади, кейин хўжалик ишларига шўнғиб кетди, бироқ уни аллақандай безовталиқ тарк этмас эди. Лев Николаевич тушликдан сўнг айвонда Булгаков билан бирга янги хат-хабар ва газета-журналларни кўздан кечиришга тушди, табиб Маковицкий эса ўша ондаёқ ўзи Словакиядан обуна бўлган газеталар мутолаасига берилди. У Ватанини соғинган одамларга хос ташналик билан бошидан то охиригача, бирорта ҳам сўзни қолдирмасдан ўқир эди.

Лев Николаевичнинг хаёли ҳозиргина қўл қўйилган ҳужжат таассуротлари билан банд эди, хатларни саралай туриб, бошқа нарсага чалғиди, кейин қандайдир мактубни ўқишдан бир дақиқа тўхтаб, Булгаковдан сўради:

– Валентин Фёдорович, азизим, сиз яқиндагина университетда савод курсини тамомлаб келгансиз, «двадцать» сўзидаги ўрта ҳарф «д» ёзиладими ёки «т»ми?

– «Д» ёзилади.

– Қандай шармандалик! Мен «т» билан ёзибман.

Ҳукукий ҳужжатларни юритиш борасида анча-мунча билимга эга бўлган Маковицкий қўлидаги газетадан бир лаҳза кўз узиб, сўз қотди:

– Расмий хатларда, айниқса васиятномаларда тузатишлар қилиш мумкин эмас.

– Мен тузатмоқчи ҳам эмасман. Майли, бу чол шунча нодонлиги етмагандек, яна саводсиз ҳам экан, деб ўйлай қолишсин.

Кўчадан қўнғироқ жаранги эшитилди ва унинг товушидан безори чиққан Лев Николаевич илтимос қилишга ўтди:

– Душан Петрович, азизим, менга озгина майда чақангиздан бериб туролмайсизми? Мен ўзим билан пул олиб юрмай қўйганимга неча йиллар бўлиб кетди. Лекин айтаман, барча қарзларимни шу бугуноқ узишади.

– Қўйсангиз-чи, Лев Николаевич, шуям гап бўлибдими? Фақат бу Фадей тушмагур сиздан ҳар куни ўн тийиндан олавериб бутунлай мазахўрак бўлиб қолишидан қўрқаман.

– Унинг занг уришига тоқатим йўқ. У бошқача бир ёкимсиз даранглатади, қулоғингни қоматга келтириб, вужудингни алғов-далғов қилиб юборай дейди...

У Маковицкийдан майда чақаларни олиб, ташқарига йўл олди – қўнғироқ жаранги шу заҳотиёқ тинчиди-қолди. Кейин қайтиб келиб, яна хат ўқишга тушди. Улар

бу эркаклар даврасида ўзларини жуда эркин ҳис қилар ва ҳар бири жимжитликдаги мулоқотнинг имкон қадар кўпроқ давом этишини истарди. Бот-бот айвонга тўкилиб турган барг-хазон оралаб қуёшнинг ётиқ нурлари тушиб қолар ва Лев Николаевич безовта бўлиб, ўзининг тўқима курсиси билан кайвониларча офтоб шуъласи камроқ сочилаётган ерга ўтиб ўтирар эди.

– Мана, – деди Булгаков узок давом этган жимликдан сўнг, – ношир Ситин учинчи бор «Мутолаа тўгараги» туркумининг тузатишга юборилган нусхасини ўқиб беришни тезлатишни ва иложи бўлса, уни босмахонага тезроқ қайтаришни сўрамоқда...

– Тезроқ қайтаришнинг имкони йўқ, – деди Лев Николаевич. – Мен шундоқ ҳам ҳар куни оз-оздан ўқияпман. Бундан ортиқ тезлатиб бўлмайди...

Ситиннинг хатини олиб, кўз югуртирган бўлди.

– Танбаллик – ҳар хил бузгунчиликларни юзага келтирадиган омил, дейишади, бу ҳам тўғри-ю, лекин негадир хаддан зиёд шошилиш ҳам зарарли, эҳтимол шошилиш танбалликдан ҳам ҳалокатли экани ҳақида ҳеч ким ҳеч нарсa демайди. Мен қачонлардир Пётр I тўғрисида роман бошлаган эдим, кейин ташлаб қўйдим. Фақат бошини ёздим ва ўшанда фақат подшонинг кўпгина кинғир ишлари тасвирланган ўринлар яхши чиққан эди. Ҳовлиқиш натижасида подшо майдалашиб кетган – ҳали вазирларни қабул қилиш керак, ҳали кемалар барпо этиш даркор, ҳали жазмани билан кўнгилхушлик қилиши зарур, ҳали тўп қуйишни ташкил этиш лозим, ҳали Петроградни қуриб тугаллаш, этик тикиш каби ишлар бор – ҳаммаси ҳақида ўйлаш ва бир зумда битираман, деб ошиқиш оқибатида нафақат Буюк Пётр, балки ҳар қандай одам ҳам бошини йўқотиб қўяди...

Табиб Маковицкий бир бурчакда жимгина ўтириб, унинг айтганларини қоғозга тушириб борарди, Лев Николаевич буни пайқаб қолгач, дастлаб хижолат торт-

ди, сўнгра, фақат табибнинг ёзганлари чўлтоқ бўлиб қолмасин, деган ниятда, фикрини давом эттирди.

– Балоғат ёшидаги ҳар бир одам ўзининг ҳаракат имкониятлари ва эҳтиёжларига мос оқилона яшаш тарзига эга ва уни ўша яшаш тарзидан қалғитишнинг ҳождати йўқ, чунки уни ҳамма вақт шошириб, тезлаб турганларида катта ишларни қилиш у ёқда турсин, ҳатто аввал уйдасидан чиқиб юрган юмушларни ҳам эплотмайдиган бўлиб қолади.

Ёш ва анча содда Булгаков сўради:

– Буларнинг барчасини Ситинга ёзиб юборайликми?

– Йўқ, нима ҳождати бор, Ситин мени шошираверсин, у шундан манфаатдор – менинг ўзимга келсак, бу – бошқа гап, мен ҳеч қачон шошилмайман...

Маковицкий ёзганларини бир четга суриб қўйди:

– Қизиқаётганим учун маъзур тутинг, Лев Николаевич, лекин, ҳар қалай, Буюк Пётр ҳақидаги романни нега ёзмаганингизга мен жуда қизиқяпман?

Толстой соқолини бармоқлари билан тутамлади, кейин силаб қўйди.

– Уни, ўша романни бошлай олмасдан анчагача гаранг бўлиб юрдим... Тўғри, Пётр давридан сўнг бизнинг ҳаётимиз ҳақиқатан ҳам ҳаддан зиёд ўзгарди, ҳатто рус тили ҳам ўзгарди, ўзгарганда ҳам анча ўзгарди, мен ўзимни ёзаётган нарсаси ҳақидаги ҳақиқатни ва унинг тўғри тафсилотини ҳамма нарсадан юксак тутадиган ёзувчиларга мансуб деб биламан...

Шундан сўнг яна хатларни варақлаш ва саралаш бошланди. Лев Николаевич кузак офтобининг ғанимат нурларини нуроний нигоҳи билан қаршилар, учовлон иссиқ ва файзли айвонда яйраб ўтирар эди.

Софья Андреевна бу пайтда иккинчи қаватдаги хонасида қора ипакдан кенг-мўл қўйлак – Лев Николаевич учун чакмон бичди. Яқин кунларда никоҳ тўйлари бўлиб ўтганига қирқ саккиз йил тўлиши керак, у ана шу воқеага

атаб совға тайёрлаётган эди. Ўз қўллари билан тикилган чакмондан ортиқ яна қандай тухфа бўлиши мумкин, бунинг устига, Лев Николаевичнинг байрамларда кийиб юрадиган камзули анчагина тўзиб кетган.

Бичишни тугатиб, матони чамалашга киришди ва ўша аснода негадир дастлабки ҳомиладорлик пайтида Лев Николаевичга тикиб берган чакмон эсига тушиб қолди — ўшанда тикиши мутлақо ўхшамаган, лекин Лев Николаевич, сазаси ўлмасин деб, унинг тикиб берган кийимини роса мақтаган ва ҳамма вақт меҳмонлар олдига кийиб чиқишни одатга айлантирган эди. Шундан сўнг унинг хаёлида ўзи тиккан чакмонларнинг улкан силсиласи пайдо бўлди, яна эски тикув машинасида тайёрланган кенг ва тор ички кийимлар, яктакчалар, кофточкалар, фартук ва юбкачаларнинг тасаввурга жо этиб бўлмайдиган катта уюмини ҳам эслади. Нимасини айтасиз, гоҳида унинг кимлигини ҳам аниқ-таниқ айтиб бериш мушкул бўлиб қолади — бой-бадавлат бойвучча хотинми, қоғоз кўчиришдан бўшамайдиган котибами ёки Москванинг кашшоқ бир овулидан келиб қолган тикувчи аёлми...

О қани эди, «Зингер» машинаси шақирлаб тикув ишларини бажарган ўша оқшомларда бир кун келиб, эри энди у тиккан чакмонларга ҳам, у кўчириб берадиган қоғозларга ҳам, ҳатто унинг муҳаббатига ҳам муҳтож бўлмай қолишини олдиндан била қолганида, о, қани эди, бир кун келиб унинг ўз болалари тақдирини ўйлаб айтган ҳар бир сўзига жавобан чоли тушмагур ҳақоратомуз сукут сақлашини, хотинининг нима демоқчи эканини билмасдан туриб, «йўк» демоққа шайланишини олдиндан сеза қолганида...

Янги, ҳозиргина бичилган мато устига аввалига томчилаб, кейин эса шовуллаб кўз ёшлари тўкила бошлади, Софья Андреевна тикишини тезда йиғиштириб, бошини алам билан чангаллаб олди-да, бўкириб йиғлаб юборди. Мана шу дард, мана шу ғусса, мана шу араз

ичра у Лев Николаевичнинг узоқ-узоқлардан келаётган овозини эшитди. У хотинини чорлаётган эди. Аёл бу товушни эшитгани ҳамоно худди қари аскар, ўта садоқатли хизматкор сингари, дарҳол юз-кўзини артди, уст-бошини тузатди. Жон-жахди билан зинага отилиб, пастга қараб учди, айвонга чиқиб, эркалаш оҳангида сўради:

– Левочка, сен мени чақирдингми?

Лев Николаевич афтодаҳол ўтирарди. У бутун ҳаёти давомида, ҳамиша ва ҳар ерда бир огиз ширин сўздан эриб кетар, лекин бу гал қатъиятлик кўрсатиш лозим эди. Васиятномани имзолаш кўп йиллик ўй-кечинмаларнинг натижаси эди. Бу – унинг ҳаётидаги бутун бир давр маҳсули эди, шунинг учун озгина бўш кетилса, шунча саъй-ҳаракат пучга чиқарди. У кўзини хатлардан узмасдан куруққина қилиб деди:

– Йўк.

Бир неча кундан буён уларнинг ўртасига ола мушук оралаган, шунинг учун ҳам у мана шундай оҳангда гапиришга ҳақли эди. Бироқ бечора Софья Андреевна ярашишга мушток эди, у мени ярашиш учун чакиряпти, деб ўйлаганди, ўрнига мана бу илмоқли, сассиқ «йўк» деган сўзни эшитди... У титраб-қалтираб икки-уч бор ютинди, кейин шитоб билан бурилиб чиқиб кетди, аммо унинг келиши билан пайдо бўлган қандайдир оғир ва асабни қакшатадиган муҳит ҳали ҳам давом этарди. Уни имкон қадар юмшатиш учун Булгаков сўз қотди:

– Душан Петрович, словак газеталарида қандай янгиликлар бор экан? Маковицкий бу сафар ўзи севиб ўқийдиган матбуотдан норози эди.

– Э, уларда янгилик нима қилсин – турган-битгани фитна-фасод, ҳийлаю макр... Бизнинг қўшнилариимиз ҳали ҳам тинчлик ҳақида сафсата сотиб, уруш тўғрисида ўйламоқда...

Булгаков сўради:

– Дарвоқе, мана бу хатда «Уруш ва тинчлик» ҳақида ёзибди. Бир мактаб ўқувчиси Ростовлар фамилиясининг ёзилиши қанақасига тўғри бўлади – Ростўвларми ёки Рўстовларми, деб сўряпти.

Лев Николаевич ўта жиддий алфозда жавоб берди:

– Ростўв дегани тўғри. Унга албатта жавоб ёзиб юборинг. Мен нарса-ҳодисанинг моҳиятига қизиқадиган одамни яхши кўраман, бу – ўша кишининг жиддий одам эканини кўрсатадиган дастлабки белги.

Александра Львовна кўлида каттагина қоғоз ўрамини кўтарганича жимгина кириб келди.

– Бир дақиқага кирсам майлими, ҳалақит бермайманми? Лев Николаевич енгилгина табассум қилди:

– Саша, жонгинам, сен кимга ҳам халқит берардинг?

– Мени мақтамасдан қўяқолинг, акс ҳолда одамни бузиб юборишларингиз ҳеч гап эмас. Мен, мана, «Бу йўлдан қайтинглар» деган ўша мақолани кўтариб юрибман. Владимир Григоревич, тузилиши жиҳатдан яхши, мақола кўпгина бобларга бўлинган, деб ҳисоблайди, лекин у, шу билан бирга, ҳар бир бобни алоҳида эпиграф билан бошлаш унчалик ҳам мақсадга мувофиқ бўлмаса керак, деган фикрни билдирмоқда. У ҳамма эпиграфларни бир жойда, асарнинг бошида келтирган маъқул, кейин эса матнлар бир текисда давом этавергани дуруст, демоқда...

Лев Николевич унинг кўлидан корректурани олиб, ўйланиб қолди.

– Йўқ, яхшиси шундай қолавергани тузук. Биласанми, эпиграф билан бошланадиган китобни ўқиганимда одатда мен ўзим ҳам уни қолдириб, мутолаани асосий матндан бошлайман. Агарда эпиграфларни бир жойда келтирадиган бўлсак, ўқувчи бирйўла ҳаммасини қолдириб кетади, аксинча, бобларга ёйиб берсак, бирига бўлмаса, бирига кўзи тушиб, охири ўқишга мажбур бўлади...

Александра Львовна унинг кўлидан корректурани олди-да, кулганича деди:

– Сенинг батартиб иш тутишингни кўрган одам эпиг-
рафларни ташлаб ўқишинга сира ҳам ишонмайди...

У шундай деб чиқиб кетди, айвондан яна қоғозларнинг
шитирлаши кулоққа чалина бошлади, лекин «Зингер»
машинаси ҳали ҳам тикишни хоҳламаётган эди – гоҳ
ғалтакдаги иплар чувалашиб қолар, гоҳ игналар қийшайиб
кетар, гоҳ янги ипак матога кўз ёшлар тинимсиз томчилар
ва яна ўкириб йиғлаш бошланар, яна-тагин бу гуссали
нола ичидан уни кимдир аяб чақиргандек бўлаверар, у
яна-тагин зинадан пастга отилиб, айвонга йўл олар эди.

– Левочка, сен мени чақирдингми?

Яна-тагин куруққина, шафқатсиз ва қисқа жавоб эши-
тиларди:

– Йўқ.

– Ғалати. Иккинчи бор мени чақирганингни аниқ
эшитяпман.

Унинг асаблари ҳаддан зиёд таранглашган эдики,
кўрган одам ачиниб кетарди, бироқ Толстой ўша куни
васиятномага қўл қўйган эди, бинобарин, уни аяй олмас
эди.

– Сенга шундай туюлгандир, Сонечка. Мана, гувоҳлар
ўтирибди, улар сени чақирмаганимни тасдиқлашади.

– Хўп, майли, маъзур тутинглар.

Шундай дедию кетди, кетиши билан яна оғир суку-
нат чўкди. Қоғозлар бироз шитирлайди, яна жимлик
хукмрон бўлиб қолади. Ёш Булгаков қариянинг кайфия-
тини кўтариш учун яна уриниб кўрди:

– Лев Николаевич! Жуда ғалати бир хат бор экан.
Мактуб эгаси худди Ясная Полянадаги мактаб усулида
фаолият юритадиган билим маскани очишга ёрдам бе-
ришни сўраган.

Лев Николаевич иштибоҳ билан сўради:

– Хатни аёл киши ёзганми?

– Фамилиясидан билиб бўлмади, лекин хуснихати
менга аёл кишиникига ўхшаб туюляпти.

– Унда, афсуски, ёрдам беришнинг имкони йўқ, деб жавоб бераверинг. Жавоб қисқа ва ортиқча такаллуфсиз бўлгани маъқул. – Бироз жимликдан сўнг нолишга ўтди: – Бу педагог хонимчалардан безорим чиққан.

Маковицкий табассум билан сўради:

– Кеча сизни кутиб қолган ёшгина пари ҳам педагогмиди?

– Қўйинг, менга уни эслата кўрманг!

Маковицкий Лев Николаевичнинг дарғазаб бўлганидан сиздики, у ўз таассуротлари ҳақида кимгадир ёрилмоқчи, шунинг учун сўради:

– Лев Николаевич, илтимос, нима бўлганини гапириб берсангиз. Лев Николаевич ўйланиб қолди, сўнг кулимсиради:

– Жуда кулгили воқеа бўлган эди. У ёшгина, шўх-шаддодгина, яхши кийинган ҳолда олдимга кириб келди. Бўйнида занжир, қўлида ҳам худди шундай занжир. Афтидан, қиммат турса керак. Мен янги дастур бўйича мутлақо янги мактаб очмоқчиман, дейди. Унинг орзусини амалга ошириш учун фақат иккита нарсa камлик қилаётган эмиш. Булар – таълим бериш бўйича маълумот ва пул экан. Шу билан чакаги тина қолса қани денг. Унинг айтишича, хусусий курсларда ўқиб, таҳсил олишдан умидвор эмиш, пулни эса мен берармишман. Мен ундан, сизнинг мактабингизда қанақа янги дастур амал қилади, деб сўрадим. У бўлса халтачасини ковлаб, аллақандай дафтарни топди, унинг орасидан қанақадир қоғозлар сочилиб кетди. Уларни бир-бир қўлга олиб, менга ўқиб бера бошлади: шариат, математика, жўғрофия, тарих. Мен ундан буларнинг нимаси янги, деб сўрадим. У эса безраиганича, кўрмаяпсизми, буларнинг ҳаммаси янги фанлар, деди. Мен унга жавобан, афсуски, ҳеч қандай ёрдам беролмайман, дедим.

Биласизми, у жодугар заррача хижолат ҳам тортгани йўқ, қайтанга яна кўзини лўқ қилиб, дабдуруст-

дан, бир тола тукингиздан беринг, деса бўладими. Мен бакрайганимча, қанақа тук, деб сўрадим. Мана шунақа тук-да, дейди яшшамагур. Мен, сизга соқолники керакми ёки чаккада ўсгани ҳам бўлаверадими, дедим ҳайратим ошиб. Э, менга фарқи йўқ, ишқилиб тук бўлса бўлди, дейди. Меники ҳам тутди, ойимқиз, йўлингиздан қолманг, сизга бир тукимни ҳам раво кўрмайман, дедим жаҳлим чиқиб. У жуда ҳам ҳайрон қолди, нега, нима учун, деб сўради. Чунки хоҳламайман, вассалом, дедим мен.

Маковицкий кулгидан ўзини зўрга тўхтатиб, сўради:

– Шундай қилиб, кўлини бурнига тикиб кетавердим?

– Кўлини бурнига тикиб кетаверди.

Булгаков ёзувчининг ҳикоясини берилиб тинглаш билан бирга ҳамон хатларни саралашда давом этарди, суҳбат мавзуси бошқа ёққа бурилиб кетишига йўл қўймаслик учун дафтар varaғини қўлга олиб, деди:

– Лев Николаевич, мана бу хат ҳам деярли боягининг худди ўзи. Аёл киши ўзининг ишқий можароларидан пушаймон бўлмоқда. Эри бўлатуриб бошқасини севиб қолгани, у билан ношарий алоқалар қилаётганини ёзибди ва энди қандай йўл тутиши лозимлигини сўрабди...

Толстой жуда очилиб кетди.

– Қани, менга беринг-чи... Бу қизиқ экан, уни мен ўзим ўқиб чиқишим керак...

Кўзойнагини тақиб, диққат билан узок ўқиди, кейин варақни авайлабгина, меҳр билан текислаб, худди хат йўллаган жувон ёнида тургандек, гап бошлади:

– Жонгинам, бу – иккинчисидан кейин учинчисига кўнгил қўймайсан, деб ким кафолат бера олади? Афтидан, Ларошфуко бўлса керак, ўйнаши йўқ аёлни топса бўлади, аммо фақат битта ўйнаши борини топиш амримахол, деб ёзган эди...

Софья Андреевна яна, учинчи бор айвонга кириб келди. У оқарган-бўзарган, эзилган ва паришонхотир ҳолда остонада туриб қолди. Базўр нафас олиб, деди:

– Умид қиламанки, бу сафар қулоқларим алдамаган бўлса керак...

Лев Николаевич лом-мим демади, кампир эса унинг оёқлари остига йиқилди. Секин, ўпкаси тўлиб, кишлоқчасига ҳўнграб йиглаб юборди, алам билан ютоқиб, сўради:

– Левочка, сен нега менга жаҳл қиласан? Бизнинг бу жанжалимиз қачонгача давом этади, ахир, бир умр шундай яшолмаймиз-ку?..

Дастлаб Булгаков чиқиб кетди. Маковицкий аввал газетадаги мақолани охиригача ўқиди ва кейин у ҳам ташқарига йўл олди. Эри билан қолган Софья Андреевна узоқ ва эзилиб йиглади, Лев Николаевич эса хотини кириб келган дақиқада қандай ўтирган бўлса ҳали ҳам ана шу тахлитда кимираётмасдан ўтирар эди. Софья Андреевна йиглаб бўлгач, охиста сўради:

– Левочка, бугунги кун мен учун жуда оғир бўлди, илгарилари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Менга негадир оиламизда мен сезиб улгурмаган, лекин ҳали замон менгача ҳам етиб келадиган аллақандай ҳалокат юз бергандек туюлаверади. Мен бу синовни дафъ этишини сўраб худога ялиниб-ёлвораман ва сендан ҳам менга ёрдам беришингни ўтиниб сўрайман.

– Мен сенга қандай ёрдам беришим мумкин?

– Мени хотиржам қил. Ёки, буни хоҳламасанг, мен билан мана бундай ёнма-ён ўтир, шунда мен ўзимни ўзим тинчлантиришга ҳаракат қилиб кўраман.

– Бўпти. Мана шундай ўтирамиз.

Улар бирга ўтиришибди-ю, лекин иккаласи ҳам жимжит. Лев Николаевич эса бу аснода хаёли суради: «Мени бир нарсга ҳамиша ҳайратга солиб келган, бу – ундаги сезгирлик. Бу, ҳар қалай, буюк шайтоний сезги. Ўн йилдирки, менинг васиятномам ҳақидаги машмаша давом этади, ўн йилдирки, у ич-этини еб, ўзини ҳар томонга уради, аслида унинг дийдиёларига ҳам ишониб бўлмайди. Мана,

ўша васиятномага бугун қўл қўйилди. Орадан хали бир кун ҳам ўтгани, янгилик унга етиб боргани йўғ-у, бироқ у ҳамма нарсадан хабардор».

– Левочка, мен билан бундай одамга ўхшаб гаплашсанг-чи. Менинг ёнимда ўтириб бошқа нарсалар ҳақида ўй сурганингни ёқтирмаслигимни биласан-ку.

– Сен билан биз нимани ҳам гаплашардик.

– Ҳеч қурса, сен билан менинг сўнгги эрмагимиз – Ванечка ҳақида гаплашайлик.

– Бўпти, майли, Ванечка ҳақида гаплашамиз.

– Биласанми, уни бизга худойим қариган кезимизда, ўзимиз ҳам қуйилиб, ақл-хушимиз кириб, бир-биримизга меҳрибон бўлиб қолганимизда бергани учун ниҳоятда кўхлик ва яхши бўлиб туғилган.

Лев Николаевич маъқуллаган бўлди:

– Эҳтимол шундайдир.

Софья Андреевна гул-гул очилиб кетди, чунки дунёда ҳеч кимни ўзининг кенжа ўғлидан ортиқ кўрмас эди.

– Левочка, мен яна халқ эртақларидаги ҳалиги Ванюша-тентаккина миттивойлар нега энг кучли ва ақлли бўлади, деб ўйлаб қолдим. Ота-онасининг тажрибаси, акаларининг омадсиз ишлари уларнинг миясига қуйилиб қоларкан-да.

– Жуда яхши ва қизиқ фикр.

– Яна нималарни ўйлайман дегин, агар у ўша дарддан сўнг соғайиб кетганида борми, ким билади дейсан, бизнинг ҳаётимиз бутунлай бошқача бўлармиди, балки ўзимиз ҳам бошқачароқ – бир-биримизга анча меҳрибон, бир-биримизни анча аяйдиган бўлармидик.

– Бўлиши мумкин.

– Баъзан-баъзан негадир унда ҳам ёзувчилик қобиляти бўлгандек, бордию худо умр берганида, у ҳам дунёга таниладиган адибга айланадигандек туюлаверади. Эҳтимол, унинг биринчи китоби ҳам «Болалик» деб аталар, унда Ясная Поляна ҳақида, ўғлимнинг болали-

ги тўғрисида, бизларнинг қартайган пайтдаги ҳаётимиз хусусида ёзилган бўларди. Балки шунинг учун ҳам, ҳаётимизнинг сўнгги йилларида, бизга ҳеч ким ёшлик нигоҳи билан назар солмайди, бизни навқирон қалб билан эслаб ҳам қолаётгани йўқ, деб аламдан ич-этимизни тирнаб ётгандирмиз.

Лев Николаевич туйқус ўрнидан турди ва анчагача боғдаги хазонларнинг тўкилишига термилиб қолди. Сапсарик ва чиройли бу барглар, қилт этган шабада бўлмасада, қодир табиатнинг биз билмайдиган қандайдир олий қонуниятларига кўра, шохларидан узилиб, ҳавода сўнгги бор чарх уриб, ерга интилар эди.

— Левочка, нега индамайсан?

— Нимадандир кўнглим ғаш тортгандек бўлди, яна де, шу фурсатда Фетнинг куз ҳақидаги шеъри эсимга тушиб турибди:

*Шомданоқ ҳамма ётар,
Ҳовли зулмат қўйнида.
Қуруқ барг жим узилар,
Тунда бўрон қутуриб,
Ўзин ойнага урар...*

Бу пайтда Петербургнинг кузги бўм-бўш кўчалари бўйлаб сарой аҳли ва аркони давлат овга отланган эди. Сафнинг илғори бўлиб жаноби олийларининг хос қўшини, унинг кетидан эса отлик гвардиячилар кетиб борарди. Ҳарбий ашулалар янграб, тошкўчада гижинглаган бедов отларнинг туёқлари акс садо берар, милтик стволлари қоронғида қўрқинчли тусда қорайиб кўринар, белга тақилган ўқдонлар эса ялтираб, кўзни олгудек ярақлар эди. Кузнинг илк изғиринларидан сал бўлмаса қалтираб қоладигандек бўлиб турган пойтахт қайтадан кучга тўлди, катта ва муҳим воқеа арафасида унга янгитдан жон кирди. Одамлар кўчаларга чиқиб, таъзим бажо этар, овга отланганлар ортидан ҳам ҳавас, ҳам ҳасад билан қараб

колар эди. Чунки бу томошага чиққанларнинг ҳаммаси ҳам инсон ва уларнинг ҳар бирида азалий овчилик ҳисси жўш уриб туради, барчаси ҳам ўз ҳаётидан мамнун бўлиб яшаш учун йиртқичнинг изидан бориб, унинг адабини берсам, дейди.

Силласи қуриган, ҳолдан тойган қари бўри эса бу дамда ўрмондаги булокқа энгашиб, муздек совуқ сувни чалпиллатиб симирар эди. Аслида ичгиси йўқ эди, лекин ҳар куни айна мана шу фурсатда чанқоғи ортарди, гарчи ҳозир очикқан ва ҳориган бўлса-да, ўзини мажбурлаб йўлни буёққа бурди – булок бошига келди. Аллақачон итларнинг хурганию овчиларнинг бақир-чақирлари эшитилиб қолган эди, бироқ у ўзини, азалий одатларини ўзгартиролмас эди. Ўзини тўлиқ қўлга олиши лозим эди, шунинг учун яхдек сув томчиларини тили билан бир маромда чалпиллатиб ичарди.

Сувни ичиб бўлиши билан қуршовга олиш, эҳтимол, унинг ҳаётидаги энг сўнгги ов бошланажagini у яхши биларди. Лекин барибир яшагиси келар, жон-жон деб яшагиси келарди. Бўрилар галасини бошқариш, ўлжани пойлаб, дамани чиқармасдан, оёқлари остига олиш, ёш-ёш бўрихонимларнинг васлига етиш учун ракибларнинг додини бериш, зурриётини кўпайтириш каби ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш, хуллас, чинакамига бўри бўлиб яшаш даври битганга ўхшайди, бундай ҳаёт энди қаёқда. Унинг чекига чиққани мана шу муздек сув, мана бу яланг ўрмон, аёзда муз қотган мана бу қора совуқ ер экан, холос.

Толстойлар Петербургдан таклиф этган меҳмон – таниқли профессор-психиатр Россолима айна пешинда кириб келди. Софья Андреевна у билан тушликка қадар кузги боғда сайр этиб юрди, кейин уни меҳмонларга таништирди. Аммо Лев Николаевич ҳадеганда келавермагани учун, овқатга ўтирмасдан, уни кутиб туришди. У бўлса, атайлаб қилгандек, ишга берилиб кетди ва анча

ҳаяллаб, қовоғини осилтирган ҳамда ҳориган бир алфозда кириб келди. Кўрганимиз – кўришганимиз, дегандек, бош ирғаб бирийўла ҳаммага салом берган бўлди-да, одатдаги жойига бориб ўтирди. Софья Андреевна шодон ва бироз тантиқланиб деди:

– Левочка, танишгин, бу киши меҳмонимиз Григорий Иванович бўладилар, машҳур табиб-профессор, шунча узоқдан, Петербургдан бизни деб келгани учун жуда миннатдормиз.

Лев Николаевич ўрнидан туриб, унга алоҳида таъзим бажо этди.

– Йўл юриб чарчамадингизми?

– Ҳечам чарчаганим йўқ, аксинча, мен йўл юрсам, қайтанга дам оламан. Бироз жимликдан сўнг Лев Николаевич сўради:

– Сиз табобатнинг қайси соҳаси бўйича ишлайсиз? Профессор анча довдираб қолди:

– Маъзур тутасиз, менинг соҳам рухий-асаб касалликлари деган бироз мавҳумроқ ном билан аталади...

– Бу, менинг билишимча, одамнинг акли қачонгача жойида бўлиб туришию қачондан бошлаб у эс-хушини йўқота бошлашини аниқлаб берадиган касб-да, тўғрими?

Профессор жилмайиб қўйди.

– Бу масалада сиз билан тортишишдан ожизман.

Бундай самимий суҳбат Софья Андреевнани бирмунча безовта этиб қўйди, шунинг учун хизматкор ҳаммага егулик улашганидан кейин мастонлик қилиб, гапни бошқа томонга буриб кетди:

– Сизларни билмадим-у, лекин мен шаҳарда катта бўлганман. Қарийб бутун умрим Ясная Полянада ўтаётган бўлса-да, ҳануз шаҳарни кўмсайман. Шаҳар ҳаётида, ҳар қалай, тартиб кўпроқ. Бемаза қовуннинг уруғи сероб, деганларидек, бу бийдек ялангликда гадою тиланчилар, ўғрию каззоблар, дарвешу дарбадарлар, хуллас, ҳар хил қаланғи-қасанғилар шунчалик урчиб кетган-

ки, уларга қарашга ҳам юрагинг бетламайди. Бугун эрта-
лаб ташқарига чикдиму дарахт остида ётган бадбашара
бир ялангоёқ шумтакани кўрдим.

Лев Николаевич овқатдан бош кўтармасдан сўради:

– Унинг турки сен билан менинг юзимдан ҳам баттар
хунук эканми? Ҳамма кулиб юборди. Софья Андреевна
ҳам кулди.

– Бизларникидан ҳам баттар экан.

Сукунат. Ҳамма таом ейиш билан машғул. Фақат
пичок, санчки ва қошиқлар жаранглайди. Толстой хаёл-
га берилади: «Бугун яна куймоқ пиширишибди. Болалар
куймоқ – шунчаки бир овқат, деб ўйлайди, аини пайтда
қанчадан-қанча одам шунга ҳам етолмай чирқираб юриб-
ди».

Татьяна Львовна профессордан сўради:

– Айтинг-чи, пойтахтда қандай янгиликлар бор?

Профессор куймоқни охиригача еб тугатди-да, лаб-
лунжини сочиқча билан артди.

– Айтарлик бир янгилик йўқ. Ким билади дейсиз,
бўлса ҳам мен эшитмасдан қолгандирман. Бор-йўқ янги-
лик – Португалия инқилоби. Лекин, ўйлашимча, сизлар
бундан хабардор бўлсангиз керак?

Лев Николаевич маъкуллагандек бош ирғади.

– Менга бу ҳақда кеча айтишди, жуда хурсанд бўлдим.

Софья Андреевна елкасини тириштириб, таажжуб-
лангандек бўлди.

– Ҳайронман, бунинг нимаси хурсандчилик экан?

– Қанақасига хурсандчилик бўлмасин, ҳаётда ҳар қалай
олға кетиш бор. Замонавий давлатларда инқилоб бўлиши
муқаррар, бу қирол ва императорлар ҳали қамоқхоналарга
ташланади, деган гапларим эсларингдами?

– Ҳамма ҳам шундай деб ўйламайди. Мана, масалан,
Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» асарида...

Достоевскийнинг номини эшитиб, Толстой жонланиб
кетди:

– Достоевский унчалик ҳақ эмас. Унинг инкилобчиларга ташланиши дурустмас. У инкилобчиларнинг ичига кирмасдан, кайфиятини билмасдан туриб, ташқи белгиларига қараб баҳо беради.

Толстойнинг кенжа ўғилларидан бири Андрей Львович шу аснода гапга қўшилишни маъкул топди:

– Кайфият – тасодифийдир, ташқи кўриниш эса доимий сифатга эга. Мен ҳатто характер кайфиятдан ҳам кўра ташқи кўринишда кўпроқ намоён бўлади, деб ҳисоблайман.

Лев Николаевич гапни қисқа қилиб қўяқолди:

– Сизнинг мисолингизда бунга шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Масала чигаллашди, Софья Андреевна яна калавнинг чувалган учини топишга зўр бериб уринди:

– Левочка, сен бугун жуда серзарда бўлиб қолибсан. Далани айлансанг, тамом, доим шунақа зарданг қайнаб келасан. Буёқда эса Дэлир сайсхонани бузгудек бўлиб ўзини ҳар тарафга уриб ётибди.

Яна сукунат. Ҳамма таом ейиш билан банд. Лев Николаевич яна ўзини хаёлдан тўхтатолмайди: «Ўтган ҳафтада ҳам қанча қуймоқни паққос туширган эдик. Уйдаги хизматкорлардан беш-олтитаси оёқдан толиб пиширган, ўн бештача одам эса уни кўрдим демасдан мечкайига жойлади, мен бўлсам, уларнинг орқа-ўнгига қарамасдан тушираётганини томоша қилиб ўтирдим ва уларнинг ёғ томиб, ялтираб турган юзларига қарашдан қаттиқ уялдим».

Тушлик тугаб, меҳмонлар катта бўлмага ўтиб, дам олишга ўтириши ҳамано бир уюм хат кўтарган Булгаков кириб қолди.

– Лев Николаевич, икки кундан буён хат-хабарга қарамай қўйдингиз.

– Ишим кўп, азизим, асар ёзиш билан овораман. Нима, буларнинг ичида шошилиш, қизиқарли бир гап борми?

– Нима десам экан...

Булгаков мўъжазгина стол ортига ўтиб ўтирди ва янги хат-хабарларни саралай бошлади.

– Мана бу петербурглик талабадан келган телеграмма – бироз пул юборишни сўраган, бити ҳам қолмаганмиш.

Лев Николаевич телеграммани олди. Ўқиб, жилмайиб қўйди.

– Буни янгилик деса бўлади. Илгари бунақа илтимосларни хат орқали айтишарди – энди биринчи бор телеграф орқали пул сўрашмоқда. Яна нима экан?

– Русларнинг, чет элликларнинг жон ҳақида, дин тўғрисида, худо ҳақидаги хатлари ҳам талайгина.

– Буларни эртага кўрамиз. Анави жилдларда нима бор?

– Улар – шеърлар, бу ҳафтада жуда кўп шеър келди. Шеърлар ҳақида эшитиши билан Толстой чўчиб тушди.

– Валентин Фёдорович, азизим, яхши бир қоғозга «Лев Николаевич шеърларингизни ўқиб чиқди ва уларни маъқул топмади. Сирасини айтганда, у сизга бу иш билан шуғулланмасликни маслаҳат беради», деб ёзинг-да, анави шапирограф билан икки юз-уч юзта кўпайтириб қўйинг. Шеър юборилган хат келиши билан ўқиб ҳам ўтирмасдан, эгасига ана шу қоғозчадан жўнатиб юбораверинг.

Меҳмонлар кулишди, Валентин Фёдорович эса каловланди.

– Лев Николаевич, ноқулай бўладими, дейман-да. Ким билади дейсиз, кутилмаганда уларнинг орасидан яхши шеър чиқиб қолса-чи?

– Яхши шеър қаёқдан ҳам келарди! Ҳозирги адабиётда жинниликдан бошқа нарсани кўрмайсиз.

– Бирдан яхши шеър келиб қолармикан, дейман-да! Хатжилдни очганимиздан офатижон шеърлар пайдо бўлса.

Лев Николаевич жимиб қолди, кейин, ниманидир уқтиргандек, бепарвогина сўз қотди:

– Офатижон шеърлар бўлиши мумкин эмас, чунки шеър деган матоҳни кўргани кўзим йўк. Менга Пушкиннинг икки-учта шеъри ёқади, холос. Бунинг асосий сабаби шундаки, Пушкин нафақат шеърни, балки насрий асарларни ҳам қотириб ёзган.

Андрей Львович бу сўнгсиз майда гаплардан норози бўлиб тўнғиллади:

– Ота, жаноб профессор иложи борича тезроқ Петербургда қайтиб кетсам, деган ниятда экан.

Профессор хижолат тортиб қўшимча қилди:

– Афсуски, университетдаги машғулотларим...

Толстой бошини кўтарди. Нуроний, туссиз кўзлари бола-чақасининг юзларига аланг-жаланг боқар, айти пайтда бутун вужуди ўтинчада эди: «Художон, марҳаматингни дариг тутма, мен ўзимни қўлга олиб олай, менга фаришталарингникидек сабр-бардош ато эт...»

Худо унинг ўтинчини эшитди. Лев Николаевич, меҳрибон ва беозор қария, батамом хотиржам тортиб, муроса оҳангида астагина сўради:

– Хўш, жаноб профессор мендан нима истайдилар?

Фақат Софья Андреевна бор гапни дангал айта оларди.

– Левочка, Григорий Иванович мени текшириб кўрди, кўп дорилар ёзиб берди, у сени ҳам кўриб, зарур маслаҳатлар берса, дегандик.

Лев Николаевич анчагача ўтириб ўйлади, хаёл сураар экан, кўчадан кўнғироқнинг майин оҳанги эшитилди. Ёмғир ёға бошлади, дарахт остида ўтирган гадолар безовта бўлиб қолди ва улар графни чақира бошлади. Толстой дераза ёнига келди-да, ҳовлига қаради. Оҳиста деди:

– Боя айтганимдек, мен асар ёзиш билан овораман, колаверса, стол устида ўтириб суҳбатлашганимизнинг ўзи жаноб профессор иш юритаётган соҳа учун озми-кўпми асос хизматини ўтаса керак, деб ўйлаган эдим...

Россолимо яна доводирав қолди.

– Албатта, албатта, менинг касб-коримга келсак, менга ҳаммаси кундек равшан. Агарда сизга малол келмаса, менинг бир шахсий илтимосим бор эди...

– Худо ҳаққи, мен сизнинг хизматингизга тайёрман...
Профессор қатъиятсизроқ оҳангда деди:

– Сизни шахматни яхши ўйнайди, деб эшитган эдим.
Бўш пайтларимда мен ўзим ҳам...

Толстой табассум қилди.

– Шахматни яхши ўйнашим бу – мен учун кутилмаган ва ёқимли янгилик. Мен ўн ўйиндан тўққизтасида ютқазаман, модомики бугунги тунни бизнинг уйда шу билан овуниб ўтказмоқчи экансиз...

– Сизга мингдан-минг раҳмат.

Толстой эшикка қараб йўл олган ҳам эдики, кўчадан кўнғироқ жаранги эшитилди, у тўппа-тўғри остонанинг ўзида тўхтаб, профессорга юзланди ва нолишга тушди:

– Ер юзида яшаш қийин бўлиб қолди.

Бу гап Софья Андреевнанинг нафсониятига тегди.

– Сенга нега яшаш қийин бўлар экан, ҳамма сени кафтида кўтаргудек бўлса.

– Нега менга қийин бўлмасин? Бўкиб еб-ичиб ётганим учунми?

– Йўқ, мен сени ҳамма яхши кўришини айтяпман.

– Яхши кўргани курсин! Ана, ўзинг бориб қарайқол – ҳовли тўла гадою тиланчи, ҳар куни беш-олти киши тўпланади, адоғи кўринмайди. Мана, от миниб айланишдан ҳам воз кечишга тўғри келди.

Софья Андреевна тутақиб кетди.

– Бу ялангоёқ дайдилар билан сенинг нима ишинг бор! Бутун Россия сенинг номингни такрорлашдан тўхтамас, дунёдаги газеталарнинг ҳаммаси сен ҳақингда ёзса, халта-халта хат ва телеграммалар келиб турса! Ана, бугун тонгда ҳам «Таймс»дан иккита телеграмма келтиришди – сенинг соғлигинг қандай эканини, сен ўзингни қандай ҳис этаётганингни дарҳол ёзиб

юборишни сўрашяпти. Нима деб жавоб ёзишни ҳам билмайман.

Толстой оппоқ соқолини силади.

– Тўғрисини ёзиш керак. Вафот қилди, дафн этилди, унинг маъракасида Россиянинг тенг ярим халқи шунчалик бўкиб ичдики, кайфнинг зўридан уларнинг кўз олдидан бутун дунё арғимчокдек тебраниб турди, деб ёз.

Андрей Львович совуқ оҳангда деди:

– Дунё Россиянинг кўз ўнгида мутлақо бошқа сабабларга кўра тебранади. Толстой куруққина қилиб деди:

– Ўргатиб турганингиз учун раҳмат, шусиз ҳам мен шу пайтгача узоқ яшаб келяпман.

Шундай дедию чиқиб кетди.

Кечаси Софья Андреевнанинг касали хуруж қилиб, оғир талвасага тушди. Деярли барча хона ва йўлакларда чироқлар ёниқ турар, кимдир дори, кимдир компресс, кимдир грелка кўтарганча чопиб юарди. Табиб Маковицкий ва профессор Россолимо фақат тунги соат иккига бориб уни бироз тинчлантиришди. Шундан сўнггина чироқлар бирин-кетин ўча бошлади ва уй сукунат бағрида қолди.

Софья Андреевна тинч ухломмади, алоқ-чалок тушлар кўриб, қийналиб чиқди. Гоҳ йўлнинг ярмига етиб олганида воқеалар бирдан узилиб қолади, гоҳ йўл адоғига бориб туш бирдан тамом бўлади ва яна ҳаммаси бошидан бошланади. Хуллас, боши-кети йўқ, узук-юлуқ гаплар.

Тушида Петербургдаги Исоқ ибодатхонасини, Санкт-Петербург ва Ладога митрополитини ҳамда қачонлардир православ идорасининг граф Лев Толстой ҳақидаги хутбага имзо чеккан яна олти нафар митрополитни ҳам кўрди. Барча митрополитлар қуршовида турган Антоний минбардан туриб хутбани ўқир эди:

– Дунёга машхур ёзувчи, ўзининг насл-насабига кўра рус бўлган, православ расм-русумларига биноан чўқинтирилган ва тарбия топган граф Толстой ўз ақлига

беҳуда ишониб, худога ва унинг пайғамбари Исога қарши тақаббурларча бош кўтарди, ҳамманинг кўз ўнгида ўзини бағрида ардоқлаб катта қилган кадрдон православ черковидан очикдан-очик юз ўгирди ва адабий фаолияти, худо берган истеъдодини халқ орасида черковга хилоф бўлган таълимотларни ёйишга, шу пайтга қадар мустаҳкам турган, муқаддас Русга таянчу суянч бўлган ота-боболаримиздан мерос ишонч-этиқодни, православ ишонч-этиқодини одамларнинг қалби ва онгидан ўчиришга қаратди.

Ибодатхона шу қадар одамга тўлиб кетган эдики, на нафас олиб, на бир ёққа силжиб бўларди. Софья Андреевна ҳам, Лев Николаевич ҳам, уларнинг оила аъзолари ҳам – ҳамма-ҳамма митрополитнинг сўзларига кулоқ тутиб ўтирарди. Лев Николаевич дарғазаб бўлиб унга жавобан бирор нарса дейишга ошиқар эди. Софья Андреевна эса жон-жаҳди билан уни ушлаб турарди. Лекин у барибир минбарнинг олдига ёриб ўтди ва баланд гумбазлар остида унинг овози янграй бошлади:

– Мен чиндан ҳам черковдан юз ўгирдим. Аммо мен ундан юз ўгиришдан олдин, бир қанча аломатларга кўра, унинг ҳақлигига шубҳа қилиб, ўзимнинг бирмунча ҳаётимни черков таълимотини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этишга бағишладим. Мен черков ҳақидаги бор нарсаларнинг ҳаммасини қайтадан ўқиб чиқдим, унинг шарияти ақидаларини ўргандим ва танқидий таҳлил қилиб чиқдим. Бир йилдан зиёд вақт мобайнида черковнинг барча қонун-қоидаларига қатъий риоя қилдим, рўза амалларини бажардим, барча черков ибодатларида иштирок этдим. Охир-оқибатда шунга ишонч ҳосил қилдимки, черков деганлари ҳийла ва макрдан, риё ва ёлғондан бошқа нарса эмас экан...

Антоний бир ишора қилган эди, орқада турган жўравоз жамоа – хор ибодат нағмаларини бошлаб, Толстойнинг гапини бўлиб қўйди. Жимлик чўкиши билан эса ташаббусни митрополит ўз кўлига олди:

– Шуларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, черков уни ўз қавмидан деб билмайди ва токи у тавба қилиб, бу йўлдан қайтмас экан, уни ўз қавмига қўшмайди ва у билан алоқа ўрнатмайди.

– Улуғ ҳазрат!!!

Софья Андреевна оломон орасидан зўрға ёриб ўтиб, минбарга чиқди.

– Улуғ ҳазрат, бир нарсани билолмасдан бошим қотди. Черковдан юз ўгирган гуноҳкорлар йўлдан озганлар эмас, йўқ, балки кибрга берилиб, ўзини черков раҳнамоси деб ҳисоблаган ва инсонларни чин дилдан яхши кўриб, севиб, ардоқлаб тинч ҳаёт кечираётганларни маънавий жиҳатдан мажруҳ этаётган зотлар гуноҳкордир. Бу биллур қалпоқлар – митралар¹ остида нималар яшириниб ётганини мен жуда яхши биламан.

Жўровоз жамоа, унинг сўзларига эрк бермаслик учун яна хониш қила бошлади, бироқ шу фурсатда митрополит бир имо қилиши билан жамоа қуйлашдан тинди.

– Сиз айтгандек, ўзларича черковга раҳнамолик қилиб, биллур қалпоқлар кийиб юрган черков руҳонийларига келсак, бу бизнинг хизматимизда арзимаган нарса ҳисобланади. Биз жулдур либос кийган тақдиримизда ҳам руҳоний бўлиб келганмиз ва гарчи яна биллур қалпоқ кийиш насиб этган бўлса-да, барибир ҳар доим руҳоний бўлиб қолаверамиз.

Лекин Софья Андреевна ҳали ҳамма гапини айтиб улгурмаган эди:

– Қолаверса, улуғ ҳазрат, яна бир бемаънилик – руҳонийлар идорасининг Лев Николаевич дунёдан кўз юмгудек бўлса, унга атаб диний маросимлар адо этилмасин, деган махфий кўрсатмаси ҳақида эслатмасдан ўтолмайман.

¹ *Митра* – черков руҳонийларининг ибодат пайтида киядиган бош кийими – таржимон.

– Диний идоранинг руҳонийларга шундай кўрсатма берганига ҳечам ажабланмаса бўлади ва бунинг кўрқинчли жойи йўқ...

Графиня ғазабининг чегараси йўқ эди:

– Наҳотки сиз черковда, эримнинг жасади устида диний расм-русумни адо этиш учун бирор-бир руҳонийни тополмайди, деб ўйласангиз, ҳақиқий раҳмдил худо олдиди одамлардан ҳайиқмайдиган, инсоф-диёнатли ёки мен айнан мана шу иш учун каттагина пулга сотиб олсам бўладиган муттаҳам руҳоний йўқ, деб ўйлайсизми?

Жўровоз жамоа хониши унинг товушини яна босиб кетди, аёл қачон митрополит ишора қилиб уни тўхтатаркан, дея кутиб турди. Бироқ у аёлни аллақачон эсидан чиқариб юборган, энди ибодат амалларини бошқариш билан овора эди. Аёл бақирар, кимгадир қўллари билан ёпишар, бу пайтда Исоқ ибодатхонаси ҳовлисида гулхан ёниб турарди. Бир вақт Лев Николаевични ана шу гулханга қараб олиб кетишди.

Эндигина тинчланиб қолган уйни важоҳатли ҳайқирик ларзага солди, табиблар, компресс ва грелка кўтарган хизматкорлар яна югуриб қолишди, иккинчи қават деразаларидан тонг отгунча нур таралиб турди.

Россия шимолидаги бепоён ўрмонлар устидан қарғалар учиб ўтади. Қушлар бир чизикда тизилиб, баланд-баланд парвоз этади, уларнинг бир маромдаги зерикарли қағиллаши одамнинг кўнглини безовта қилиб кўяди, шунинг учун ҳамма қачон улар учиб ўтар экан, қачон осмон мусаффо бўлар экан, деб интиқ бўлади, улар эса тепада чарх ургани-урган.

Қайин, қарағай ва игнабаргли дарахтлардан иборат ўрмон биринчи қорга интиқ бўлиб, тинч, сокин нафас олар, лекин бу бизга – четдан қараётган одамларга шундай туюларди. Ҳавода парвоз этаётган қарғалар эса отлик овчилар, гулханлар, қурол-яроғлар, боши-адоғи

кўринмайдиган аскарлар сафини кўрган бўлса керакки, само бағрида тинимсиз қағиллар эди...

Бўри чала ғажилган катта суякка рўбарў келди ва унинг ёнига ўзини ташлади. Бошқа пайт бўлганда-ку, шу суякни деб жанжал чиқарган, тун бўйи уни ғажиб, тишларини синдириб хуморидан чиққан бўлар ва бу унинг ҳаётидаги энг жозибали тун бўлиб қолар эди. Ҳозир суякка ҳам тоби йўқ. Бироқ уни четлаб ўтишгада тоқати етмас, ажал бошида қилич яланғочлаб турганини сезгани боис суякнинг олдида мук тушди. Бўри уни аниқ кўрадиган, ҳидини сезадиган даражада яқин чўзилиб олган эди, чунки у фақат ейдиган озуқасидан куч олиб қолмасдан, балки чангалига илиниб турган, жиғилдонига жойланиши мумкин бўлган егуликка қараб ҳам қувватга тўлар эди. У ёқимли ҳиддан, шундоққина олдида ётган суякнинг оппоқ тусидан куч-қувват олишни ўйлаб, кўзларини юмганича кутиб ётар эди. Унга ўзининг узундан-узоқ, оғир, машаққатли ва бениҳоя жозибали ҳаётига муносиб равишда якун ясаш учун куч-қувват, ҳеч курса озгина мадор зарур эди.

Соат олтиларда, чойхўрлик тугаши биланок Лев Николаевич иккинчи қаватдаги катта бўлмада профессор Россолимо билан шахмат ўйинини бошлаб юборди. Улар атайлаб шахмат учун мўлжалланган мўъжазгина стол устида ўтиришар, Лев Николаевич безовталанаётгани учун қўнишиб олган эди. Ўйин қовушмас, аксига олгандек, оила аъзоларининг барчаси ва меҳмонлар, бошқа эрмак куриб қолгандек, ўйинга кўз тикиб турарди. Улар стол атрофига тизилиб, кўзлари тўрт бўлиб, ҳар бир юришни зимдан кузатиб туришарди.

Толстой одатда биз инсоннинг кадр-киммати деб атайдиган нарсага ўта эътибор берадиган, иззати, кадрини юксак тутадиган зот эди. У ҳаяжон ва изтиробдан қипқизил бўлиб кетганди. Негаки, бу шунчаки ўйин эмас, инсонни таҳқирлайдиган синов эди. Унинг замирида фақат

мусобақалашиш шарти эмас, ундан-да қимматлироқ ва муҳимроқ маънолар яширингандек туюларди. Лев Николаевич ҳар гал бирорта донани суриб қўяр экан, ўзини қўллаб-қувватлайдиган, ҳечкурса, унга хайрихоҳ бўлган одамни кўриш илинжида кўз кири билан ён-атрофдагиларга аста назар ташлар, аммо ҳамманинг нигоҳи шахмат тахтасида, Толстойнинг қариб, бўртиб кетган қўлларида, профессор Россолимонинг силлик, анча гўштдор ва навқирон бармоқларида эди.

Лев Николаевич ўзини ёлғиз ва кераксиздек ҳис этарди. У ўқиниб кетди ва ҳар гал, кўнгли чўккан кезларда бўлгани каби, ёмон ўйнар, токи тик турганлар орасида пианиночи Гольденвейзернинг ёқимтой чехрасини кўриб қолмагунича атрофга аланг-жалаң боқаверди. Муסיқачи ҳам ўйинга маҳлиё эди, лекин бу томошадан у бутунлай бошқача маъно туяр, шу боис Лев Николаевич унга қараб миннатдорона кулиб қўйди.

Александр Борисович хижолат тортди. Бу беллашув Толстой учун қандай аҳамиятга эга эканини у энди англаб етган эди. Шундан сўнг у бурилиб, жимгина нариги хонага ўтиб кетди ва орадан бир неча дақиқа ўтмасдан туриб Шопен мусиқаси янграй бошлади. Толстойнинг чиройи очилди. Ўйлай кетди: «Кеча тушимда катта бир зиёфатда аллақандай ёш ва кетворган жувон билан вальс тушибман, мен эскичасига ўйнармишману менинг паривашим янгичасига муқом қилармиш, бундан ерга кириб кетгудек уялар эмишман...»

Кайфияти кўтарилиши билан у доналарни дадил сура бошлади, бундан профессорнинг нафаси ичига тушиб қолди.

— Сиз хужумга ўтмоқчимисиз?

— Бўлмасам-чи, сиз нима деб ўйлаган эдингиз?

— Мени маъзур тутасиз-у, шундай аҳволда...

— Эҳ азизим, мен бу ўйинни бой берганимни билиб турибман. Шундай экан, мудом ҳимояланиб ютқазгандан

кўра, ютқазганга яраша бир нечта дадил юришлар қилиб ютқазган афзал эмасми?..

– Фалсафий нуқтаи назардан қараганда, эҳтимол, бу – тўғридир, лекин ҳозирги ҳолатда...

Лев Николаевич унга қараб, мулойим, ялинганнамо табассум қилди.

– Йўқ, демасангиз, Шопеннинг мана шу мусиқасини маза қилиб эшитсак.

– Албатта, худо ҳаққи...

Ҳамма жимгина ўтириб, Шопеннинг мусиқасини тинглади, Толстой яна хаёлга берилди: «Бизнинг Александр Борисовичимиз – ғалати одам... Афтидан, эртага унинг жўнаб кетиши ва унинг ўрни билинишини, дўстона маслаҳатлари, фортепьяно чалишларини ҳали роса қўмсашимни ўйлаб, хафа эканимни сезмоқда, буларнинг барчасини ўзича ҳис этиб, жимгина нариги хонага ўтиб кетди ва мана, бизга Шопен деб аталадиган кувончдан, Шопен деб аталадиган ёруғликдан яна озгина ҳада этди...»

Мусиқа тугади. Қисқа сукутдан сўнг Софья Андреевна сўради:

– Кечқурун яхши сайр қилиб келдиларингми?

Лев Николаевич ҳали ҳам мусиқа оҳангига маст бўлиб ўтиргандек, шошилибгина сўз қотди:

– Ажойиб сайр бўлди.

– Жуда кўп юрдиларингми?

– Ўн беш чақиримча чиқиб қолар.

– Шунча узоқ жойга нимага бордиларинг?

У Шопен мусиқасидан сўнг пайдо бўлган файзу тароватни аёвсиз яксон этар, шу тариқа Толстойни ўзи билан гаплашишга мажбур қилар эди. Граф деди:

– Кузминка қишлоғидаги деҳқон Митрийнинг бошига катта кулфат тушибди, оти ўлиб қолибди, деб эшитгандик, шунинг учун у ёққа бордик.

Софья Андреевнанинг энсаси қотди:

— Аллақандай дирдов отнинг ўлганига аза очиб, гадой топмас жойларга бориш шарт эканми?

Граф чукур тин олди-да, бошини қуйи эгди.

— Агар чиндан ҳам ҳақиқий ва оғир кулфат бўлса, инсоннинг бошига тушган кулфат бойларнинг юмшоқ ара-вачасида ўн беш чақирим йўл босиш уёқда турсин, ҳатто ялангоёқ ёки хаворийлар¹ кийган енгил чориғда ўн беш минг чақирим юришга ҳам арзийди.

Толстойнинг ўғли Андрей Львович шахмат ўйинидан бир нарса чиқар, деб умид қилган шекилли, энди ҳафсаласи бутунлай пир бўлган эди. Чунки ўйин умидларни чиппакка чиқарди. У курсига ястаниб ўтириб олди-да бироз такаббурлик билан деди:

— Иқтисодий нуқтаи назардан қараганда, кузминкалик Митрийнинг кулфати атиги уч рублга тенг бўлади, ҳамонки шундай экан, эски чориғда ўн беш минг чақирим йўл босишнинг сираям ҳожати йўқ, бундан кўра, чопар ёллаб ўша уч рублни жўнатиб юборақолган маъкул эмасми?

Бу можаро Толстойнинг жиғига тега бошлади. У шахмат тахтаси ёнига келди-да, донани суриб қўйди, кейин ундан кўзини узмасдан деди:

— Ҳатто олиймаком руҳоний Аввакум ҳам Россияда пул билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини билган. Модомики, шу ҳақда гап очилган экан, айтиб қўяқолай, Митрийга пул эмас, дардини ёриб, кўнглини бўшатадиган нотаниш бир одам керак бўлган, шу тарика бироз чалғиш, овунишни истаган. Шунинг учун бизга бўлган воқеани бир бошидан, шошилмасдан гапириб берди ва биз унинг кўнглидаги дарднинг бир қисмини ўзимиз билан бирга олиб кетдик, буни эса, билсанг, ўғлим, ҳеч қандай пул билан ўлчаб бўлмайди.

¹ Христиан динидаги ўн икки апостол назарда тутилмоқда — таржимон.

Софья Андреевна ўйланиб туриб, ўз таклифини айтди:

– Унда Кузминкадан олиб келган ғам-ғуссанинг бир қисмини бизларга ҳам улашинглар, токи бизлар ҳам сизларнинг дардларингни енгиллаштирайлик.

Толстой унга кўз қири билан қаради. Хотини толиққан ва жуда ҳорғин кўринар, ўзининг дарди бошидан ошиб ётганида, бошқанинг дардига шерик бўлишга унга йўл бўлсин. Графнинг гапиришга ҳуши йўқ эди, лекин тарбия кўргани ва бағрикенглиги жим туришга қўймади.

– Майли... Деҳқоннинг исми шарифи Митрий Судариков. Оти ўтган куни, айна шом пайтида нобуд бўлибди, бизлар борган вақтда у ўпкаси тўлган ва умидсиз ҳолда супачада ўтирган экан, нима бўлганини сўраб гапиртиргунча ҳам эсимиз кетаёзди. Шундай қилиб, унинг оти ўтган куни ўлиб қолган экан. Унинг ўзи кеча тонг азонда туриб, куни бўйи ана шу ахта отнинг жасади билан овора бўлибди. Дастлаб Андреевка қишлоғидаги мол дўхтирга бориб келибди. Унинг келишини кутиб, хизмат ҳақини талашиб кунни ҳам туш қилиб қўйибди. Кейин ахтани қабристонга олиб бориш учун қўшнисидан от сўраб олибди, чунки уни ўлган жойида кўмиб бўлмайдиди. Қўшниси Степан раҳми келиб, отини бериб турибди, ахтани аравага ортишга ёрдамлашибди. Митрий кейин лом-мим демасдан туриб қолганмиш. Сўнг отнинг олдинги туёқларидаги нағални суғуриб, хотинига берибди. Битта нағалнинг фақат ярмигина қолган экан, бошқаси эса айтарлик ейилмабди, бус-бутун экан. Яхшигина нағал экан, хотини бизларга олиб чиқиб кўрсатди.

Софья Андреевна ўтиниб сўрай бошлади:

– Левочка! Мен буни ортиқ эшитолмайман! Бизнинг бу деҳқонларимизнинг ҳаммаси пиёниста!

Андрей Львович Софья Андреевнанинг гапини маъқуллади:

– Рус мужиги кўрқоқ. Бешта отлиқ аскар бутун бир қишлоқни, ҳар тўртинчи уйни қандай ағдар-тўнтар қилиб, савалаб чиққанини ўзим кўрганман, мужикларнинг кўлидан ҳеч нарса келмаган. Улар кўйлар пода-сига ўхшаб тек туришган, мен ҳатто булар учун бешта отлиқ аскар ҳаддан зиёд кўплик қилади, деб ўйлаганман. Бунақа ишни учта, ҳатто иккита отлиқ аскар ҳам эпласа бўларди.

Профессор хижолат тортиб сўз қотди:

– Эҳтимол, улар отлиқ аскарлардан эмас, балки казарма-ларда буларнинг ортидан пойлаб турган бошқа аскарлардан кўркандир...

Толстой кулиб қўйди.

– Ташаккур сизга, жаноб профессор... Мен болалик пай-тидан бошлаб мана шу гапни бунинг миясига куймоқчи бўламан, лекин уддасидан чиқолмаяпман.

Гольденвейзер яна Шопендан бирорта куй чалиш учун узоқ вақт клавишларни босиб ўтирди.

Анчага чўзилган жимликдан сўнг Лев Николаевич гап бошлади:

– Сония, сен мени кечир, бироқ мен барибир га-пимни охирига етказмоқчиман... Агар инсоннинг кул-фати ҳақида бошлаган гапимни ниҳоясига етказмасам, кўнглим хижил бўлиб юради. Хўш... Шундай қилиб, улар ахтани аравага ортиб, айни пешин маҳали ҳовлидан чиқиб кетишибди. Арава кичкина экан, жонивор эса жуда бесўнақай. Бунинг устига, уни тескарисига – думи-ни олдинга қаратиб ортиб қўйишибди. Ахтанинг боши ерга теккудек бўлиб осилиб қолибди ва улар уни қишлоқ оралаб олиб ўтгунча...

Софья Андреевна ўрнидан туриб кетди ва тик турганча бошдан-оёқ қалтирар эди.

– Агар бас қилмасанг, мен ҳозироқ чиқиб кетаман. Ан-дрей Львович маслаҳатомуз гап қотди:

– Муҳими – масаланинг тафсилотида эмас, моҳиятида. Толстой жилмайди.

– Йўк, сен адашяпсан. Тафсилотлардан холи бўлган ҳақиқат сариқ чақага ҳам арзимади. Инжилнинг боқийлиги унинг маъносида эмас, балки тафсилотида.

Шу пайтга қадар бир бурчакда жимгина ўтирган Татьяна Львовна гапга қўшилди:

– Отажон, сен билан ади-бади айтишмоқчи эмасман, аммо кўп нарса жамиятнинг аҳволига, унинг руҳи ва тафаккурига ҳам боғлиқ-ку... Мен яқинда Лесковнинг китобидан, бордию Исои Масих бизнинг замонимизда Россияда яшаганида ва Инжилни нашр эттирганида, ундан биринчи галда дастхат ёзиб беришни сўраган бўлишар ҳамда шу билан омин, ҳамма иш тугаган бўларди, деган гапни ўқиб қолдим.

Лев Николаевич ўз курсисини тезда орқага сурди-да, турдию кетди. Профессор безовталаниб деди:

– Бир гап бўлди-ми?

Татьяна Львовна отасининг ортидан кетди, кейин кулиб қайтиб келди.

– Ҳа, ўзим ҳам шундай бўлар, деб ўйлаган эдим. Қачон қараманг, кўзининг сийдигини оқизиб ўтиради. Шунинг учун болалигида Левушка-ревушка, яъни йиғлоқи деб аташган.

Орадан беш дақиқа ўтиб, Лев Николаевич қайтиб келди, жойига ўтирди, ақл бовар қилмас шиддат билан донани олға сурди, сўнгра деди:

– Бунинг аянчли ҳақиқат экани яна шундаки, бугун Россияга дин ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ зарур. Мен бу гапни доим таъкидлаб келганман ва буни умрим борица такрорлайман.

Профессор Россолимо тепа сочини хижолатомуз силанча сўради:

– Агарда сизга қийин бўлмаса, сўрамоқчи эдим, сиз дин деганда нимани назарда тутасиз?

Толстой кўп ўйланди, одамни илҳақ қиладиган даражада кўп ўйланди.

– Менинг назаримда, дин инсоннинг чексизликка қаратилган, унинг ҳаёти моҳиятини белгилаб берадиган муносабатнинг ўрнатилишидир.

– Бундан чиқди, сиз таянч-асос сифатида икки унсурни – инсон ва чексизликни танлайсиз?

– Худди шундай, аммо мен уларни бошқача тартибда – чексизлик ва инсон тарзида тушунман.

Гап гапга қовушмас, ўйин ҳам юришмаётган эди, ҳамма бу узун тунни қандай қилиб поёнига етказиш ҳақида ўйлай бошлаганида, нариги хонадан яна Шопен мусикаси янграй кетди. Унинг энгил ва сермаъно ғуссаси, исёнкор руҳи яна Ясная Полянадаги ҳашаматли уйнинг икки қаватини ҳам оғушига олди. Ҳамма куй оҳангига маст бўлиб, қимир этмасдан ўтирар эди. Гольденвейзер мусикани чалиб бўлгач, Татьяна Львовна деди:

– Рашк Шопенни даҳога айлантирган. Бу куй Жорж Санд уни ташлаб кетган кечаси ёзилган.

Софья Андреевна хайрон бўлди.

– Нима, у Шопенни кечаси ташлаб кетганми?

– Бўлмасам-чи, бу ҳақда ўн марта лаб ёзилган-ку! Улар, фурсатни бой бермасдан, кечки овқатни бирга ейишган, танҳо қолиб, висол лаззатини бирга татишган, бу пайтда хизматкор аёл унинг нарсаларини тайёрлаб қўйган. Бечора Шопен. У севгилисига хайрли тун тиламоқ учун ўрнидан турган, ўша онда эса эшик олдидаги энгил аравачада аёлни янги орттирган хуштори кутиб турган. Айтишларича, аёл уни тарк этганидан сўнг ёш болага ўхшаб кўз ёши тўккан, кейин роялнинг ёнига ўтириб, ярим соатда мана шу куйни яратган.

Бу хикоя Толстойни ғазаблантириб юборди.

– Таняжон, сен нега бу бўлмағур гапларни гапирясан? Ижод – рухий, илоҳий бир нарса, вужуд севгиси эса – ҳайвоний майл. Сенинг ақлингдан ўргилдим, худди ўзи кўриб-билгандек гапиради-я! Алнинг қалпоғини Валига кийгизмокчи бўлади. Аёли бошқа билан ялло қилиб кетгани учун Шопен яхшироқ ёзадиган бўлиб қолган эмиш...

Гольденвейзер яна клавишларни босиб, керакли оҳангни қидира бошлади ва шу лаҳзадаёқ суҳбат бўлинди. Шу асно Толстой ўйлаб қолди: «Балки менинг ўзим ҳам унчалик ҳақ эмасдирман. Бу инжиқликдан кутулиб бўлмас экан-да. Мен ўзим бир йилми-икки йил олдин бундай йўлдан озишлардан зўрға тийилдим, ҳатто ҳозир ҳам, гуноҳларимга тавба қилган бўлсам-да, ўзимга тўлиқ ишоналмайман...»

Бу куй ҳам ниҳоясига етгач, кечаси билан шахмат тахтасидан нари кетмаган Андрей Львович профессорни тезлаб деди:

– Жаноб профессор, назаримда, қўлингиз анча баланд келаётгандек... Профессор чайналди:

– Э, қўйсангизчи, нималар деяпсиз! Имкониятларимиз деярли тенг, мен графдан, албатта у киши рози бўлсалар, ўйинни шу жойда тўхтатишни сўрамоқчи эдим.

Толстой яйраб кетди.

– Яъни, дурангга розиман, демоқчимисиз?

– Йўқ, бу – унчалик тўғримас. Толстойни бир қўл ўйнаб ютиш мумкин, унга ютқазиш ҳам мумкин, у билан дуранг ўйнаш ҳам мумкин. Лекин бир ўйинни охирига етказмасдан тугатиш ва дуч келган жойда «Эҳ, мен хали Толстой билан бир замонлар ўйнаган ўйинимни охирига етказишим керак», деб ўзимча мақтаниб юришим, биласизми, мен учун шунинг ўзи катта гап...

Толстой шахмат столини ортга суриб, деди:

– Григорий Иванович, сиздан бениҳоя миннатдорман. Сиз тилло одам экансиз.

Толстойнинг қайсар ўғли норози бўлиб тўнғиллади:

– Бирок, жаноб профессор, биз сиз билан келишганимизда...

Профессор, бу гапни хаёлига ҳам келтирмаган одамдек, унга хайрон бўлиб қаради ва деди:

– Мен бутун дунё таъзим қилиб турган одамга шубҳали ташхис қўйишни сира тасаввур қилолмайман.

Айнан шунинг учун хизмат ҳақидан ва йўл харажатлари тўловидан воз кечдим. Шундай ажойиб танишув учун сизлардан бениҳоя миннатдорман.

Яна Шопеннинг куйи янгради. Оғир сукунат чўкди, ҳамма жим бўлиб қолди. Толстой куйни берилиб тинглар, ҳатто мана шу саодатли ва роҳат-фароғатга тўлиқ онларда ҳам унинг руҳи баланд парвоз этар, фикри тиним билмас эди: «Сукротнинг ўлими қандай ҳайратланарли! У ўзининг шогирдларига, ўлганимдан кейин нима бўлиши менга қоронғи, деган экан. Жасадимни бошқа биров ювиб юрмасин, деб, ўзи чўмилиб олган экан. Ғоятда таъсирчан бир ҳол. Мен ҳам бугун эрталабдан буён ўзимнинг дафн маросимим ҳақида бош қотириб юрибман. Бу фоний дунёни жимгина ва мардона тарк этиб, барчамизнинг зуваламиз қорилган ўша қадрдон тупроққа айланиб кетгинг, мангу ором бағрига, асл маконга қайтгинг келади».

Фортепьянонинг овози тиниб, залга Гольденвейзер кириб келди.

– Қани, Лев Николаевич, ютдингизми ишқилиб?

Толстой ўрнидан туриб, индамасдан уни ўпиб қўйди. Александр Борисович хижолат тортди ва ўзи ҳам унинг пешонасидан ўпди. Шундан сўнг Лев Николаевич билдирмасдан мижжаларини артди, Гольденвейзер эса ўзини оқлаган бўлди:

– Агар сизнинг ҳаммасини эшитиб ўтирганингизни билганимда борми, бундан ҳам яхшироқ чалган бўлардим, мен шунчаки ўзимча, эрмак учун...

Толстой қўлини кўтариб, унинг гапини бўлди:

– Мана шунинг ўзи, яъни инсоннинг кимнидир ўйлаб эмас, шунчаки, ўзининг кўнгли учун чалгани ёки ёзгани олий мақомдаги ижод-да... – Бирмунча муддат ўйланиб турганидан кейин деди: – Мен кўпинча кечалари йигирманчи, йигирма биринчи асрда бизнинг бу дунёмиз не қўйга тушар экан, дея ўйлаб қоламан... Баъзан жумлаи жаҳон кўз олдимда қоп-қора бўёқда гавдаланади, яна бир

пайтлар, худди туман тарқагандек, ҳамма ёқ ўз-ўзидан нурафшон бўлиб кетади. Аммо қаёққа қараб кетяпмиз ва нимани кўзлаб кетяпмиз, деган асосий масала аввалгидек ҳали ҳам барчамизнинг бошимизда жаллод шамширидек осилиб турибди, мен маънисини кавлаштириб ўтирмасдан, шуни айтмоқчиманки, агар турган-битгани шу бўладиган бўлса, бунақа цивилизацияни ер ютгани маъкул, фақат мана шу мусиқа жуда увол кетади-да...

Гоятда ҳаяжонланган ҳолда хонада уёқдан-буёққа юрди ва яна Гольденвейзернинг олдига келиб, худди кўзи ожиз одамдек, унинг қароғига тикилиб қаради ва пичирлабгина деди:

– Азизим, сиз нима дейсиз, Шопеннинг мана шу куйларидан оддий ишчи ҳам завқланиши мумкинми?..

Гольденвейзер дудукланди:

– Ахир, бу саволга бирданига жавоб бериб бўладими?.. Толстой чуқур нафас олди.

– Бунчалик қизиқиб сўраётганимнинг сабаби – ҳа деган жавобни эшитишни жуда-жуда истардим. Келажакнинг қандай бўлиши ана шу жавобда яширин.

Тун яримдан ошиб қолганда ухлашга ётишди. Бирок Лев Николаевичнинг назарида яна алламаҳалгача, соат учларгача боғнинг аллақайси бурчагидан мусиқа оҳанглари оқиб келаётгандек бўлаверди ва Шопен куйлари янграб турганда кўрпага ўраниб ётганидан уялиб кетди.

У мувозанатини йўқота бошлаган эди. Панжалари билан зўрға ҳаракат қилиб, жарнинг энг чекка нуқтасига бир илож қилиб етиб олди. Яна бир тебранса, бас, нарида қоп-қоронғи бўшлиқ ҳувиллаб ётар, яна бир тебранса, нарида қазои муаллақ занг чалиб турар, орқага тисарилмоққа имкон йўқ – йўлни аскарлар, овчилар ва итлар тўсиб қўйган эди. Бўри мағор босиб кетган тошлар устига чўзилганича қотиб қолди. Унинг силласи қуриган, танида заррача мадор қолмаган, ўлар ҳолатда

чарчаган эди, шунинг учун мана шу буюк чарчоқни ато этган тақдирга шукроналар айтиб, совуқ ва юмшоқ мағор ўтнинг устида ором олиб ётар, чунки мана шу чарчоқ бўлмаса, бу тириклик дунёсини ҳеч бир жонзот тарк этолмаслиги муқаррар эди.

Эрта тонгда, соат чамаси еттиларда Ясная Полянадаги уйнинг эшигини кимдир қаттиқ дағдаға билан безбетларча тақиллатди. Одатда бариннинг эшигини унча мунча одам қоқа олмас, қоққан тақдирда ҳам хонадон соҳиблари биринчи тақиллатишданоқ гап нимада эканини фаҳмлар – ё оила аъзоларидан биронтаси кечки поезддан тушган ёхуд хабарнома, ёки хизматкорлардан кимдир шошилинич иш билан келган бўлар эди. Белгиланган тартибга кўра, тунда эшик қоқилган пайтда Софья Андреевнанинг ётоқхонаси ёнидаги хонада дам оладиган хизматкор аёллардан бири чиқар, бордию бирор-бир муҳим гап бўлса, у бекасига маълум қиларди. Бу гал негадир у чикмади. Эшик бир неча бор тақиллади, дағдаға борган сари кучаярди, охири Софья Андреевнанинг ўзи кўзғалишга мажбур бўлди. Хизматкор аёл ухлайдиган казнокқа назар ташлади, у дераза ёнида турганини кўрди.

– Дуняжон, нега бориб эшикни очмайсан ё тақиллатишаётганини эшитмаяпсанми?

Дуня дағ-дағ титрар эди.

– Мен кўркаман, ўлгудек кўркаман...

– Кимдан кўрқасан?

– Қаранг, улар қанча...

Софья Андреевна дераза ёнига келиб, ташқарига қаради. Эшик олдида миршаббоши ва беш нафарча бошдан-оёқ қуролланган ҳарбий либосдаги миршаб турар эди. Софья Андреевна қавилган халатини эгнига ташлаб, биринчи қаватга тушди, бориб ташқари эшикни очди ва уйдагиларни уйғотиб юбормаслик учун астагина, шу билан бирга, миршаббоши ким билан гаплашаётганини

билиб кўйсин, деган ниятда, анча димоғдорлик билан сўради:

– Хўш, жаноб, биздан нима истайдилар?

– Сизнинг уйингизда аллақандай Николай Николаевич Гусев яшириниб ётибди.

– У яширингани йўқ, – деди Софья Андреевна насихатомуз. – Ҳамма қатори яшаб юрибди. Кейин у, сиз тилингизга эрк бериб айтгандек, «аллақандай» одам эмас, менинг эримнинг адабий машғулотлар бўйича ёрдамчиси, бошқача айтганда, унинг котиби.

Миршаббоши, худди кўчанинг ўртасида ётган палаҳса тошдек, гап уққиси келмас, ҳеч нарсани эшитмас, кеккайганича қаққайиб турарди.

– Хоним афандим, унга бизнинг келганимизни билдириб кўйишга рухсат этгайсиз...

Боши қотиб қолган Софья Андреевна уйга қайтиб кирди – яқинда, Гусев Телятник қишлоғида яшаб юрган кезде унинг хонасини ағдар-тўнтар қилиб текширишганини эслаб қолди ва бутун вужуди музлаб кетди – худо кўрсатмасин, яна бирдан қоғозларни титкилаб, ҳаммасини хар ёққа ирғитиб, текшир-текширни бошлаб қолишса... Гусевнинг эшигини тақиллатган эди, у кийинган, йўлга ҳозирланган ҳолда чиқиб келди. Гуноҳкорона табассум қилди, бунинг замирида гўё «бу ғалвалар учун узр сўрайман, аммо мана бу миршабларга ёқиб қолибман шекилли, бировнинг уйи бўлишига қарамасдан...» деган маъно яширин эди.

У ташқарига чиқиши билан миршаб енгининг қатидан қандайдир қоғозни олиб, тантанавор оҳангда ўқий бошлади:

– Император жаноби олийлари Николай II номи билан қарор қиламанки...

Гусев, уйда беҳуда шовқин бошланмасин, деб ўз ихтиёри билан таслим бўлганини билдириб, икки кўлини баланд кўтарди ва шивирлаб гапирди:

– Буёғи ҳаммаси тушунарли... Ашқол-дашқолимни йиғиштириб чиқишга қанча вақт берасизлар?

– Ярим соат.

Гусев уйга қайтиб кириб, шитоб билан нарсаларини йиғиштира бошлади, бу аснода Софья Андреевна бориб Лев Николаевични уйғотди. Иш жуда жиддий эди. Остонада тўйиб ухлолмаган, ғазаби қўзиган ва жаҳл отига минган Толстой пайдо бўлди.

– Қани, мухтарам жаноблар, кулоғим сизда...

Миршаббоши ўзича бир гап айтишга ботинолмади, енгининг орасига қатланган қамокқа олиш ҳақидаги қарорни олиб ўқий бошлади.

«... ва шуни назарда тутиб, юқорида номи зикр этилган Николай Николаевич Гусев ҳибсга олиниб, икки йиллик муддатга Перм области Чердинский уездининг қамокхонасига жўнатилсин».

Толстой бўшашиб қолди:

– Марҳамат қилиб айтинг-чи, нега айнан Перм областига жўнатишмоқчи, ахир, яқинроқда қамокхона куриб қолибдими ва нима учун айнан икки йилга.

– Буйруқ шундай, – деди миршаббоши қуруқкина қилиб.

– Бу кимнинг буйруғи?

– Ички ишлар вазири Столипиннинг.

Лев Николаевичнинг жаҳли чиқиб кетди.

– Яхшилаб кулоғингизга қуйиб олинг, жаноблар... Ҳозироқ менинг еримдан жўнаб қолинг ва ўша Столипинингизга, йўқ, унга эмас, императорга хабар берингки...

Улар – миршаббоши ва у билан келган тўрт миршаб бўлса тошдек қотиб турар, кетишни хаёлига ҳам келтирмас эди, шундан сўнг Ясная Поляна соҳиби сўради:

– Сизлар, назаримда, менга яна нимадир демокчисизлар шекилли?

– Йўқ, бизлар ҳибсга олиш буюрилган одамнинг чиқишини кутяпмиз. Ўша лаҳзада, мўъжазгина сафар халтасини кўтарганча Гусев чиқиб қолди.

– Йўқ, – деди Лев Николаевич, – мен сизни қўйиб юбормайман. Ёки, ҳеч чораси топилмаса, иккаламиз бирга кетамиз.

– Устоз, – деди Николай Николаевич Толстойнинг елкасига уялибгина қўлини теккизиб, – менга булар билан бирга кетишга рухсат этинг, сизнинг ғояларингиз йўлида заҳмат чекишга ижозат беринг...

– Йўқ – деди Толстой, – мен аввал бу 324-модда нима-ни англатишини билиб олишим керак, у қанақа зўравон модда эканки, унга асосланиб каллаи сахардан бегона бировнинг уйига бостириб кириш, бегуноҳ одамни ҳибсга олиш мумкин бўлса.

– Лев Николаевич, ўтинаман, ҳеч нарсани аниқлашнинг ҳожати йўқ... Ахир, аниқ-равшан ифодасини топган ҳақиқатни енгиб бўлмайди, деган гапни такрорлашни ўзингиз яхши кўрасиз-ку. Менимча, бу чидаб бўлмайдиган ноҳақлик ўша ҳақиқат ифодасининг нақд ўзгинаси.

Бу гаплар шу қадар майин кувонч, шундай эътиқод билан айтилдики, ҳақиқатда ҳокимият эмас, булар маънавий тантана қилаётгани аён бўлиб қолди, буни ҳис этган Лев Николаевич уни жимгина бағрига тортиб қучоқлади, ўпиб қўйди. Кейин, Гусев миршаблар куршовида йўлга чиққач, уларни дарвоза олдиғача кузатиб борди, ўша ерда, улар аравага миниб олишганидан сўнг, у ўз шогирди ва дўстини кузатиб, анчагача яёв юриб борди, яйдок далалар бўйлаб кўп йўл босди, қалбининг тубида шунақа алам, шунақа интиқлик бор эдики, охири юргани ҳам мадори қолмади. Четга чиқиб, нафас ростлаш учун чўккалаб олди, кўп ўтирди, унинг ортидан Маковицкий ва Булгаков етиб келгач, каттик ҳаяжон туфайли оёқлари мутлақо ишламай қолгани маълум бўлди. Аравага одам юборишди, фақат пешинга бориб уни ҳориган, ҳолдан тойган бир алфозда уйга олиб келишди.

Ўша кечаси яна оғрик хуруж қилди. Юрак уриши сусайиб кетди. Бу ҳам етмагандек, томирлари ҳам ши-

шиб кетган эди. Энг ёмони, бу оғриқларнинг ҳаммаси негадир тунда, уйку орасида бошланарди. Мана, у яна сулайиб ётибди. Унинг тепасида Маковицкий, Софья Андреевна, қизи Александра қараб турибди. У қаттиқ оғриқлардан кейин ҳали тўлиқ ўзига келиб улгурмаган эди. Қартайиб кетган совуқ бадани ҳануз титроқ ичида, бироқ ёзувчининг ақли ва шуури ўзида, уларни йўқотиши мумкин эмас. У ётган ҳолида ўзича ўй суради: «Гандининг тақдиридаги воқеаларнинг ҳаммаси ажойиб, фақат унга хос ҳиндий ватанпарварлик бундан мустасно, шунинг ўзи барчасини ишқал қилади. Буюк фикр хомага боғлаб қўйилмаслиги керак, у онасининг ортидан югурадиган тойчоқ эмас. Фикр қанчалик кенг ва чуқур бўлса, у униб чиққан макон ҳам шу қадар бепоён бўлади».

Маковицкий ўтинч оҳангида деди:

– Лев Николаевич, мен сиздан ҳеч бўлмаса шундай пайтда ижодни қўйиб туришингизни илтимос қиламан.

– Менинг миям нима билан банд эканини сиз қаердан биласиз?

– Мен юрагингизнинг уришига қараб билиб турибман.

– Ҳечқиси йўқ, мен шунчаки Ганди ҳақида бир зумгина ўйлаб қолдим.

– Ана шу бир зумгина ўйлаганингиз ёмон-да, чунки фикрнинг қисқа муддатда пайдо бўлиши миянинг бор куч билан ишлашини талаб этади.

– Унда куч-мадор кетгани сайин ишлаш иштиёқи ортиб борадиган бўлса нима қилиш керак?

– Сиз шунчаки ёзиб қўйинг ёки бизларга айтиб ёздириб қўйинг. Бирон-бир фикрни ҳар томонлама ўйлаб қўришдан олдин бизга айтиб ёздириб қўйинг, қутуласиз-қўясиз. Соғайиб кетганингиздан кейин ҳаммасини обдан ўйлаб, элақдан ўтказиб, кейин қоғозга туширасиз.

– Майли, шундай ҳам қилиб кўрайлик қани.

Анчагача кўзларини юмиб ётди, ҳатто ўзини ухлаб қолгандек ҳам сизди. Мижжаларини очганида, Софья Андреевна сўради:

– Левочка, бироз енгиллашдингми?

– Озгина дуруст. Сен нега бунча қизиқиб сўряпсан?

– Мен сенинг эртага отдек бўлиб кетишингни истайман.

– Эртага нима бўлади?

– Нима бўлади, деганинг нимаси, нахотки унутган бўлсанг? Эртага никоҳ тўйимизга қирқ саккиз йил тўлади.

– Эртагача яхши бўлиб кетишим гумондир-ов.

– Левочка, сен бунинг уддасидан чиқасан. Қирқ етти бор бу ишнинг уддасидан чиққан одам қирқ саккизинчисини ҳам қойил қилиши керак.

Эртаси куни якшанбага тўғри келди, ҳаво ҳеч қутилмаганда чарақлаб кетди. Бу унинг ҳаётидаги охириги қуёшли кун эди. Самода яккам-дуккам булутлар сузиб юрар, лекин осмон мусаффо, офтоб қиздириб турар эди. Ясная Полянадаги боғда ҳамма ёқ супуриб-сидирилиб, хазонлар ёқилмоқда. Фақат кузга хос ёқимли тутун ҳиди узок-узокларга таралар эди. Тулада қўнғироқлар байрамлардагидек жаранглар, далалар бўйлаб тўрт ғилдиракли аравалар, фойтунлар елиб борар ва уларнинг ҳаммаси тўғарак минорали дарвоза томон йўл олар, Толстойлар хонадонининг катта залида эса оила аъзолари узок давом этган сайрдан сўнг дам олишар эди. Софья Андреевна хизматкорга тушликка нима тайёрлаш кераклиги ҳақида кўрсатма берар, Татьяна Львовна Толстой асарларининг ҳозиргина келтирилган янги жилдини варақлаб ўтирар, Лев Николаевичнинг ўзи эса бурчакка ўтириб олиб, эски альбомни кўздан кечирав эди.

Татьяна Львовна китобнинг бир жойини ўкиб ҳаяжонланиб кетди:

– Буни қаранг-а, отам бир пайтлар қандай хатлар ёзган экан! «Бу хатни қишлоқдан ёзмоқдаман, шу аснода

акам билан гаплашаётган хотинимнинг овозини эшитиб турибман, мен уни дунёдаги ҳамма нарсадан яхши кўраман. Бу оламда ўттиз тўрт йил яшаб, шунчалик севиш ва шунчалик бахтли бўлиш мумкинлигини билмаган эканман. Бу бахтдан ўзимга келиб олсам, сизга каттарок бир хат ёзаман. Мен энди ўзимни доим кимгадир аталган, менга муносиб бўлмаган бахтга ноқонуний тарзда эгалик қилиб олгандек ҳис этмоқдаман. Ана у менинг олдимга келмоқда, мен унинг овозини эшитаяпман, буларнинг барчаси шу қадар яхшики...»

Софья Андреевна дастлаб, бу парчани тинглаб, хижолат тортди, кейин ўзини гўлликка солди:

– Эҳ, бу хатлардаги гапларнинг қанчаси тўғри экан!

Лев Николаевич атрофида бўлаётган гапларга парво қилмасдан, бурчақда ўтирганча альбомни варақлашда давом этди. Софья Андреевна гапнинг учи бошқа ёққа чувалашиб кетишини барибир хоҳламас эди.

– Эски кундаликларининг аллақасерида ўқиб қолган эдим, у уйланаман деб ошиғи беқарор бўлиб юрган пайтлари мабодо мен унга турмушга чиқишга розилик бермайдиган бўлсам, ўзини ўлдиришдан ҳам қайтмайдиган даражага етгани ҳақида ёзган эди.

– Қаранг-а, даҳшат-ку бу! Сизнингча, агар...

– Йўғ-э, қўйсанг-чи, – деди Софья Андреевна ясама бепарволик билан, – шахсан мен икки дунёда ҳам шундай бўлмаслигига кўзим етади, нима, эркак зотига хотин қаҳатми, у дарҳол бошқасини топиб кетаверарди.

Лев Николаевич ковоғини солиб ўтиргани, унинг кечаги азоблардан ҳали тўла ўзига келиб улгурмаганини пайқаган Татьяна Львовна гапни бошқа ёққа буришга шошилди:

– Нима, отам у пайтлар жуда келишганмиди? Софья Андреевна табассум қилди:

– Қаёқда дейсан, аксинча, у ҳозир анча очилиб, чиройли бўлиб кетди. Илгари бурни туфлининг қаншаридек

какқайиб турарди, энди паст ташлаб, тўғри тортиб қолди. Юзи гезарган, бўзарган, кеккайган эди, энди меҳрибон, маъюс, ювош кўринади. У мени ҳеч қачон мен уни севганимдек яхши кўрмаган.

Лев Николаевич альбомни варақлаган кўйи хаёлга берилади: «Эски расмларни томоша қилиш жуда мароқли. Кўпгина одамларнинг феъли-хўйини билиб оласан. Мана, масалан, Урусов. Нодонларнинг аксарияти уни аҳмоқ деб аташган, у эса кўплаб ақлли одамлардан ҳам оқилроқ бўлган».

Софья Андреевна тўнгич кизига қараб деди:

– Хатлардан яна бирортасини ўқиб берсанг-чи.

Татьяна кўлидаги китобни узоқ варақлади, кейин ўқий бошлади:

– «Мен болалигимда худога жону дилим билан, орқа-олдини ўйламасдан, телбаларча ишонар эдим, кейин, ўн тўрт ёшларда, фақат худо ҳақида эмас, умуман ҳаёт ҳақида, унинг қонуниятлари, унинг бағридаги сиру синоатлар ҳақида ўйлай бошладим, ўйлай бошладиму менинг назариямга тўғри келмайдиган динга рўбарў бўлдим ва табиийки, уни бузиб-янчишни ўзимча савоб деб билдим. Усиз ўн йил давомида жуда хотиржам яшадим. Кўз ўнгимда ҳамма нарса равшан, маънили ва мантиқли бўлиб юз очар, бу муҳитда динга ўрин ҳам йўқ эди.

Сўнгра умримнинг шундай даври бошландики, ҳаётдаги ҳамма нарса мен учун маълум бўлиб қолди, очилмаган бирон-бир сир қолмади, бироқ ҳаётнинг ўзи қандайдир маъно-мазмунини йўқота бошлади. Бу пайтда, Кавказда яшаб юриб, мен ҳар қачонгидан ҳам кўра ёлғиз ва бахтсиз эдим. Мен одамлар ҳаётда фақат бир бор ўйлашга қодир бўлгандек ўйлай бошладим. Бу ҳам уқубатли, ҳам лаззатли давр эди. Мен ҳеч қачон, ўшандан аввал ҳам, ўшандан кейин ҳам бундай тафаккур чўққисига кўтарилган эмасман, оддий гуноҳкор банда назар ташлаши раво бўлмаган теранликларга шунчалик чуқур назар

ташлаган эмасман. Бу ҳол икки йилларча давом этди ва мен ўша пайтда нимаики топган бўлсам, барчаси умрбод эътиқодимга айланиб қолди. Худо ҳаққи, бу сўзларимдан менинг ўша пайтдаги изланишларимнинг бутун қудрати ва йўналишини топаман, деб ўйламасдан қўяқолинг. Бу бизнинг ҳар биримизда мавжуд бўлган қалб сирларидан биридир: лекин тан олишим керак, ўша пайтда ўзимда бўлган ҳақиқатга мана шундай жону дил билан талпиниш ҳиссини мен одам боласида ғоятда кам кўрдим...»

Лев Николаевич эски альбомни варақлар экан, ўйлай кетди: «Менинг ёшликда қоралаган кундаликларимдан ҳамма бўлмағур жойларини олиб ташлаб, фақат қизиқиш уйғотадиганларини танлаб нашр этишларини, бир иложини топиб, васиятномага киритиш лозиммикан? Сирасини айтганда, нима бўпти, аслида қандай бўлса, шундайлигича қолаверсин. Уларни ўқиган одам ҳеч бўлмаса, ёшликда қилган шунча ярамас ишларимга қарамасдан, худо мендан барибир ўз марҳаматини аямаганини, лоақал ёшим бир жойга етганида худони тушуниб, сева бошлаганимни фаҳмлаб олади-ку».

Татьяна Львовна билан ёнма-ён ўтирган Душан Петрович гап қотди:

— Мен Лев Николаевичнинг Александра Андреевнага ёзган хатини жуда яхши кўраман.

— Татьяна Львовна ҳаммага завқ улашиш учун дарҳол ўша хатлардан бирини топиб ўқиди:

— «Азиз бувижоним, сиз менинг хатларимни нима қиласиз?! У ерда, сизларнинг Петербурглариңгизда яхши нарсалар кўп, менинг масалам эса — бутунлай бошқа гап. Мен мужикларга нафақат бир-бировни қонга ботириш, балки шунчаки ёқалашиш ҳам раво эмаслигини тушунтириб ёки қўшниларимизга бизнинг даврда помешчиклар қизларини мажбурлаб эрга бериши мумкин эмаслигини англатиб бўлганимдан сўнг қишлоқдан қайтиб келаман...»

Софья Андреевна лукма ташлади:

– Лев Николаевич ўзининг энг ёқимли, бадий томонларини кўрсатиб, унинг олдида фаришта бўлиб кўринмоқда...

Татьяна Львовна яна қандайдир танкидий гап бўлмасмикан, деб кутиб турди ва давом этди:

– «Сирасини айтганда, ўзимга ёқадиган ишим бор, ундан айрилишни тасаввур ҳам қилолмайман, бу – менинг мактабим. Дехқонларнинг болалари қандай эканини айтиб тушунтириб бўлмайди, уларни кўриб-билиш керак. Бизнинг азиз шажарамизда мен унақа болаларни кўрмаганман. Ўзингиз ўйланг, икки йил мобайнида ҳам бирорта бола жазоланмаган бўлса-я! Дангасалик, қўпол ҳазил, сўкиниш ва уят гап деган нарсаларни-ку ҳеч қачон кўрмайсиз, эшитмайсиз. Мактаб биноси деярли янгитдан суваб чиқилган ва мен хонага киришим билан...»

Лев Николаевич расмлар ёпиштирилган альбомни бир четга суриб қўйди. У диққат билан эшитарди ва унинг кексайган юзи ёришиб борар – у ўзини навқирон ҳолда, Ясная Поляна мактаби болалари қуршовида кўрар эди. Шу онда эшик очилдию қари сураткаш кириб келди. У безрайганча остонада туриб қолди, Татьяна Львовна унга нима керак экан, деб бир дақиқа ўқишдан чалғиди, сураткаш Софья Андреевнага қараб деди:

– Хоним афандим, бевақт гапга аралашганим учун узр сўрайман, аммо пешиндан сўнг қуёш қайта бошлайди, соат бешдан сўнг мен суратларнинг сифатига кафиллик беролмайман.

Лев Николаевич тутакиб кетди:

– Бу одам ким ва у нима деб бошни қотирыпти?

Қари сураткаш, таомилга кўра, ўзини таништиришни маъкул топди. Узоқ, бесўнақайларча таъзим бажо айлади ва деди:

– Ижозатингиз билан, Лев Николаевич, мен – Шапироман, Петербургдан келган сураткашман. Россиянинг

ташлаган эмасман. Бу ҳол икки йилларча давом этди ва мен ўша пайтда нимаики топган бўлсам, барчаси умрбод эътиқодимга айланиб қолди. Худо ҳақки, бу сўзларимдан менинг ўша пайтдаги изланишларимнинг бутун қудрати ва йўналишини топаман, деб ўйламасдан қўяқолинг. Бу бизнинг ҳар биримизда мавжуд бўлган қалб сирларидан биридир: лекин тан олишим керак, ўша пайтда ўзимда бўлган ҳақиқатга мана шундай жону дил билан талпиниш ҳиссини мен одам боласида ғоятда кам кўрдим...»

Лев Николаевич эски альбомни варақлар экан, ўйлай кетди: «Менинг ёшлиқда қоралаган кундаликларимдан ҳамма бўлмағур жойларини олиб ташлаб, фақат қизиқиш уйғотадиганларини танлаб нашр этишларини, бир иложини топиб, васиятномага киритиш лозиммикан? Сирасини айтганда, нима бўпти, аслида қандай бўлса, шундайлигича қолаверсин. Уларни ўқиган одам ҳеч бўлмаса, ёшлиқда қилган шунча ярамас ишларимга қарамасдан, худо мендан барибир ўз марҳаматини аямаганини, лоақал ёшим бир жойга етганида худони тушуниб, сева бошлаганимни фахмлаб олади-ку».

Татьяна Львовна билан ёнма-ён ўтирган Душан Петрович гап қотди:

– Мен Лев Николаевичнинг Александра Андреевнага ёзган хатини жуда яхши кўраман.

– Татьяна Львовна ҳаммага завқ улашиш учун дарҳол ўша хатлардан бирини топиб ўқиди:

– «Азиз бувижоним, сиз менинг хатларимни нима қиласиз?! У ерда, сизларнинг Петербурглариингизда яхши нарсалар кўп, менинг масалам эса – бутунлай бошқа гап. Мен мужикларга нафақат бир-бировни қонга ботириш, балки шунчаки ёқалашиш ҳам раво эмаслигини тушунтириб ёки қўшниларимизга бизнинг даврда помешчиклар қизларини мажбурлаб эрга бериши мумкин эмаслигини англатиб бўлганимдан сўнг қишлоқдан қайтиб келаман...»

Софья Андреевна луқма ташлади:

– Лев Николаевич ўзининг энг ёқимли, бадий томонларини кўрсатиб, унинг олдида фаришта бўлиб кўринмоқда...

Татьяна Львовна яна қандайдир танқидий гап бўлмасмикан, деб кутиб турди ва давом этди:

– «Сирасини айтганда, ўзимга ёқадиган ишим бор, ундан айрилишни тасаввур ҳам қилолмайман, бу – менинг мактабим. Деҳқонларнинг болалари қандай эканини айтиб тушунтириб бўлмайди, уларни кўриб-билиш керак. Бизнинг азиз шажарамизда мен унақа болаларни кўрмаганман. Ўзингиз ўйланг, икки йил мобайнида ҳам бирорта бола жазоланмаган бўлса-я! Дангасалик, кўпол ҳазил, сўқиниш ва уят гап деган нарсаларни-ку ҳеч қачон кўрмайсиз, эшитмайсиз. Мактаб биноси деярли янгитдан суваб чиқилган ва мен хонага киришим билан...»

Лев Николаевич расмлар ёпиштирилган альбомни бир четга суриб қўйди. У диққат билан эшитарди ва унинг кексайган юзи ёришиб борар – у ўзини навқирон ҳолда, Ясная Поляна мактаби болалари қуршовида кўрар эди. Шу онда эшик очилдию қари сураткаш кириб келди. У безрайганча остонада туриб қолди, Татьяна Львовна унга нима керак экан, деб бир дақиқа ўқишдан чалғиди, сураткаш Софья Андреевнага қараб деди:

– Хоним афандим, бевақт гапга аралашганим учун узр сўрайман, аммо пешиндан сўнг қуёш қайта бошлайди, соат бешдан сўнг мен суратларнинг сифатига кафиллик беролмайман.

Лев Николаевич тутакиб кетди:

– Бу одам ким ва у нима деб бошни қотиряпти?

Қари сураткаш, таомилга кўра, ўзини таништиришни маъкул топди. Узоқ, бесўнақайларча таъзим бажо айлади ва деди:

– Ижозатингиз билан, Лев Николаевич, мен – Шапироман, Петербургдан келган сураткашман. Россиянинг

энг олди ёзувчиларидан кимники тирик учратган бўлсам, ҳаммасини суратга олганман. Ўша расмлардан альбом, ўзига хос суратлар галереяси қилмоқчиман...

Софья Андреевна тезда ўрнидан турди-да, Лев Николаевичнинг ёнидан жой олди ва эрка овозда деди:

– Левочка, худо ҳаққи, хаяжонланмай қўяқол. Мен сураткашни тўй кунимиз муносабати билан бир нечта сурат олсин деб чақиртирдим ва сен йўқ демассан, деб қарийб ишонган эдим...

Бахтга қарши, шунчаси каммидики, бу Шапироси курғур анча маҳмадона чиқиб қолди:

– Сир бўлмаса, хоним афандим, мен билмоқчи эдим, бундан неча йил олдин...

Софья Андреевна совуқ нигоҳи билан унинг шаштини пасайтирди:

– Сиз билан анави жойга ашқол-дашқолингизни ўрнатасиз, ҳаммаси тайёр бўлгач, биз ўзимиз борамиз, деб келишмаганмидик?

Шапиро лом-мим демасдан чиқиб кетди, Лев Николаевич эса қатъий оҳангда деди:

– Расмга тушишни хаёлингга ҳам келтирма! Суратга тушиш менга ҳамиша азоб беради.

– Левочка, ахир, бу ҳеч қанчага чўзилмайди! Бир дақиқа, бир дақиқадан зиёд эмас.

– Бу ерда гап вақт ҳақида эмас, балки менинг бу ишга бўлган муносабатим тўғрисида кетяпти. Қолаверса, уйимиз менинг қариганда тушган суратларимга тўлиб ётибди. Серсоқол чолнинг расми яна биттага кўпайгани билан бирор нарса ўзгариб қолармиди?

Андрей Львович ўз иззатини сақлаган ҳолда деди:

– Кўп нарса ўзгаради. Бизнинг оиламиздаги келишмовчиликлар ҳақида матбуотда анчадан буён ёзиб келишади, яқиндагина тўй куни нишонлангани ҳақидаги суратнинг чоп этилиши эса...

Лев Николаевич ғазабдан ўзини йўқотиб қўяёзди:

– Энди бир камим шу эди! Матбуотни тинчлантириш учун Ясная Полянада концерт қўйиб беришим қолдими?!

Софья Андреевна ялинди:

– Левочка, агарда мен учун рози бўлмасанг, лоақал биз иккаламиз ҳам жон-дилдан яхши кўрган ўша азиз зурриётимиз учун шу ишга хўп дегин. Агарда у тирик бўлганида борми, биз ҳойнаҳой уни ўртамызга олиб, учамиз бирга суратга тушармидик...

Толстой бурчакка қараб тисланди, ҳаммадан юзини ўгириб ўтирди, анчагача ўзини тинчлантирди ва ниҳоят, жимгина бош ирғади. Софья Андреевна ўрнидан турди.

– Раҳмат сенга, дўстгинам.

Ташқарига қараб йўл олар экан, ўғлини чақирди:

– Юр, кетдик. Сен Лев Николаевичнинг орқасида турасан, шунда сураткаш мўлжални тўғри олади, кейин Лев Николаевич сенинг жойингда туради ва шу билан иш ҳам битади.

Ҳамма сураткаш уйнинг олдида аппарати билан қандай мўлжалга олишини томоша қилишга кетди, фақат Лев Николаевич Булгаков билан бирга қолди. Лев Николаевич ундан ийманибгина сўради:

– Валентин Фёдорович, айтинг-чи, мана шу аппарат олдида қаққайиб туришга сизнинг тоқатингиз қандай? Биласизми, мен бирор ҳунар кўрсатиб қўймайин – оёғимни кўтариб, тилимни чўччайтириб қўймайин тагин, деб ўзимни зўрға тутиб тураман...

Булгаков кулиб юборди:

– Менимча, аппарат олдида турган ҳар бир ақли расо одам ўзини шундай ҳис қилади.

– Сиз Софья Андреевна ҳам ўзини шундай ҳис қилади, деб ўйлайсизми, бунга ишончингиз комилми?..

– Софья Андреевна борасида бирон нарса дея олмайман...

Ўша фурсатда Шапиро кириб келди ва иккинчи бор эгилиб таъзим қилар экан, деди:

– Ҳазрати афандим, ҳаммаси тайёр.

– Бунчалик эгилиб таъзим қилишнинг ҳожати йўқ, буни ўзим ҳам эплайман.

– Маъзур тутсинлар...

– Қўйсангиз-чи, сизни хушчақчақлик билан кутиб олмаганим учун мен сиздан узр сўрашим керак. Бир олийжаноблик қилингу мени кечиринг. Менинг айтганларимнинг сизга ҳам, сизнинг касб-корингизга ҳам сира дахли йўқ, мен у гапларни мутлақо бошқа масала юзасидан айтган эдим.

Кари сураткаш жон-жон деб ярашгиси келиб турарди:

– Э, қўйсангиз-чи, бунинг нимасига ташвиш чекасиз! Биз, сураткашлар худди шифокорларга ўхшаймиз, оилавий сирларни сақлашни биламиз. Бу – бизнинг касбий бурчимиз.

Толстой бу гапларни эшитиб бироз ҳайратланди.

– Буни қаранг-а! Нима, сиз яхши сураткашмисиз?

– Ўзимни мақтасам, одобдан бўлмас, лекин менинг суратларим рус зодагонларининг ҳашаматли уйларини безаб турибди. Журналлар ҳақида-ку гапирмасам ҳам бўлади...

Толстойнинг хаёлида шу ишга дахлдор қандайдир бир фикр юрарди, ўшани эслаб олмоқчи эди, бироқ анчагача у қанақа фикр эканини хотирлай олмади. Кейин, остонага борганида, ёдига тушди:

– Айтинг-чи, рангли суратлар ҳақида сиз нима дея оласиз? Сочни, кўзни ва умуман, чор атрофдаги табиат манзарасини рангли ҳолатда акс эттирадиган откритка ишлаш мумкинми?

Кари сураткаш яна бир бор таъзим бажо этди: бу гал тавозени жуда қойиллатди.

– Мен ўзим ўша кунларга етсам керак, деб умид қиламан, менинг гапимга ишонаверинг, Россияда дастлабки рангли сурат...

Толстой куруккина гап қотиб, эшикни очди:

– Йўқ, яхшиси, айтмасдан кўяқолинг, керак эмас. Менинг у кунларгача етиб боришим даргумон. Боз устига, ростини айтганда, мен рангли сурат олиш мумкинлигига сираям ишонмайман. Чертков бу ҳақда менга алламбалоларни айтиб берган, лекин мен ҳеч бирига ишонмайман. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

Ташқарига чиқишди. Бариннинг уйи олдида анчагина одам тўпланган эди: уларнинг орасида меҳмонлар ҳам, ҳовли хизматкорлари ҳам, гадойлар ҳам, зиёратчилар ҳам бор эди. Софья Андреевна ҳаммага кулиб қарар, таъзим қилар эди. Бу текин томоша яна Толстойнинг зардасини кайнатиб юборди. У Софья Андреевнанинг олдида бориб турди. Хотини уни эркалаб биллагидан ушлади, у меҳрибон ва мулойим эди, граф эса ҳорғин, дарғазаб ҳолда турар эди. Қари сураткаш эр-хотинни никоҳ тўйларига қирк саккиз йил тўлган кунда ана шу ҳолда расмга тушириб кўяқолди ва бу Толстойнинг энг сўнгги сурати эди.

Бўри ўша кун иллик қоя устида кун бўйи қимир этмасдан чўзилиб ётди. У қоянинг ранги ва шаклига уйғунлашиб, гўё ўзи ҳам, қоя устидаги бир харсанг каби, унга қапишиб кетган, лекин танасидаги майда бир хужайраси билан бой берилган имкониятлардан лоақал кичик бир зарраси қайтиб келишидан ҳамон умидвор эди, бироқ ҳеч нарса қайтиб келмади. Қош қорайганида, ҳеч қандай ҳаракат қилмасдан, кўзларини очдию пастдаги тубсиз жарликни кўрди ва анчагача боши айланиб қараб турди, у қоронғиликка тўлиб, зулмат бағрида йўқолиб борар ва бу беҳудуд ўпқон унинг сўниб бораётган ҳаётида дунёга очиқ турган сўнгги тирқиш эди.

Кечаси, Ясная Полянадаги уйда ҳамма уйқуга кетган, соат учга занг урган пайтда Лев Николаевич тўшакдан турди, ёзув столи ёнига келди ва кундалигига ёза бошлади: «Менда ягона ва охирги имконият қолди. Унга¹

¹ Софья Андреевна назарда тутилмоқда – таржимон.

қарши яхшилик билан курашиш керак. Башарти, бу уйдаги ҳаётимни узайтириш мумкин бўлса, мен уни фақат яхшилик билан узайтиришим мумкин».

Ёзиб бўлдию қалтираб кетди, қайрилиб ортига қараган ҳам эдики, остонада тунги халатда турган Софья Андреевнага кўзи тушди. У жимгина деди:

– Левочка, сенинг ёзганингни ўқиб кўрмоқчиман. Толстой кундаликдаги ёзувни кафти билан бекитди:

– Мен уни сенга кўрсатолмайман.

– Ахир, у мен ҳақимда-ку?

– Тўғри, у сен ҳақингда.

– Агар уни кўрсатмасанг, мен бугун ухлолмайман. Мен ҳақимда сен нималарни ўйлаётганингни мен ҳар куни билиб боришим керак. Дунё шохид, худо шохид, мен – сенинг хотинингман.

Лев Николаевич ўрнидан турди. У аламдан титраб-қақшаб кетган эди.

– Менинг гапларим, менинг ўй-хаёлларим – менинг эркинлигимнинг моҳиятидир ва мен уларни ҳар қандай одамдан ҳимоя қилишга ҳақлиман...

Софья Андреевна чиқиб кетди, у шамни ўчирди-да, ўрнига кириб ётди. У ухламади, вужуди титраб, бутун борлиги билан тун сукунатига кулоқ тутиб ётди. Ҳатто шу пайтга қадар ҳеч қандай чегара ва тўсиқни билмаган ботиний овози, унинг қудратли халоскори ҳам бирданига жим бўлди-қолди. Кейин, узок интиқликдан сўнг уни уйку элитгандек бўлди, бирмунча фурсат жиндак кўзлари юмилди, соат тўртга бориб яна уйғониб кетди. Нариги хонадан, унинг ижодхонасидан озгина ёруғлик тушиб турар ва қоғозларнинг шитирлаши кулоққа чалинар эди. Лев Николаевич ҳамон тўшакда ётар, лекин унинг руҳи, ботиний овози бирданига, ҳеч кутилмаганда хотиржам ва қатъий тилга кирди: «Энди мен бу ердан бош олиб кетаман. Ҳозирок, шу туннинг ўзида, уйдаги ғала-ғовур тинчиши билан кетаман. Уйдан кетишим учун кучимни те-

жашим керак, ўзимни тушкунликка солмаслигим лозим. Энди энг муҳими – томир уришимни ўлчаб кўришим зарур. Энди ўнг қўлнинг томир уришидан бошқа ҳеч нарса ни ўйламасам ҳам бўлади. Қани, бўлмасам, санадик: бир, икки, уч, тўрт... ўн бир, ўн икки, ўн уч, ўн тўрт...»

Софья Андреевна шамни пуфлади. Индамасдан ижодхонадан чиқиб кетди, мана, йўлакда унинг қадам товуши эшитилмай қолди. Соат тўрт ярим бўлганини билдириб занг урди. Лев Николаевич ётган кўйи уйга жимлик чўкишини кутади ва санашда давом этади:

– Етмиш етти, етмиш саккиз...

Бўри ниҳоят сакради. Ўтган бари – ўтди, ҳеч нарса қайтиб келмайди, деган тушкунлик туйғуси, энди мени қоя устида жонсиз ҳолатда топишади ва ўзимнинг сўнгги иродамни намоён этолмасдан, бир уюм тупроқ бўлиб кетишим аниқ, деган кўрқув туйғуси, қуршов қонуниятларини яхши билгани боис тузоққа илинишини сезиб тургани, сўнгги кунларидаги ваҳимали танҳолик ва ногаҳон унинг қаршисида пайдо бўлган, тун зулмати-га чулганган мана бу зим-зиё жарлик – ҳамма-ҳаммаси ҳайратланарли тарзда бир лаҳза, бир нафас ва бир ҳамлага қоришиб кетди.

Ва у сўнгги бор сакради.

Бирданига ҳаммаёқ тинч ва осойишта бўлиб қолди ва бу тинчлик ва осойишталикдан кейин бошқа ҳеч нарса юз бермади.

Саҳарга яқин уйқусираган отбокар секин, шовқин чиқармасдан отларни аравага қўшди ва Ясная Поляна-нинг тошдарвозаларидан ташқарига етаклаб чиқди.

Аллақачон йўл тадоригини кўриб, кийиниб олган Лев Николаевич ўзининг столига ўтирди-да, шамларни ёқди, қаламни қўлига олди. Бу столда, бу уйда ўтириб, мана шу қўллари билан охириги жумлаларни қоралади: «Мен билан 48 йил мобайнида ҳалол умр кечирганинг учун сен

дан миннатдорман ва мен сенинг барча гунохларингни кечирганимдек, сендан ҳам қилган барча гунохларимни кечиришингни сўрайман».

Александра Львовна иссиқ кийим-кечакларни олиб чиқди, керосинфонар кўтарган Душан Петрович Лев Николаевичнинг аравага ўтириб олишига ёрдамлашиб юборди. Арава йўлга тушди. У кутилмаганда тўхтаб қолди ва Маковицкий югуриб орқага қайтди.

— Душан Петрович, нима бўлди?

— Саша, азизам, ҳукнани эсдан чиқарибмиз. Сиз ёш-сиз, кўзингиз ўтади — югуриб олиб чиқинг.

Александра Львовна энди чопмоқчи ҳам бўлиб турган эди, бирданига тўхтаб сўради:

— Балки шусиз ҳам йўлини топарсизлар-а? Маковицкий қаққайиб турган кўйи ўйланиб қолди.

— Йўқ, усиз биз кетолмаймиз.

Мана, ҳукна — табибнинг қўлида, отлар, гўё бу мўъжизага ишонмагандек, иккинчи бор жойидан кўзгалди. Улар тун бағрига сингиб кетди ва яна ҳаммаёк жимжит бўлиб қолди, мовий осмон остида, Ясная Полянадаги икки қаватли бутун бошли тошқўрғонда биргина шуъла кўзга ташланади.

Бир минг тўққиз юз ўнинчи йилнинг ўша олис кечаси дунё шаҳарлари маст уйкуда ётар эди. Одамлар турли мишмишлардан, нафс кўйида елиб-югуришдан, сайловолди тадбирларидан чарчаб, уйкуга кетган эди. Гарчи улар ухлаган, олам сув қуйгандек тинч ва осойишта бўлса-да, Ясная Полянадан бошланадиган тор қишлоқ йўлидан Засека темир йўл бекати томон бир арава тарақлаб йўл босар эди. Шу боис дунё шаҳарлари бу гал сут ташувчиларнинг бақир-чакиридан, ҳовли хизматкорларининг супуриш-сидиришларидан, черков ва ибодатхоналар кўнгирокларидан эмас, балки ўша пайтда ҳали янгилик ҳисобланган телеграф ускунасининг заиф чийиллашидан уйғониб кетди. Рўзномалар йирик ҳарфлар билан ёзил-

ган мана бундай сарлавҳаларда чикди: «Толстой йигирма саккизинчи октябрь куни эрталаб соат бешда, ҳали кун ёришмасидан туриб, Ясная Полянани тарк этди. Лев Николаевич табиб Маковицкий билан бирга кетди. Софья Андреевнанинг номига ёзиб қолдирилган хатида у оиласи билан мардларча хайрлашиб, бундан буён тўкин-сочинликда яшолмаслигини ҳамда ҳақиқий христианлик расмини бажо этиб, бу дунёдан узлатга кетажagini ёзиб қолдирган». Англияда чоп этиладиган «Таймс» газетаси бундай деб ёзди: «Дунё таянч нуктасини йўқотди. Бу буюк мўйсафид Тула яқинида дунёвий ҳаёт кечириб юрар экан, инсоният ўзининг тақдирида ҳеч қандай фавқулодда бир ҳодиса содир бўлмаслигини билар эди. Бироқ, мана, Толстой ўз маконини тарк этди, энди дунёи дун эртага ҳоли не кечишини билолмасдан гаранг...»

Ҳали рўзнома сотувчилар дунёнинг энг йирик шаҳарлари кўчаларида унинг номини айтиб, бақириб юрар экан, саксон икки яшар Толстой одам билан лик тўла ишчи вагонда ёки ўша замон тили билан айтганда, учинчи тоифали вагонда кетиб борарди. Ғала-ғовур, бақир-чақир авжига чиққан, ҳамма ёқда чекилган тамакилар қолдиғи, бу ҳам етмагандек, унинг биқинига бугунги дунё ҳақидаги қарашларини Лев Николаевичга баён этишни ўз бурчи деб билган бақалок бир амалдор ўтириб олди. Толиққан Лев Николаевич Козельск бекатида поезддан тушди. Шундан сўнг Маковицкий билан бирга отда ўша пайтда Россияда машҳур бўлган Оптиная Пустин монастырига йўл олди. Бир амаллаб шу ерда тунашди, эртаси куни тонг ёришар-ёришмас йўлга отланишди, бу гал Шамордин монастыри сари равона бўлишди.

Бу монастырда кўп йиллардан буён Лев Николаевичнинг синглиси Марья Николаевна яшар эди. У оилали, икки болали аёл эди. Аммо ўша пайтдаги художўй рус аслзодалари ўртасидаги таомилга кўра, болаларини вояга етказиб, узлатни маъкул билиб, монастырга кетган эди.

Толстой синглизининг бу хатти-харакатини хушламаган ва шу боис унга ёзган хатларининг бирида Марья Николаевнани аҳмоқ аёл деб атаган эди. Камгап ва ҳалим Марья Николаевна бунга жавобан унга диванга қўйиб чўзиладиган болиш тикиб, чеккасига аниқ-равшан қилиб, «Лев Николаевичга тўрт юз шамординлик аҳмоқларнинг биридан эсдалик» деган ёзувни тикиб чиққан эди.

Лев Николаевичнинг черковдан юз ўгириши покиза ва художўй Марья Николаевнага оғир ботган эди. Гарчи у ўз акасидан бирон оғиз гина қилмаган бўлса-да, Толстойнинг юз ўгиришидан кейин бирдан қартайиб, мункиллаб қолди. Толстой буни билмаслиги мумкин эмасди ва Ясная Полянани бутунлай тарк этиб, яқин қариндошлари ва ўзи яшаган дунё билан хайрлашар экан, Шамординдаги монастырга қараб йўл олиши беҳуда эмасди. Афтидан, у фурсат жуда оз қолганини сезган ва шунинг учун ошиқмоқда эди. Улар Оптиная Пустиндан чиқиб, Шамордин сари равона бўлган ўша тонгда ҳаво совуқ бўлиб, ёмғир ёғаётган эди. Маковицкий ҳаво очилгунча кутиб туриш керак, деди, бироқ Толстой шошилмоқда эди. Улар усти очик аравада, ёмғир остида йўл босишди ва ана шу ёмғир Толстойни умрида сўнгги бор шамоллаш балосига гирифтор қилди.

Боякиш Марья Николаевна уни ўз хужрасида жикқа хўл, калтираган ва ўзини йўқотган ҳолда кўриб, даҳшатга тушди:

— Левочка, азизим, сени кўрганимдан ўзимда йўқ хурсандман, лекин уйларида бирор нохушлик бўлдимикан, деб хавотирдаман...

— Уйда қиёмат қўпиб ётибди, — деди Лев Николаевич. Унинг овози калтираб, кўзига ёш келди. Кейин, бироз хотиржам тортиб, қўшимча қилди: — Соня, менинг кетишимни эшитиб, ўзини ҳовузга ташлабди, чўкиб кетмоқчи экан, зўрға тортиб чиқаришибди. Хуллас, ҳаммаси даҳшат.

Унинг тинкаи мадори куриган эди, ҳар гал, қаттиқ заифлик сезадиган пайтларида бўлганидек, ўзини қизитиб олиш, маънавий мувозанатини тиклаш учун бирорта бошпана, хилватроқ бир гўша истар эди. Унақа жой йўқ эди, боридан эса ўзи воз кечди, мана энди Лев Николаевич ошиғич режа тузади: дастлаб ўша ерда, Шамординда бир кулба сотиб олишга ва унда ҳамма деҳқонлар қатори яшашга чоғланди, аммо кейинроқ унга кичик ўғиллари, айниқса Андрей Львович отасини уйга қайтариш ниятида йўлга чиққани ҳақида телеграмма етиб келди. Лекин Ясная Полянага боргиси йўқ эди. У ёқдан эндигина бош олиб кетган бўлса, мана, синглисиникида дурустроқ меҳмон бўлиб улгурмасидан, қаёққа равона бўлиш ҳақида ўйлаши зарур.

Улар Шамординда Маковицкий ва уларнинг ортидан етиб келган Александра Львовна билан бирга чоғроққина меҳмонхонада яшашди. Синглисиникидан қайтиб келиб, қизи Маковицкий билан катта қилиб ёзиб қўйилган харита олдида ўтирганини кўрди. Иккаласи ҳам чарчаган, толиққан ҳолда кўринди, Толстой ичкарига кириб келганида, Маковицкий харита четини тузатганча деди:

– Модомики, йўлга чиқар эканмиз, ҳеч бўлмаганда қайси тарафга юришимизни билмоғимиз зарур.

Толстой умри бўйи бирор-бир режа тузишдан ўзини тийиб келарди. У реалист эди, фақат бугунги кун талаби билан, айти дақиқадаги муаммолар ечими билан яшарди. Ошиб борса, эртаси куни қилиши лозим бўлган ишлар ҳажмини чамалаб кўрар, шунда ҳам бундай хомаки нарсалар тагига учта ҳарфни – ж. о. б. яъни, жонимиз омон бўлса деб ёзиб кўярди. Бироқ бу сафар бошқа қиладиган ишнинг ўзи йўқ эди, шунинг учун учаласи ҳам харитага термилиб қолди, ҳар қайси ўлканинг афзаллиги ва камчиликларини топишга киришиб кетишди.

– Менимча, – деди Александра Львовна, – Бессарабияга бориш керак. У ердаги толстойчилар...

– Саша, жонгинам, – деди Лев Николаевич, – мен – толстойчи эмасман. Мен – Толстойман. Кетдик, ухлаймиз. Эрталабки калла кечкурунгисидан ақллироқ бўлади.

Ярим тунда, тонг отишидан анча олдин у Маковицкий ва Александра Львовнани уйғотди:

– Туринглар, кетдик.

Негадир дарҳол, ўша лаҳзадаёқ йўлга чиқиш лозим эди ва мана шундай тиқилинчда, ҳатто Марья Николаевна билан хўшлашишга ҳам улгурмасдан, Шамординдан чиқиб кетишди.

Поездга ўтиришлари билан Лев Николаевичнинг ҳарорати кўтарилгани маълум бўлди, у гоҳ кўзини юмиб ухлаб қолар, гоҳ уйғониб кетар ва иситма аралаш алаҳсираганча мудом бир сўзни такрорлар эди:

– Қочдик... қочдик, бўлмасам ҳозир етиб олишади.

Улар, лоақал Ростовга етиб олиш умидида, жанубга қараб кетиб боришарди, бироқ Лев Николаевичнинг аҳволи жуда оғирлашди. Биринчи бекатдаёқ тушиб қолишга тўғри келди. Бекат биноси тумонат одам бўлгани учун бемор қарияни аёллар хонасига олиб киришди, ойна олдида шляпаларини тузатиб турган хонимлар серсоқол ва ўйчан мўйсафидни кўриб беҳад ҳайратга тушдилар. Табибга одам юборишди, бекат табиби бекат бошлиғини эргаштириб келди. Ортиқ йўл юриш имкони йўқ эди, аммо бу ерда бемор ёзувчини ётқизадиган жой ҳам топилмас эди, шундан сўнг бекат бошлиғи Толстойга ўз уйига боришни таклиф этди. Кекса адиб рози бўлди ва шу тарика ҳеч ким билмайдиган Астапово бекати бир кечада Россиянинг энг машҳур марказига айланиб кетди. Бир ҳафта мобайнида бутун дунё гадой топмас мана шу жойнинг номи қайд этилган янгиликларга ташна бўлиб яшади.

Николайнинг улкан салтанати оҳиста, оғриниб, хоҳлар-хоҳламас ҳаракатга кела бошлади. Иккита куч, иккита қутб, ўзаро ёвлашган иккита дунё ярим асрдан зиёд ёнма-ён яшади. Мана, ниҳоят, фурсати етиб, кун-

далик ҳаёт ташвишлари, қарилик, ҳақиқатга ташналик, ҳар қандай ижодкор мангуга маҳкум этилган доимий изланиш иштиёқи – ҳамма-ҳаммаси Лев Толстой деб аталган бу икки дунёдан бирини иккинчисининг чегарасидан ўтиб, унинг ҳудудига кириб боришга мажбур этди.

Хонадон соҳибининг бош олиб кетганини Ясная Полянадаги хизматкорларнинг барчаси ҳам билмас, ҳали Софья Андреевнанинг ўзи-да ҳеч гапдан хабарсиз эди. Лекин, Лев Толстойнинг уйидан бош олиб кетгани ҳақидаги телеграмма аллақачон ҳукумат бошлиғи Столипиннинг столига келиб тушган эди. Петербургдан жанговар шайлик эълон қилиш ҳақида дарҳол буйруқ жўнатилди ва ҳудудида Ясная Поляна драмаси томошалари ўйналаётган уч генерал-губернатор ўзаро тинимсиз телеграф алоқасига киришди. Ўша кунлари телеграф ускунаси нималарни тарақлатиб ёзмади, Россиянинг юрагидан марказга ва аксинча, тескари йўналишда қанақа талабномалар йўлланмади дейсиз. Масалан, дейлик, Толстой Ясная Полянадан паспортини олмасдан чиқибди, энди нима қилмоқ керак, деганга ўхшаш сўровлар. Чунки Толстой паспортсиз саёҳатга чиқиб, паспорт тизими қоидаларини бузган эди. Муаммони ҳал этишнинг иккита муқобил йўли олға сурилди: паспортсиз мўйсафидга саёҳатни давом эттиришга ё рухсат бериш керак, ёки уни мажбуран доимий яшаш жойига қайтариш лозим. Узоқ давом этган маслаҳатлашувлардан сўнг Рязан губернатори паспортсиз бемор ёзувчига, истисно тариқасида, Астапово бекатида яшашга ижозат берди.

Яна бир муҳим муаммо – ёзувчига бу бекатга келиб ўрнашишга ким рухсат этди, деган масала эди. Генерал Львов Астапово бекатида доимий ишлаб турган ротмистр Савицкийни телеграф орқали қистовга олди: «Толстойга давлат бекатининг беморларга мўлжалланмаган хонасини эгаллашга ким рухсат берган? Губернатор уни тезда даволаш муассасасига ёки доимий яшаш жойига

кайтариб юборишни талаб қилади». Ротмистр унга жавобан тўнғиллайди – ҳар қалай касал-ку, давлатга қарашли хонадан бошқа хонанинг ўзи йўқ бўлса, нима қилмоқ керак...

Толстойнинг бетоблиги бошланган куннинг учинчи кунда губернаторлар телеграммаларни энди рақамлаб жўната бошлади. Калуга губернатори Рязан губернаторига мурожаат қилади: 252 4325 8301 319 246 427 647563852... Инқилобдан кейин бу рақамлар изоҳланганида қуйидагича маъно касб этди: «Агар тартибни сақлаш учун ёрдам керак бўлса, шаҳар полициясини ёки қоровул хизматини юборишим мумкин». Бунга жавобан рақамсиз маълумотлар юборилди: «Астаповода милтиқ ва ўқ-дори билан шай бўлиб кутиб турибмиз...»

Астапово бекатига дастлаб кичик бўлинмалар, кейин эса бутун-бутун полклар яқинлашиб кела бошлади. Улар яқин-атрофдаги аҳоли масканларида мабодо Россиянинг юрагини қаттиқ азоб-исканжага солиб, ҳаракатга келтирса ва бу оғриқ буюк мўйсафиднинг вужуди билан хайрлашиш учун ўрнидан кўзгалгудек бўлса, унинг йўлида ғов бўлиш учун шай турар эди.

Лев Николаевичнинг ўзи эса бу пайтда бекат бошлиғининг уйида, ҳаммани ўзининг итоаткорлиги ва батартиблиги билан мафтун этиб, дард билан олишиб ётар эди. Иссиғини ўзи ўлчар, ичган дориларини ҳисоб-китоб қилиб борар эди. Унинг бу қадар ёқимтойлиги шифокорларнинг совуққонлик билан хизмат вазифаларини адо этишларига қўймас, уларни асабийлаштирарди. Ёзувчи биринчи кечадан кейин йиғидан кўзлари қизарган Александра Львовнадан ҳол-аҳвол сўраш учун уни ёнига чақирди:

– Саша, ахволинг қалай?

– Қандай бўларди, мана шу, кўриб турганингдек...

– Хафа бўлма, – деди Лев Николаевич, – дунёда яхши одамлар кўп, сизлар бўлса, фақат Лев Николаевични билиб олгансизлар...

Беморнинг ҳарорати гоҳ пасаяр, гоҳ яна қирқ даражага кўтарилар эди. Шифокорлар ўпкаси икки томонлама шамоллаган, дейишди. Оила аъзолари ҳамда Чертков етиб келди, бекатда йирик газеталарнинг мухбирлари навбатчилик қиларди. Бир гал Толстой алаҳсираб, боши остида Ясная Полянадаги ёстиғи турганини пайқаб қолди ва унинг бу ёққа қандай келиб қолганини сўради. Унинг шундоқ ҳам заиф юрагига кутку солмаслик учун оила аъзоларининг етиб келганини айтишмаган эди, лекин ёстиқдан гап очилгач, Татьяна Львовнанинг етиб келганини айтишга тўғри келди. У қизининг олдида келишини сўради, у хонага кириши билан завқи ортиб деди:

– Бугун сен қандай безаниб олибсан, таннозойим...

Ҳолбуки, унинг аҳволи соат сайин оғирлашиб борарди. Москвадан яна икки нафар профессорни – Шуровский ва Усовни чақиришга тўғри келди. Ҳукумат фармойишига биноан, Астаповода ўрнатилган телеграф маркази эртаю кеч дунёнинг ҳамма бурчакларига хабар жўнатар эди: Толстой тирик, Толстой тирик, Толстой тирик. Томир уриши бундай, нафас олиши бунақа, ҳарорати бунча. Буни Маковицкий, Никитин, Шуровский, Усов ва Беркенгеймнинг имзолари тасдиқлайди. Икки соатдан кейин янги бюллетень ёзилади ва яна телеграммаларнинг янги туркуми жўнатилади: Толстой тирик, Толстой тирик, Толстой тирик. Томир уриши бундай, нафас олиши бунақа, ҳарорати бунча. Буни яна машҳур профессорларнинг имзолари тасдиқлайди. Шунга қарамасдан, Толстойнинг ҳаёт шамчироғи сўниб бораётганини бутун дунё билар эди.

Толстой ҳаётининг сўнгги кечаси рутубатли совук тун эди. У иситма аралаш тушида Дэлirian кўрган бўлса керакки, унинг туёқлари товушини эшитди, у бедовни жиловламоқчи, тўғри йўлга солмоқчи бўлди, аммо унинг итоаткор ва ювош тулпори биринчи бор юлкиниб, олдинга ташланди, қари графни худо билади қаёққа олиб

қочмоқда эди. Толстой кичкинагина темир катда ингра-
нар, оҳ-воҳ чекарди. Бурчакдаги миз ортида Александра
Львовна ўтирарди. Ногоҳ Толстой тинчланиб қолди. Бу
тинчлик аёлни чалғитди. Уни уйқу элта бошлади, бир
пайт чўчиб уйғонди. Бемор оёқларини катдан осилтир-
ганча туришга уринарди, аёл жон ҳолатда унга ташланди:

– Ундай қилакўрма, табиблар асло ўрнидан турмасин,
деган.

– Мен кетишим керак, мен албатта кетишим керак.

Лев Николаевич мадорсиз оёқларида турар ва кизига
танбех берар эди:

– Сенинг қандай ҳаддинг сиғди, сен мени мажбуран
ушлаб турмаслигинг керак.

Уйда ғала-ғовур бўлиб кетди. Чертков, табиб Ники-
тин, Душан Петрович ва Татьяна Львовна югуриб келди.
Касални зўрға жойига ётқизишди, кофур сувидан пур-
кашди. Лев Николаевич бир муддат жим қолди ва ҳамма
уни ухлади, деб ўйлаб, секин-аста чиқиб кета бошлагач, у
бирдан жонсиз қўлини кўтарди. Чертковни ёнига чорлади
ва эшитилар-эшитилмас овозда ўтинди:

– Азизим, икки кундирки мен ҳеч нарсани тузатма-
япман, шунинг учун охирига етмаган ишларим кўпайиб
қолди. Нима қилсам, қўлёмани тузатиб чиқар эканман...

Чертков энгашиганча сўради:

– Сиз қайси қўлёмани назарда тутяпсиз?

Толстой оғир уф тортди-да, деди:

– Қанақаси бўлсаям барибир. Ахир, мен кейинги икки
кун мобайнида ҳеч тўхтамасдан айтиб ёздиряпман-ку.

Чертков Александра Львовнанинг олдида борди. У эса
қўлини ҳавога кўтариб ҳеч нарса йўқ, дегандек ишора
қилди. Кейин шивирлади:

– Ёстигининг остида кичкина кундалик бор, қол-
ганларини ёзганимиз йўқ, қолганлари алаҳсираб айтил-
ган эди.

Толстой шошилаётганди, унинг вақти зиқ эди.

– Қани, тузатилмаган матнни ўқимайсизларми?

Чертков нимадир деб минғирлади, Лев Николаевич деди:

– Шундай ювош одам ҳам ўқишни хохламайди-я...

Чертков хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Александра Львовна шивирлабгина деди:

– Тўғри, ўлим жазосини бекор қилиш ҳақидаги мақоланинг қораламаси бор, лекин негадир ўқишга жазм қилолмай турибман. – Ҳозир бунинг мавриди эмас.

Чертков унинг кўлидаги варақларни юлқиб олди-да, тезда кўз югуртирди ва сўради:

– Бунинг қачон ёздирган эди?

– Ўтган куни, поездда.

У беморнинг бош тарафига ўтирди-да, ўқишга киришди:

– «Бизнинг давримизда ўлим жазосига қарши курашиш учун очиқ эшикни бузиш, ўлим жазосининг ахлоқсизлик эканига, шафқатсизлигига ва бемаъниликка қарши таажжуб билдиришнинг ҳолати йўқ. Бунинг учун...»

Чертков Маковицкийдан охишта сўради:

– Охиригача ўқийверайми?

Маковицкий беморнинг томирини ушлаб кўрди, ҳеч нарса демади, Чертков бир муддат унинг нима дейишини кутиб турганидан сўнг ўқишда давом этди:

– «Кант, шунақанги адашишлар борки, уларни рад этиб бўлмайди, фақат адашган одамга унинг онгини ёритадиган билимларни бериш керак, шунда адашиш васвасаси ўз-ўзидан ғойиб бўлади, деб жуда топиб айтган. Шумаънода, ҳамонки ўлим жазосига қарши курашиш лозим экан, бунга фақат одамларга, айниқса ўзини дунёнинг устунлиги деб билладиган зўравонларга адашишдан сақлай оладиган билимларни ўргатиш орқали эришиб бўлади».

Чертков жим бўлиб қолди. Орага сукунат чўкди. Лев Николаевич кўлини кўтариб, илтимос қилди:

– Қани, ўқинг, охиригача ўқийверинг.

Чертков яна ўқишга тушди:

– «Биламан, бу – осон иш эмас. Жаллод бўлиб ёлланадиганлар ва уларни қўллаб-қувватлайдиганлар, жонини асраш қайғуси билан, бундай билимлар улар учун шундоқ ҳам яхши бўлган шароитни сақлаб қолиш имконини йўққа чиқаришини ҳис этади, шунинг учун нафақат ўзлари бу билимларни ўрганмайди, балки ҳокимиятнинг, зўравонликнинг, хийлаю макр ва шафқатсизликнинг барча воситаларини ишга солиб, илм тарқатадиганларни йўлдан оздириб, турли муҳтожликларга, азоб-уқубатларга гирифтор қилиб, уларни одамлардан ҳам яширишга ҳаракат қилади».

Гарчи Чертков кўзини қоғоздан узмасдан, диққат билан ўқиган бўлса-да, вужудидаги аллақандай сезги воситасида беморнинг аҳволи оғирлашганини сизди. У қоғозни бир четга қўйиб, касалнинг устига энгашди. Лев Николаевичнинг қўли, заифгина қимирлаб, чойшаб устидан югуриб борарди. У ўзининг сўнгги мақоласини охиригача тинглаб улгурмасдан, уни тузатишга ошиқаётган эди. У бутун умр матн тузатиб ўтди, тузатганларининг сон-саноғи йўқ – ўз меҳнатини такомиллаштириш майли бу буюк ёзувчининг энг кучли ҳаётий эҳтиёжига айланиб кетган эди.

Маковицкий касалнинг томирини ушлаб кўрди, нафас олишини эшитди ва шу пайтгача хотиржам ўтирган одам бирданига бутун уйни бошига кўтариб бақира кетди:

– Тез кофур, морфий келтиринглар! Тез бўлинглар!!!

Эрта тонгда телеграф ускунаси ёнида Толстойнинг ўлими ҳақидаги қайғули хабарни эшитиб, кечаси билан уйку билмасдан толиқиб ўтирган телеграфчи титраб кетди. Кейин стулдан турди-да, орқага тисарилиб, деворга қапишиб олди.

– Йўқ, бунга қўлим бормайди, мен буни эпполмайман. Мен уч кечаю уч кундуз мобайнида у тирик, дея ҳамма

ёққа хабар жўнатдим, бутун дунё менга ишониб турибди, ўзингиз ўйланг, энди бу хабарни жаҳонга қандай маълум қиламан. Йўқ, қўлимдан келмайди...

У деворга суянганча анча йиғлади, сўнг ўзини қўлга олиб, ускуна ёнига ўтирди, хабарни узата бошлади, лекин қўли кутилмаганда сирғалиб кетди ва у оҳиста деди:

– Йўқ, бу ишни эплотмайман. Бутун Россия менга лаънат ўқийди, қўлларим шол бўлиб қолади. Шеригимни уйғотинглар.

Бу пайтда ёмғир ёғиб ўтган, Россия осмонида куёш чарақлаб турар эди. Петербург аҳолиси узоқ давом этадиган қаҳратон қиш олдидан офтобда тобланиш учун кўчага чопиб чиқди. Шаҳар ҳашаматли ва ҳорғин кўринарди. Сарой аъёнлари, овдан қайтиб, ўзларининг мардона юришлари тафсилоти билан завқланиб ўтирар экан, айни пешин маҳали подшо столи устида Лев Николаевичнинг вафоти ҳақидаги хабар пайдо бўлди. Император ўзининг ажи-бужи хати билан кибр ва саховатга тўлиб, «Толстой буюк ижодкор эди», деб ёзиб қўйди. Бироз ўйланиб турди-да, яна кўшимча қилди: «Қолганини баҳоламоқ худонинг ўзига ҳавола бўлақолсин». Афтидан, у, қўлидан келса, Толстойнинг қандайдир гуноҳидан кечишга ҳам тайёр эди.

Ўша пайтда, куёш чарақлаб турган нурафшон кунда мўъжазгина Засека бекатида катта оломон тўпланди. Одамлар туни билан шу ерда турди, мархумни олиб кетадиган поезднинг келишини кутиб, гулханлар ёқишди. Эрта тонгда юк вагониди тобут келтиришди. Ён-атрофдаги қишлоқлардан йиғилган деҳқонлар мархумни қалин хонаки матога солиб, тўғри Ясная Поляна кўрғонига олиб борадиган ташландиқ дала йўлидан кўтариб кетишди, уларнинг ортидан эса одамлар дарё бўлиб оқиб борарди. Издихомнинг адоғи кўринмасди.

Ясная Поляна деҳқонлари ҳаммадан олдинда борарди. Улар «Лев Николаевич! Сенинг яхши ишларинг хоти-

раси бизнинг, етим қолган Ясная Поляна деҳқонларининг ёдимиздан асло чиқмайди» деб ёзилган сочиқ боғланган иккита узун ходани кўтариб олишган эди. Тобут ортидан марҳумнинг оила аъзолари ва қариндошлари қадам ташлар, улардан кейин турли ёшдаги, турли тоифадаги ва турли миллатга мансуб одамлар борар, бу сафнинг энг охирида шамоллаган, кайноқ кўз ёшларини тўкаётган гадо Фадей кетмоқда эди.

Лев Николаевични қоронғи тунда Ясная Поляна ўрмонига дафн этишди. Нутқ ҳам сўзланмади, гулчамбарлар ҳам қўйилмади, марсия ҳам ўқилмади. Оила аъзолари ва қариндошлар қабр чеккасига бориб, марҳум билан видолашиб турар экан, Чертков беихтиёр бир сезгидан титраб кетгандек бўлди. Унинг хаёлида Толстойнинг ўнг қўлидаги кўрсаткич бармоғи ҳамон қимирлаб тургандек туюлди. Ярим аср тинимсиз қалам тебратган ва дунёга ноёб наср жавоҳирларини ҳадя этган бу қўл адиб ўлимидан кейин уч кун ўтиб ҳам ҳануз қимирлаб тургандек эди. Лекин бу пайтда у қандай жумлалар қоралаётгани ва улар қандай маъно-мазмун билан йўғрилганини энди сиз билан биз ҳеч қачон билолмаймиз.

1969–1970 йиллар

МУНДАРИЖА

I. Адабий-танқидий мақолалар

Ўнганмаган тақдир талқини.....	3
Муҳит эркидаги тутқунлик	16
Чўлпоннинг хотира дафтарлари ҳақида.....	39
Солиҳ маҳдум фариштами?	43
Ишқнинг мўъжизалари.....	56
Бир ишқ ҳам чин бир ишқ.....	56
«Айлагил жондин жудо...»	63
«Номаълум одам» ким эди?.....	67
Суратда – шох, сийратда – дарвеш	74
Кўнгил мўъжизаси	85
Ҳар бир туйғу – мўъжиза	94
Алишер Навоий ҳақидаги ҳақиқатлар.....	109
Янги йил совғаси ёхуд бир ҳикоя таҳлили	118
Болалик ҳақида икки ҳикоя.....	124

II. Маърифий-публицистик мақолалар

Муштарак тушунчалар	129
Ҳаётнинг маъноси.....	131
Меҳр – қалб озиғи.....	137
Мардлик сабоғи.....	141
Донолик – хотиржамлик.....	146
Андиша	152
Муҳаббатга жазо бор	156
Қалб чашмаси	161
Кўнгил фалсафаси.....	165
Танлаш имкони.....	168

Ибн Сино русча гапирганми?	170
Мукаддас зиёратгоҳ	175
Устознинг армонлари	186
Ободлик фалсафаси	195
Энг катта бахт	204
Озод Шарафиддинов сабоқлари	205

III. Таржималар

<i>Дино Буццати. Такик</i>	218
<i>Ион Друце. Асл маконга қайтиш</i>	227

Адабий-маърифий нашр

Муртазо ҚАРШИБОЙ

ИНСОН МЎЪЖИЗА ИЗЛАБ ЯШАЙДИ

Мухаррир А. Бобониязов

Бадий мухаррир И. Юлдашев

Рассом Ш. Ходжаев

Техник мухаррир Л. Хиёсова

Кичик мухаррир Д. Холматова

Мусаххихлар: Н. Абдурахмонова, М. Якубжанова

Компьютерда тайёрловчи Л. Абкеримова

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.09.

Босишга 2014 йил 20 августда рухсат этилди. Офсет қоғози.

Бичими 84x108¹/₃₂. «Times» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табоғи 18,48.

Нашр табоғи 17,14. Адади 2000. Буюртма № 14-340.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

Қаршибой, Муртазо

Қ 25 Инсон мўъжиза излаб яшайди: адабий-танқидий,
маърифий-публицистик мақолалар, таржималар/
М. Қаршибой. – Тошкент: «O'zbekiston», 2014.– 352 б.

ISBN 978-9943-28-065-6

УЎК: 821-512-133(045)

КБК 83.3(5Ў)

